

stefan witkowski
dziedzictwo
urządzeń
trwałych
w miastach

Miejska Biblioteka Publiczna
w RADOMIU

**biuletyn
kwartalny
radomskiego
towarzystwa
naukowego**

RADOMSKIE TOWARZYSTWO NAUKOWE

BIULETYN KWARTALNY

Tom VI

Zeszyt 1/2

ROZPRAWA HABILITACYJNA

STEFAN WITKOWSKI

DZIEDZICTWO URZĄDZEŃ
TRWAŁYCH W MIASTACH

RADOM 1969

00

295

OPINIODAWCY

2149

00 14 220.85]

(438) (105)

Doc. dr Wojciech Kalinowski

Prof. dr Jan Pazdur

Prof. dr Ludwik Straszewicz

KOMITET REDAKCYJNY

Dr Jan Boniecki, mgr Aleksander Czaplicki,
mgr Maria Gajewicz, dr Witold Hański,
mgr Helena Kisiel (sekretarz), doc. dr Wojciech Kalinowski
doc. Mieczysław Pietrzykowski, mgr Stanisław Suchecki,
mgr Leon Skowroński, dr Stefan Witkowski (przewodnicz.)
mgr inż. Teodor Zieliński

REDAKTOR

Maria Wierachowska-Jankowska

WYDAWCA

Radomskie Towarzystwo Naukowe

UMK zam. 612, nakł. 200 M-13 28 10 69

I. WSTĘP

PRZEDMIOT PRACY I MATERIAŁY ŹRÓDŁOWE

Stan zasobów środków trwałych w miastach, który odpowiada mocy produkcyjnej i zaludnieniu miast, jest rezultatem poniesionych w różnych okresach czasu nakładów inwestycyjnych, w wyniku których w procesie rozwoju miast jednym z podstawowych zjawisk jest powstawanie i nagromadzanie się wartości materialnych będących przedmiotem dziedzictwa /sukcesji/¹.

Warunki produkcyjne jak i poziom życia ludności poszczególnych miast zależą od stanu zainwestowania tych miast w środki trwałe. Powstałe na tym tle różnicowania w koncentracji i użytkowaniu środków trwałych mają duże znaczenie dla analizy regionalnej. Rozprawa przedstawia analizę wyposażenia miast w środki trwałe z uwzględnieniem problemu dziedzictwa w przekroju regionalnym województwa kieleckiego, które określamy jako region kielecki.

Istniejące w 1960 roku na obszarze województwa kieleckiego 37 miast i osiedla przedstawiają duże różnicowanie wielkości, stanu wyposażenia w urządzenia trwałe układów przestrzennych i okresów ich powstania i stanowią dostateczny materiał dla ustalenia pewnych właściwości dotyczących wpływu dziedzictwa na koncentrację i użytkowanie środków trwałych w miastach.

W stosunku do urządzeń trwałych miast największą uwagę zwracano dotychczas na dziedzictwo urbanistyczne dzieł architektury jako zachowanych wartości materialnych i plastycznych zabudowy miast. Problemem tym zajmują się historycy sztuki, architekci, urbaniści. Zainteresowania geografów do tak statycznie pojętego problemu dziedzictwa dotyczyły wyrazu zewnętrznych cech krajobrazowych różnicowań regionalnych w zabudowie miast.

Czynny stosunek do przejmowanego dziedzictwa zabudowy i zainwestowania miasta mógł powstać dopiero na tle zjawisk wynikających ze zróżnicowanych warunków życia w mieście, w układach uwarstwień społecznych, w różnych fragmentach miasta.

Przejmowanie dziedzictwa² stanowi jeden z głównych elementów procesu rozwoju miast.

W kolejnych etapach rozwojowych miasta następuje przejmowanie i narastanie urządzeń trwałych. Proces ten łączy się z przeobrażaniem formy oraz dotychczasowych funkcji dziedziczonych obiektów i dostosowaniu ich do nowych potrzeb produkcyjnych i konsumpcyjnych. Zjawisko przejmowania dziedzictwa ma więc charakter dynamiczny. Każde pokolenie mieszkańców miast przejmując sukcesję urządzeń trwałych ustosunkowuje się do nich czynnie, stapiając je z własnym dorobkiem, przez co miasto ma zawsze charakter zintegrowanego zespołu, w którym poszczególne stare i nowe elementy zainwestowania zgodnie działają w zaspokojeniu potrzeb mieszkańców.

W rozwoju miast istnieje jedność procesu przejmowania sukcesji i tworzenie nowych wartości materialnych, ostatecznie więc współczesne miasto jest kontynuacją przeobrażeń kolejnych adaptacji wartości technicznych i plastycznych, co stwarza jednocześnie jego ciągłość historyczną.

Ciągłość użytkowania nie odnosi się do wszystkich odziedziczonych elementów struktury przestrzennej i zabudowy miasta. Nowe potrzeby produkcyjne i społeczne powodują konieczność usuwania zużytych pod względem technicznym i ekonomicznym /społecznym/ zasobów zabudowy miejskiej, jak również przekształcenie urbanistyczne zainwestowanych fragmentów miasta dla dostosowania ich do nowych potrzeb i warunków życia w mieście.

Dziedziczenie urządzeń trwałych miasta ma przede wszystkim aspekty ekonomiczne. Adaptacja odziedziczonych środków trwałych dla podwyższającego się poziomu techniki produkcji i dla wzrastającego poziomu stopy życiowej mieszkańców wymaga znacznych nakładów na konserwację, remonty kapitalne i modernizację. W wyniku czego następuje nie tylko podwyższenie poziomu efektywności gospodarczej i użytkowej środków trwałych, lecz również zmiana ich formy. Problemem dziedzictwa środków trwałych nie zajmowano się dotąd kompleksowo. Zainteresowania konserwatorsko-architektoniczne w stosunku do budowli ożywiły się na tle odbudowy miast w okresie powojennym³, zaś badania ekonomiczne⁴ - na tle kosztów eksploatacji budynków mieszkalnych.

W analizie regionalnej miast prowadzonej z punktu widzenia geograficznego, pojęcie urządzeń trwałych wymaga rozszerzenia w stosunku do definicji podanej w instrukcji inwentaryzacji środków trwałych⁵ o pewne elementy będące bez wątpienia tego rodzaju urządzeniami, lecz nie znajdującymi odbicia w określeniu ich wartości pieniężnej.

Przede wszystkim istniejąca sieć miast jest pozostałością historycznego rozwoju regionu. Problem dziedzictwa dotyczy wielu elementów zabudowy miast mających duże znaczenie dla kultury narodowej. Do elementów tych należą układy i obiekty zabytkowe miast, które są konstrukcjami powstałymi w przeszłości.

Jednostki przestrzenne zabudowy miast powstałe w różnych okresach i posiadające różny system wyposażenia powodują zróżnicowa-

nie stosunków ekologicznych⁶ społeczeństwa niejskiego, jak również zróżnicowanie przestrzenne poziomu zaspokojenia potrzeb mieszkańców miasta. Badania te są niezbędne dla wysunięcia wniosków w zakresie morfologii i typologii miast w oparciu o typologię środków trwałych.

W niniejszym opracowaniu oparto się na danych dotyczących zainwestowania miast regionu według stanu z 1960 r., gdyż w roku tym odbył się powszechny spis ludności, który ujął również poważną część środków trwałych dotyczących domów mieszkalnych.

W odniesieniu do tego roku została wykonana powszechna inwentaryzacja środków trwałych, dotycząca jednostek gospodarki społecznej, a w stosunku do majątku trwałego gospodarki nieuspołecznionej zostały dokonane szacunki w oparciu o ceny jednostkowe, obowiązujące w 1960 r. Ostateczne sumaryczne wyniki powszechnej inwentaryzacji środków trwałych w ujęciu wartościowym zostały opracowane przez Wojewódzkie Komisje Planowanie Gospodarcze w przekrojach powiatowych. Dla miast mniejszych nie znajdujących się na szczelbu powiatów trzeba było sięgnąć do materiałów podstawowych i ankiet, a dla majątku gospodarki nieuspołecznionej dokonać dodatkowo szacunków, kierując się metodami przyjętymi przy opracowaniu wartości majątku trwałego w przekrojach powiatów. Dalsze trudności w ocenie wartości majątku trwałego dotyczących mniejszych jednostek osadniczych wynikały z przyjętej przy powszechnej inwentaryzacji metody zbierania danych według przedsiębiorstw, a nie według zakładów, stąd kumulacja majątku trwałego, szczególnie w odniesieniu do przemysłu, budownictwa i urządzeń podległych powiatowej i wojewódzkiej radzie narodowej nie odpowiada istotnemu rozmieszczeniu majątku trwałego w terenie. Również i w tych wypadkach trzeba było stosować korekty, odpowiadające właściwemu rozmieszczeniu obiektów. W opracowaniu uwzględniono bogate materiały inwentaryzacji urbanistycznej, dotyczące poszczególnych miast, znajdujące się w Wojewódzkiej i Miejskich Pracowniach Urbanistycznych oraz materiałów znajdujących się w Wojewódzkim i Miejskich Urzędach Statystycznych jak również w Wojewódzkim Zjednoczeniu Przedsiębiorstw Komunalnych w Kielcach.

Przypisy do rozdziału I

¹ K. D z i e w o Ń s k i: Zagadnienia typologii morfologicznej miast w Polsce. Czasopismo Geograficzne 1962, s. 448.

E. G o l d z a m t: Problemy dziedzictwa układów śródmiej - skich. Warszawa 1956, s. 23 i nast.

M. R. G. C o n z e n: Alwick. A study in Town - Plan Analysis. London 1960, s. 9.

² E. G o l d z a m t: l. c., s. 23.

J. Z a c h w a t o w i c z: Odnowa zabytków w Polsce. Warszawa 1965.

³ J. V o g t m a n: Adaptacja zabytkowych domów mieszkalnych. Warszawa 1953.

⁴ St. C h o j e c k i: Wartość, zużycie i wymiana zasobów mieszkaniowych. Warszawa 1965.

A. S t a s i a k: Wiek i wyposażenie zasobów mieszkaniowych w miastach woj. katowickiego w 1960 r. "Sprawy Mieszkaniowe", t. 3/10/. Warszawa 1966, s. 47-60.

T. Ż a r s k i: Budownictwo mieszkaniowe w Polsce 1950-1960. Warszawa 1966.

⁵ Instrukcja ogólna w sprawie przeprowadzania powszechnej in - wentaryzacji środków trwałych. GUS. Warszawa 1959.

⁶ Z. P i ó r o: Ekologia społeczna w urbanistyce. Warszawa 1962 i podana przez autora bibliografia.

II. ŚRODKI TRWAŁE W ZAINWESTOWANIU MIAST

1. Charakterystyka ogólna środków trwa - łych

Podstawowym elementem struktury przestrzennej miasta są środki trwałe¹ nierozdzielnie związane z działalnością człowieka i adap - tacją środowiska geograficznego dla celów osadniczych. Umożliwiają one procesy produkcyjne oraz określają warunki bytowe ludności za - mieszkałej w miastach. Relikty środków trwałych z dawnych okresów historycznych pozwalają odtworzyć warunki rozwoju kultury material - nej społeczeństwa².

Na znaczenie środków trwałych w geografii osadnictwa i ludności zwraca uwagę prof. K. Dziewoński³.

"Przedmiotem badań w zakresie geografii osadnictwa i ludności jest rozmieszczenie i struktura historycznie ukształtowanych terytorial - nie ugrupowań ludzkich /w zasadzie osiedli/ oraz związanych z nimi urządzeń trwałych /będących materialnym rezultatem społecznej działalności człowieka/. Badaniami powinny być objęte formy wyko - rzystania, użytkowania tak urządzeń trwałych jak i terenu, który zaj - mują, czyli innymi słowami, ich funkcje".

W określeniu zadań geografii osadnictwa i ludności wysuwa prof. Dziewoński zagadnienie celowości i efektywności trwałych urządzeń osiedlowych w zaspokojeniu potrzeb rozwijającego się społeczeństwa z punktu widzenia realizacji zadań produkcyjnych i usługowych oraz podnoszenia stopy życiowej mieszkańców.

Rozwój bazy materialnej miast i osiedli można traktować w ra - mach teorii reprodukcji socjalistycznej⁴ jako zależności ilościowe występujące w procesie wzrostu gospodarki narodowej⁵.

Przedmiotem reprodukcji jest na obszarze miasta sfera produk - cji materialnej, w której powstają dobra i usługi materialne oraz sfera spożycia lub usług niematerialnych, która powstaje w tym za - kresie, jaki dla ich istnienia stwarzają funkcje produkcyjne. W his - torycznym rozwoju społeczeństwa istnieje długofalowa tendencja wzrostu pracy wydatkowanej w sferze nieprodukcyjnej⁶.

Majątek trwały⁷, którego wyrazem są określone dobra material - ne na danym obszarze dzieli się na majątek produkcyjny i majątek

nieprodukcyjny. Ze względu na rolę w procesie produkcji majątek narodowy dzieli się na majątek trwały i majątek obrotowy. Majątek trwały, stanowi sumę środków trwałych uczestniczących w procesie wytwarzania dóbr i usług materialnych i niematerialnych lub stanowiących przedmiot długotrwałej konsumpcji np. domy mieszkalne.

Ze względu na funkcje jakie spełniają środki trwałe w gospodarce narodowej można wprowadzić następujący ich podział:

a. Produkcyjne środki trwałe

warunkują bazę materialną organizowania procesów technologicznych produkcji i dotyczą następujących działów produkcji:

- przemysłu wydobywczego i przetwórczego
- budownictwa
- rolnictwa

Od zasobów i stanu technicznego produkcyjnych środków trwałych i ich potencjału uzależniona jest realizacja postępu technicznego⁸, wydajności pracy i w konsekwencji stopa życiowa mieszkańców.

b. Środki trwałe infrastruktury ekonomicznej

Te środki trwałe warunkują funkcjonowanie procesów produkcji i równocześnie umożliwiają zaspokojenie potrzeb zbiorowych ludności. Podwójny charakter użytkowy infrastruktury ekonomicznej - produkcyjny i usługowy wynika z procesów koncentracji i korzyści "wspólnych lokalizacji". Należy podkreślić, że stopień udziału gospodarki produkcyjnej i nieprodukcyjnej jest różny. W coraz większym stopniu daje się obserwować zaangażowanie infrastrukturalnych środków trwałych w funkcji usługowej dla podnoszenia standardu życiowego mieszkańców. Do środków trwałych infrastruktury ekonomicznej należą urządzenia:

- komunikacyjne
- energetyczne
- gospodarki wodnej

c. Środki trwałe infrastruktury społecznej

Środki trwałe nieprodukcyjne lub infrastruktury społecznej służą jako baza materialna zaspokojeniu indywidualnych i zbiorowych potrzeb mieszkańców w zakresie mieszkalnictwa, oświaty, zdrowia, kultury, wypoczynku i innych usług. Urządzenia te pośrednio warunkują również możliwości produkcyjne, stwarzając odpowiednią bazę material-

ną kadry pracowniczej, pozwalając na wykorzystanie potencjału produkcyjnego i urządzeń infrastrukturalnych.

2. Metody badań środków trwałych

Forma i funkcja środków trwałych w kompleksowych badaniach miasta może być przedmiotem analizy z pozycji różnych dziedzin nauki i przy zastosowaniu różnych metod badawczych. Najwcześniej rozwinięte badania środków trwałych z pozycji historii sztuki i architektury dotyczyły tak formy poszczególnych obiektów architektonicznych, jak i zespołu obiektów /układu urbanistycznego/⁹. Badania w zakresie formy środków trwałych budynków i zabudowy oraz różnych elementów zagospodarowania terenu są również przedmiotem z zakresu historii osadnictwa i geografii. Dotyczą one np. adaptacji środowiska geograficznego dla celów zabudowy, usytuowania zabudowy, kształtów osiedli /A. Meitzen, K. Potkański, B. Zaborski, M. Dobrowolska, M. Kiełczewska Zaleska/¹⁰, kształtów miast /K. Weychert, J. Pudełko, H. Münch/¹¹, typologii zabudowy ze względu na użyte materiały konstrukcyjne /St. Leszczycki, St. Gorzuchowski/¹². Na tym tle rozwinęła się metoda badawcza morfologii miast /M. R. G. Conzen, R. E. Dickinson, S. Witkowski/¹³.

Wpływ urządzeń trwałych miasta, a w szczególności zespołów zabudowy mieszkaniowej na stosunki ekologiczne stał się przedmiotem badań socjologicznych, zapoczątkowanych na szerszą skalę w Stanach Zjednoczonych w latach dwudziestych XX w. /R. Park, E. Burgess, H. Hoyt, M. R. Davie/¹⁴. Metody te zostały przeniesione na grunt europejski i rozwinęły się we Francji /M. Halbwachs, P. H. Chombart de Lauwe/¹⁵, w Austrii /E. Bodzenta/¹⁶. U nas zasygnalizowane przed wojną /St. Rychliński/¹⁷ rozwinęły się dopiero po 1956 r. /Z. Pióro, J. Ziółkowski, W. Piotrowski, B. Jałowicki/¹⁸. W wyniku badań socjologicznych stwierdzono wpływ urządzeń trwałych na stosunki ekologiczne w poszczególnych zróżnicowanych jednostkach zabudowy miasta i w wielu wypadkach zbieżność między zróżnicowaniem miasta pod względem morfologicznym i zróżnicowaniem pod względem ekologicznym.

Efektywność środków trwałych¹⁹ w realizacji zadań produkcyjnych i usługowych społeczności miejskiej może być badana również z pozycji nauk ekonomicznych, głównie w zakresie produkcji i konsumpcji. Charakterystyka środków trwałych jako części majątku społecznego mieści się w zakresie badań ekonomicznych przy zastosowaniu różnych teorii ekonomicznych: teorii majątku społecznego /narodowego/, teorii wzrostu gospodarczego, teorii reprodukcji socjalistycznej²⁰, teorii lokalizacji /J. Thünen, A. Weber, T. Pallander, W. Christaller, A. Lösch/²¹.

Metody badawcze środków trwałych zainwestowania miasta w geografii miasta są fragmentaryczne i niepełne. Dotychczas największa u-

waga była zwrócona na miasto jako skupienie funkcji produkcji dóbr i usług, stanowiących podstawę dla rozwoju miast i ich sieci. Stan badań naukowych w tym zakresie został szeroko przedstawiony przez prof. K. Dziewońskiego w książce pt. "Baza ekonomiczna miast"²².

W problematyce bazy ekonomicznej miast jako podstawy produkcji dóbr odczuwa się brak analiz dotyczących efektywności środków trwałych i wpływu ich na możliwości konsumpcyjne mieszkańców miasta.

Środki trwałe zainwestowania miejskiego, będące przedmiotem długotrwałej konsumpcji mieszkańców miasta z punktu widzenia ich efektów ekonomiczno-użytkowych nie są jeszcze przedmiotem badań w stopniu pozwalającym na sformułowanie uogólnień.

Zainteresowanie teoretyczno-ekonomiczne problemem środków trwałych wynikało w Polsce w związku z powszechną inwentaryzacją środków trwałych w 1960 r. /E. Bittnerowa, W. Lissowski/²³.

3. Baza materialno - techniczna produkcji w miastach

W zakresie badań ekonomiczno-przestrzennych miast podstawowym problemem jest analiza bazy ekonomicznej produkcji dóbr i usług, od której głównie zależy wzrost /rozwój ekonomiczny/ miast. Baza ekonomiczna w zakresie produkcji dóbr i usług określa stopień "domknięcia" czyli samowystarczalności gospodarki miasta²⁴.

Środki trwałe uczestniczą w produkcji dóbr i usług bezpośrednio lub też pośrednio przez umożliwienie produkcji, której wynikiem są efekty gospodarcze.

Baza ekonomiczna produkcji warunkuje wzrost ekonomiczny miast czyli przyrost produkcji dóbr materialnych per capita, który może być osiągnięty albo przez budowę nowych zakładów, albo przez zastąpienie zużytych lub przestarzałych urządzeń produkcyjnych bardziej efektywnymi, albo przez uzupełnienie nowymi urządzeniami dawniej istniejących zasobów produkcyjnych. Ten ostatni sposób zwiększenia produkcji związany jest z reguły z dodatkowymi inwestycjami urządzeń produkcyjnych. Wynika z tego, że produkcyjna baza materialno-techniczna miasta ulega nie tylko wzrostowi, ale również i ciągłemu przekształcaniu i doskonaleniu. Procesami tymi rządzą ekonomiczne prawa reprodukcji społecznej, które dotyczą między innymi odnawiania się środków produkcji, a w tym również produkcyjnych środków trwałych. Na całość więc zasobów sił wytwórczych w mieście składają się środki trwałe pochodzące z różnych okresów za inwestowania, znajdujące się w różnym stanie zużycia technicznego i ekonomicznego i w różnym stopniu ich odtwarzania.

Efektywność gospodarcza urządzeń produkcyjnych polega również na wyborze optymalnego pod względem nakładów inwestycyjnych wariantu lokalizacji inwestycji uzależnionego od istnienia urządzeń trwałych umożliwiających produkcję /urządzeń infrastruktury ekonomicznej i społecznej/ oraz od kosztów adaptacji środowiska geograficznego. O wyborze stosowania techniki produkcji kapitałochłonnej czyli wymagającej więcej środków trwałych, lub też pracochłonnej w dążeniu do osiągnięcia "optimum ekonomicznego" decydują aktualne warunki ekonomiczne.

Zwiększenie bazy produkcyjnej miast stwarza możliwość dodatkowego zatrudnienia, a zatem wzrostu ich funkcji egzogenicznych.

4. Baza materialno - techniczna konsumpcji w miastach

Poziom stopy życiowej mieszkańców miasta uzależniony jest od dochodów ludności²⁵, które wpływają na stan konsumpcji. W jednostkach przestrzennych o "niezamkniętej" /wyspecjalizowanej/ gospodarce wytwarzanie przebiega niezależnie od konsumpcji tak w zakresie ilościowym jak i wartościowym. W miastach zatem wskaźniki dotyczące produkcji nie charakteryzują poziomu życia mieszkańców, gdyż dobra w nim produkowane nie są przeznaczone najczęściej dla konsumpcji mieszkańców tego miasta. Dla warunków życia mieszkańców miasta mają znaczenie tylko te elementy produkcji, które wpływają na dochody ludności i mogą być przeznaczone na cele konsumpcji. Warunkom tym odpowiadają dochody pieniężne ludności łącznie ze spożyciem naturalnym i częścią dochodu narodowego przeznaczoną do podziału na obszarze badanej jednostki osadniczej.

Poziom konsumpcji²⁶ w miastach uzależniony jest od urządzeń umożliwiających zaspokojenie potrzeb mieszkańców miasta, w tym również w znacznym stopniu przez środki trwałe konsumpcji, które zaspakajają potrzeby bytowe mieszkańców przez usługi niematerialne /mieszkania, urządzenia komunikacyjne, urządzenia komunalne, socjalne, kulturalne, oświatowe, zdrowotne itp./, wynikiem czego są efekty użytkowe środków trwałych.

Zapotrzebowanie na nowe urządzenia trwałe konsumpcji następuje w wyniku wzrostu zaludnienia miasta i podnoszenia się dochodów ludności oraz poziomu standardu życiowego. Wzrost zapotrzebowania na środki trwałe urządzeń miejskich dla celów konsumpcyjnych ma więc charakter ilościowy i jakościowy. Na najwyższym poziomie technicznym zaspakajają potrzeby mieszkańców miasta najnowsze urządzenia trwałe. Ogólny poziom stopy życiowej w mieście uzależniony jest więc od rozmiarów inwestycji miejskich realizowanych w najpóźniejszych okresach rozwoju miasta²⁷. Inwestycje te mogą dotyczyć tak budowy nowych obiektów jak i modernizacji obiektów wybudowanych w poprzednich okresach. Podobnie jak i w zakresie

produkcji środki trwałe długotrwałej konsumpcji realizowane w różnych okresach działania miasta znajdują się w różnym stanie technicznego i ekonomicznego zużycia, co wpływa również na stan i poziom zaspokojenia potrzeb mieszkańców korzystających z tych środków trwałych. Ponieważ poszczególne jednostki morfologiczne miasta pochodzą zwykle z określonego jednego okresu realizacji, efekty użytkowe środków trwałych w takiej jednostce znajdują się na ogół na jednym poziomie, wpływając na stosunki ekologiczne w tej jednostce.

Przypisy do rozdziału II

¹ Instrukcja ogólna w sprawie przeprowadzenia powszechnej inventaryzacji środków trwałych. GUS. Warszawa 1959, s. 11 rozróżnia następujące grupy środków trwałych:

- O. Zasadzenia wieloletnie oraz melioracja
  1. Budynki
  2. Budowle
  3. Kotły i maszyny energetyczne
  4. Maszyny, urządzenia i aparaty ogólnego zastosowania
  5. Maszyny, urządzenia i aparaty specjalne, branżowe
  6. Urządzenia techniczne
  7. Środki transportowe
  8. Narzędzia, przyrządy ruchomości i wyposażenia
  9. Inwentarz żywy

² K. D z i e w o Ń s k i: W sprawie aktualnej problematyki badań nad rozwojem osiedli w Polsce. „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej.” Warszawa 1955 Nr 2, s. 298.

³ K. D z i e w o Ń s k i: Geografia osadnictwa i zaludnienia. Przegląd geograficzny. Warszawa 1956, s. 756.

⁴ O. L a n g e: Teoria produkcji i akumulacji. Warszawa 1965, s. 12 i nast.

⁵ Zmiany ilościowe i jakościowe środków trwałych w miastach należy rozpatrywać z pozycji wzrostu gospodarki narodowej.

P. A. B a r a n: Ekonomia polityczna wzrostu. Warszawa 1963.

O. L a n g e: Teoria rozwoju gospodarczego. Cz. II. Wyd. U. W. Warszawa 1958.

J. S c h u m p e t e r: Teoria rozwoju gospodarczego. Warszawa 1960.

J. Kleer: Zapoczątkowanie rozwoju ekonomicznego we współczesnych krajach słabo rozwiniętych. Warszawa 1962.

P. Sulmicki: Teoria regionu gospodarczego. Biuletyn KPZK 1962 Nr 1/10.

⁶ K. Secomski: Studia z zakresu efektywności inwestycji. Warszawa 1957, s. 144 i nast.

⁷ Z. Knyziak; W. Lissowski: Ekonomika i programowanie inwestycji przemysłowych. Warszawa 1967, s. 15-16.

⁸ O. Lange: Teoria reprodukcji i akumulacji. Warszawa 1965, s. 13. "Wydajność produkcji może ulec zwiększeniu dzięki postępowi technicznemu".

⁹ W. Hensel, L. Leciejewicz: Metoda archeologiczna w zastosowaniu do badań nad wsią i miastem wczesnośrednio-wiecznym w Polsce. Arch. Polona, t. 7, 1962, z. 2.

J. Burszta: Od osady słowiańskiej do wsi współczesnej. Wrocław 1958 r.

F. Persowski: Uwagi o metodach i zakresie badań osadniczych. „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, t. 12, 1964, s. 221-233.

¹⁰ A. Meitzen: Siedelung und Agrarwesen der Westgermanen und Ostgermanen, der Kelten, Röme, Finnen und Slaven. Berlin 1895.

K. Potkański: Pisma pośmiertne, t. I. Kraków 1922.

B. Zaborcki: O kształtach wsi w Polsce i ich rozmieszczeniu. „Prace Komisji Etnograficznej PAU”, t. I. Kraków 1926.

M. Dobrowolska: Przedmiot i metoda geografii historycznej. „Przegląd Geograficzny”, t. 25, 1955 r., s. 58 i nast.

M. Kiełczewska-Zaleska: O powstaniu i przeobrażeniu kształtów wsi Pomorza Gdańskiego. Warszawa 1956 r.

¹¹ K. Weychert: Miasteczka polskie jako zagadnienie urbanistyczne. Warszawa 1947.

J. Pudełko: Działka lokacyjna w strukturze przestrzennej średniowiecznych miast śląskich XIII wieku. „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki.” Warszawa 1964. Tom IX, z. 2.

H. Młynch: Geneza rozplanowania miast Wielkopolski w XIII i XIV w. PAU., „Prace Komisji Atlasu Historycznego Polski”, z. 4. Kraków 1946.

H. Młynch: Kształtowanie się topografii miast Wielkopolskich - lokowanych na prawie niemieckim w XIII i XIV w. Odbitka ze „Sprawozdań PAU”. T. XLIV, s. 27.

O. Sosnowski: Powstanie, układ i cechy charakterystyczne sieci ulicznej na obszarze Wielkiej Warszawy. „Studia do dziejów sztuki w Polsce”, t. II. Warszawa 1930.

¹² St. Leszczycki: Typy fizjonomiczne miast polskich. „Samorząd terytorialny”. Warszawa 1936, z. 1/2.

St. Gorzuchowski: Osiedla miejskie w Polsce i ich materiał w zależności od czynników przyrody. Warszawa 1936.

¹³ M. R. G. Conzen: The Plan Analysis of an English City Centre. Proceeding of the I. G. U. Symposium in Urban Geography. Lund 1960.

M. R. G. Conzen: Alnwick. A Study in Town - Plan Analysis. London 1960.

R. E. Dickinson: The West European City, a Geographical Interpretation. London 1962.

S. Witkowski: Struktura przestrzenna miasta na przykładzie Radomia. Warszawa 1967 r.

¹⁴ R. Park, E. Burgess, R. McKenzie: The City. Chicago 1925.

E. W. Burgess: The Groth of City. „Proceedings of the American Sociological Society” vol. XVIII, 1923.

H. Hoyt: One Hundred Years of Land Values in Chicago. Chicago 1933.

M. R. Davis: The Patterns of Urban Growth.

P. G. Murdock: Studies in the Science of Society. New Haven 1937.

¹⁵ M. Halbwachs: Population and Society. Introduction to Social Morphology. Glensoe 1960.

P. H. Chombart de Lauwe: Paris et l'Agglomeration Parisien. Paris 1962.

¹⁶ E. Bodzenta: Innsbruck, eine social-ökologische Studie. „Mitteilungen der Österreichischen geographischen Gesellschaft.” Wien 1959, t. 101, z. 3, s. 323-360.

B. Malisz: Zarys teorii kształtowania układów osadniczych. Warszawa 1966.

T. A. Reiner: The place of the ideal community in urban planning. Philadelphia 1963.

¹⁸ St. Rychliński: Założenia polityki urbanistycznej. „Samorząd Terytorialny”, 1936, z. 3/4.

St. Rychliński: Na marginesie sprawy wędrowki do miast. „Samorząd Terytorialny”, 1935, z. 1/2.

- 19 Z. Pióro: Ekologia społeczna w urbanistyce. Warszawa 1962.
 J. Ziółkowski: Urbanizacja, miasto, osiedle. Warszawa 1965.
 W. Piotrowski: Społeczno-przestrzenna struktura m. Łodzi. Studium ekologiczne. Wrocław 1966.
 A. Wallis: Socjologia wielkiego miasta. Warszawa 1967.
- 20 K. Secomski: Studia z zakresu efektywności inwestycji. Warszawa 1957.
 K. Czyszniowski: Efektywność form finansowania produkcji środków trwałych. Warszawa 1966.
- 21 A. Kołosow: Srodki trwałe i ich rola w reprodukcji socjalistycznej. Warszawa 1964.
 K. Marks: Kapitał. Warszawa 1955, t. II.
 K. Marks: Teorie wartości dodatkowej. Warszawa 1963, cz. II.
- 22 J. H. Thünen: Der isolierte Staat in Beziehung auf Landwirtschaft n. Nationalökonomie. Jena 1921.
 A. Weber: Über den Standart der Industrien cz. I, Thübingen 1909.
 W. Christaller: Die zentralen Orte in Süddeutschland. Jena 1933.
 A. Lisch: Gospodarka przestrzenna - teorie lokalizacji. Warszawa 1961.
 E. M. Hoover: Lokalizacja działalności gospodarczej. Warszawa 1962.
- 23 K. Dziewoński: Baza ekonomiczna i struktura funkcjonalna miast. Warszawa 1967.
- 24 Zainteresowania teoretyczne pozycją środków trwałych w gospodarce narodowej i regionalnej nastąpiły w związku z powszechną inwentaryzacją środków trwałych w 1960 r.
 E. Bittnerowa: Majątek trwały jego czynnik rozwoju regionu /na przykładzie woj. poznańskiego/. Warszawa 1967 r.
 W. Lisowski: Zastosowanie relacji: majątek-praca - produkcja w programowaniu rozwoju przemysłu. Warszawa 1962.
 B. Ciepielewska: Statystyka trwałych środków produkcji. Warszawa 1962.
- 25 K. Dziewoński: Baza ekonomiczna i struktura funkcjonalna miasta l.c., s. 79.

- 26 B. K. Prandacka: Analiza tworzenia i podziału dochodu narodowego Polski w układzie regionalnym. Warszawa 1965.
 M. Kaczorowski: O roli badań dochodu narodowego w studiach nad zagospodarowaniem przestrzennym regionu. Biuletyn PKZK, 1962, Nr 2.
- 27 R. Krzyżanowski: Konsumpcja społeczna w gospodarce socjalistycznej. Warszawa 1968.
- 28 J. Beksiak: Wzrost gospodarczy i niepodzielność inwestycji. Warszawa 1965, s. 10 i nast.

III. ROZWÓJ I DZIEDZICTWO SIECI MIAST

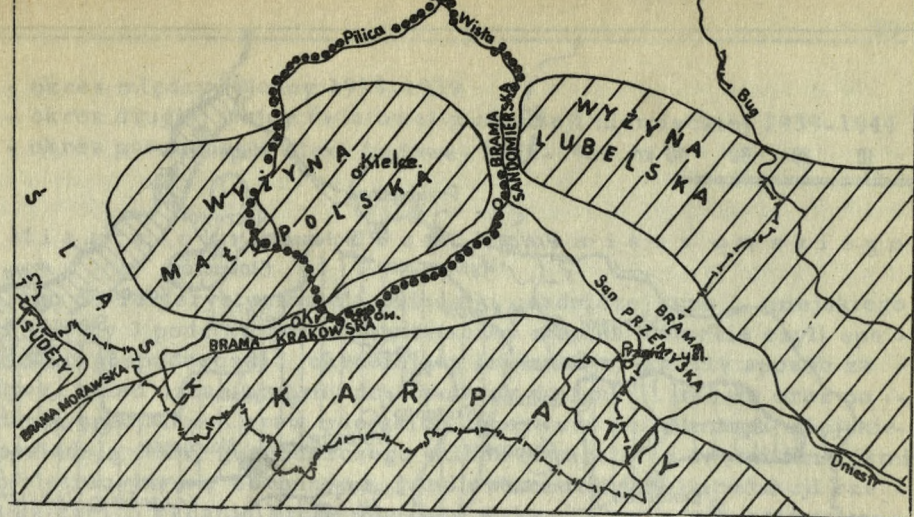
1. Okresy rozwoju sieci miast

Obszar obecnego województwa kieleckiego obejmuje północno-zachodnią część ziem historycznej Małopolski położonych między Wisłą a Pilicą, stanowiących zachodnią część dawnego księstwa, a później województwa sandomierskiego¹. Osadnictwo na tym obszarze począwszy od wczesnego średniowiecza przebiegało etapami, które można dość ściśle powiązać z zajmowaniem na cele osadnicze gleb o coraz gorszej jakości. Począwszy od okresu wczesnego średniowiecza, w którym najgęściej zasiedlone były żyzne lessowe obszary południowe ziem Wiślickiej i Sandomierskiej, rozwój osadnictwa² obejmował płaty żyzniejszych gleb wytworzonych na glinach zwałowych, leżących na północ od gór Świętokrzyskich /radomskie, opoczyńskie/, a następnie gorsze gleby położone w zasięgu gór Świętokrzyskich i na obszarach słabo nawodnionych okolic Sienna. Czynnikiem aktywizacji gospodarczej poszczególnych obszarów regionu była sieć dróg handlowych, która ulegała zmianom w zależności od kierunków handlu transzytowego. Rozwój podziału pracy i rynków lokalnych powodował powstanie osiedli typu miejskiego.

Ze względu na pozostałość w istniejącej sieci osiedleńczej miast pochodzących z różnych okresów niezbędne jest przeprowadzenie analizy w jakich warunkach społecznych, gospodarczych i kulturalnych miasta te powstawały i przekształcały się w ciągu ich całego historycznego rozwoju. Na ogół można przyjąć, że miasta te powstawały w seriach odpowiadających określonym okresom historycznym.

Dla regionu kieleckiego przyjmujemy następujące okresy rozwoju sieci miast, odpowiadające okresom rozwoju społeczno-gospodarczego regionu:

- okres przedkazimierzowski do 1333 r.
- okres panowania Kazimierza Wielkiego 1333-1370
- okres od końca panowania Kazimierza Wielkiego do upadku Rzeczypospolitej 1370-1795
- okres porozbiorowy do reformy sieci miast w 1870 r., 1795-1870
- okres od reformy sieci miast do ustąpienia władz rosyjskich 1870-1915

Ryc. 1. Ziemie Małopolski i regionu kieleckiego na tle schematu geograficznego /wg M. Janiszewskiego/.

Ryc. 2. Granice województwa sandomierskiego do 1795 r. wg St. Arnolda.

- ▲ - siedziby kasztelanii
- - siedziby powiatów

0 10 20 30 40 km

Ryc. 3. Jakość gruntów a kolejność osadnictwa miast,
/Mapa gleb wg M. Strzemskiego/

1. Miasta powstałe do końca XIV w. 2. Miasta powstałe w XV w.
3. Miasta powstałe w XVI i 1 poł. XVII w. 4. Miasta powstałe w
okresie od 1 poł. XII w. do 1830 r. 5. Przewaga gruntów najlep-
szych i dobrych 6. Przewaga gruntów średnich 7. Przewaga
gruntów słabych i złych.

- okres międzywojenny 1915-1939
- okres drugiej wojny światowej i okupacji niemieckiej 1939-1944
- okres powojenny Polski Ludowej 1945-1960.

2. Miasta okresu przedkazimierzowskiego

Jako charakterystyczne dla jednostki osadniczej typu miejskiego przyjmiemy 3 podstawowe cechy: znaczny stopień otwarcia czyli specjalizacji gospodarczej³, określający jej funkcje, zwarty sposób zabudowy, układ urbanistyczny dostosowany do funkcji miasta oraz posiadanie specjalnych praw miejskich. Pierwsze osiedla typu miejskiego posiadają cechy gospodarczego układu otwarcia ze swymi funkcjami administracyjnymi, obronnymi, handlowymi i drobnej produkcji rzemieślniczej⁴. Badania archeologiczne wskazują na daleko zaawansowaną strukturę zabudowy typu miejskiego /Wiślica, Sandomierz, Radom/⁵. Brak jest natomiast przekazów o odrębności prawnej tych miast.

Do najstarszych osiedli typu miejskiego można zaliczyć jednostki osadnicze powstałe w oparciu o grody będące siedzibą władzy książęcej lub kasztelańskiej⁶.

W okresie powolnego przekształcania się gospodarki plemiennej w feudalną, grody książęce i kasztelańskie: Wiślica, Sandomierz, Radom, Żarnów, Kielce, Małogoszcz, Tarczek⁷, Solec, Skrzynno⁸ i Sieciechów⁹, które początkowo były ogniskami zarządu gospodarstwa książęcego lub kasztelana, rozszerzały swe znaczenie w hierarchii osadniczej, pełniąc funkcje administracyjne, produkcyjne, handlowe i obronne.

Powstanie miast o pełnych cechach właściwych tym jednostkom osadniczym, a więc posiadających prawa miejskie następuje od połowy XIII w. Pierwsze lokacje miejskie uzyskały miasta: Zawichost 1257 r., Skaryszew 1264 r., Koprzywnica 1268 r., Jędrzejów 1271 r., Wierzbica 1275 r., Opatów 1282 r., Sandomierz 1286 r.^{9a}, Busko 1287 r., Kielce 1295 r., oraz Radom i Opoczno. Lokacje te odbywały się na podstawie prawa magdeburgskiego¹⁰ lub jego pewnej odmiany-prawa średzkiego.

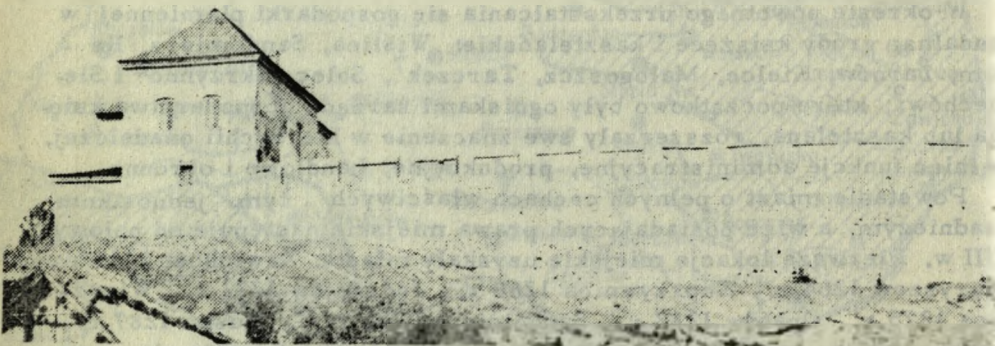
Prawa miejskie określały ustrój prawny miasta, regulowały prawa i obowiązki jego obywateli, zapewniały możliwość wykonywania rzemiosł i handlu. Miasta jako skupiska produkcji i usług stały się niebawem dla ich założycieli źródłem dochodów z czynszów, opłat i podatków, co prowadziło do lokacji przez króla i możnowładców duchownych i świeckich szczególnie w okresach późniejszych nadmiernej w stosunku do potrzeb ilości miast.

W lokacji miast duże znaczenie miały stosunki własnościowe. Pierwsze lokacje miast na obszarze regionu są dziełem władzy książęcej i królewskiej oraz możnowładców duchownych, a w okresie pokazimierzowskim przeważają lokacje prywatnych właścicieli dóbr.

W okresie przedkazimierzowskim rozwinęła się podstawowa sieć 34 miast w regionie. Główne skupienie tych miast istniało na żyznych obszarach południowych, a w szczególności wzdłuż głównej drogi prowadzącej z Krakowa do Sandomierza, a następnie przez Opatów wzdłuż rzeki Kamiennej do Wolborza w kierunku Wielkopolski, Kujaw i Pomorza. Skupisko miast w części północnej regionu kształtowało się wzdłuż głównej drogi handlowej, prowadzącej z Rusi na Śląsk przez Solec, Iłżę, Radom, Skrzynno, Żarnów, Sulejów.

Z 34 miast powstałych w tym okresie w istniejącej sieci miast woj. kieleckiego znajduje się 12 miast, a mianowicie: Radom, Kielce, Sandomierz, Jędrzejów, Opoczno, Końskie, Busko Zdrój, Opatów, Iłża, Chęciny, Skaryszew, Zawichost.

Pozostałości urządzeń trwałych z okresu przedlokacyjnego i lokacji miasta dotyczą układów urbanistycznych, sieci drożnej, konstrukcji obronnych /grodziska w Radomiu i Iłży/, ruiny zamków w Chęcinach i Iłży oraz wielu kościołów, w tym cennych zabytków sztuki romańskiej np. w Opatowie, Sandomierzu, Jędrzejowie, Kielcach i sztuki gotyckiej w Sandomierzu i Wiślicy.

Ryc. 4. Szydłów. Dobrze zachowane mury miejskie i fragmenty zamku z XIV w. Fot. B.Duda.

3. Miasta okresu kazimierzowskiego

Stan zaludnienia terenów obecnego woj. kieleckiego w połowie XIV w. ¹¹ ustalony dla poszczególnych parafii, w dostosowaniu do obecnych granic woj. kieleckiego przedstawia tabela 1.

Tabela 1.

Stan zaludnienia terenów obecnego woj. regionu kieleckiego - ok. 1340 r.

	Obszar km ²	Szacowana liczba ludności	Osób na 1 km ²
<u>Diecezja Krakowska</u>			
Dekanat Lelów a/	627	6.307	10,0
Dekanat Jędrzejów b/	1.175	9.480	8,1
Dekanat Kazimierza Mała	400	10.770	26,9
Dekanat Bolesław b/	369	10.503	28,4
Dekanat Książnice	1.165	12.930	11,1
Dekanat Kije	1.196	7.720	6,5
Archidiakoniat Sandomierz na zachód od Wisły	1.100	18.805	17,1
Archidiakoniat Zawichost na zachód od Wisły	1.313	12.705	9,7
Prepozytura Kielce	2.724	13.080	4,8
Archidiakoniat Radom na zachód od Wisły	2.770	8.130	2,9
Archidiakoniat Lublin na zachód od Wisły c/	510	2.175	4,3
<u>Archidiecezja Gnieźnieńska</u>			
Archidiakoniat Kurzelów	5.830	24.000	4,1
Korygujące pow. pustkowi do poz. a, b, c	290	-	-
R a z e m	19.469	136.605	6,8

Dane: wg T. Ładogórski: Studia nad zaludnieniem Polski XIV w. Wrocław 1958 r. s. 130-131 po dostosowaniu do obecnych granic regionu.

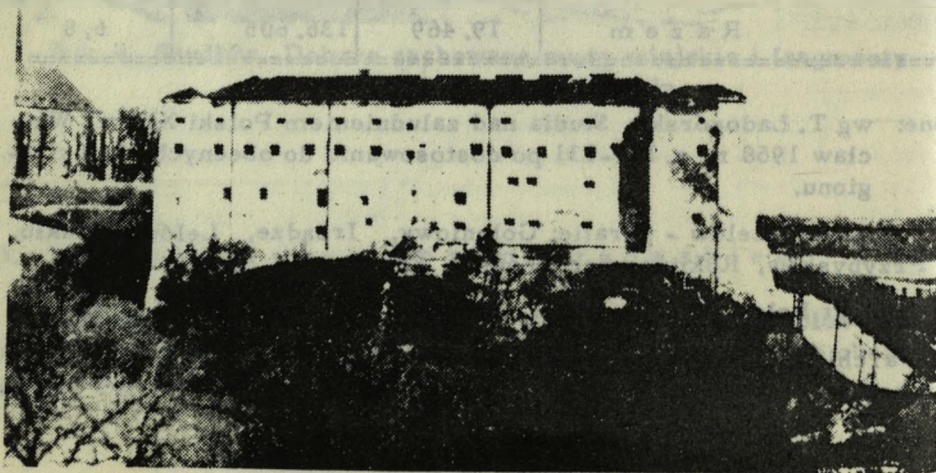
- a/ Z dekanatu Lelów - parafie: Goleniowy, Irządze, Lelów, Nakło, Przybyszew, Rokitno, Szczekociny, Żarnowiec.
- b/ Dekanat Bolesław bez parafii leżących po prawej stronie Wisły.
- c/ Z archidiakonatu Lublin tylko parafie po prawej stronie Wisły: Chotcza, Janowiec, Krępa, Oleksów, Solec, Jaroszyn.

Rozmieszczenie w połowie XIV w. zaludnienia było bardzo zróżnicowane. Przeważająca część mieszkańców była skupiona w południowej części regionu w pobliżu stolicy kraju - Krakowa, na dobrych glebach lessowych. Zagęszczenie ludności dochodzące do 28 osób na 1 km^2 na obszarach nadwiślańskich w dekanatach Kazimierza Małego, Bolesław, Księżnice, Sandomierz i Zawichost stwarzało sprzyjające warunki do powstawania miast o funkcjach handlowych. Zagęszczenie ludności w zachodniej części regionu nad górną Pilicą - Jędrzejów. Leńłów było spowodowane położeniem tego obszaru na drodze ożywionych kontaktów z drugim największym skupiskiem zaludnienia Polski na Dolnym Śląsku. W części środkowej i północnej regionu znajdowały się ogromne obszary leśne: puszcza radomska, puszcza pilicka, puszcza przedborsko-konecko-kielecka, zalesione połacie gór Świętokrzyskich. W miarę posuwania się w kierunku północnym zmniejszała się gęstość zaludnienia do 4,8 osób na km^2 w kieleckim, do 2,9 osób/ km^2 w radomskim.

Przy tak niskim zaludnieniu obszarów środkowych i północnych regionu istniały bardzo małe możliwości tworzenia skupisk miejskich. Wyrażało się to w różnicy wielkości miast na południu i północy regionu. Na południu 6 miast miało już ponad 1000 mieszkańców, w tym Sandomierz ok. 2200 mieszkańców, na północy występują miasta o wielkości 200-600 mieszkańców.

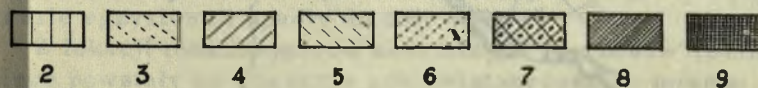
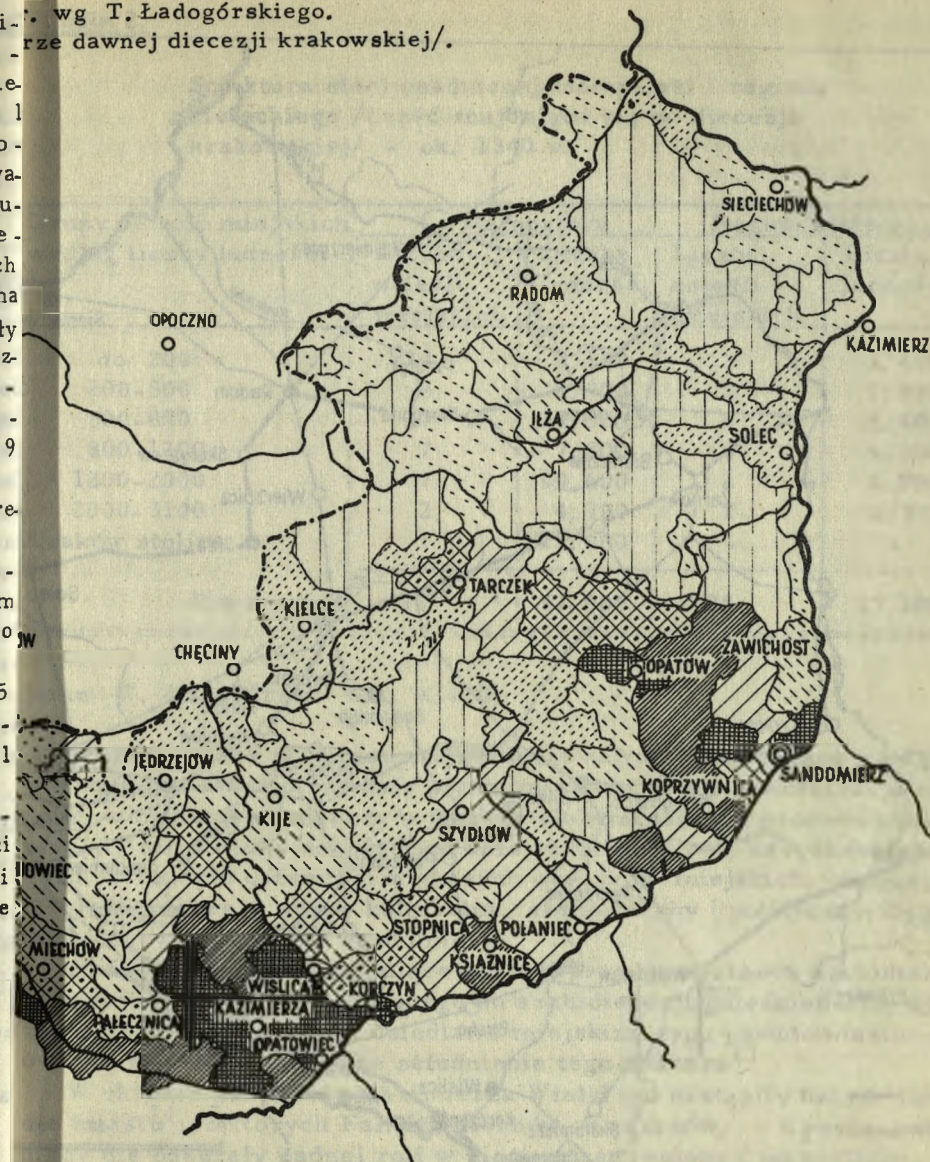
Około 1340 r. na obszarze obecnego regionu kieleckiego było 35 miast. Jedno miasto przypadało na 556 km^2 i na ok. 3,9 tys. mieszkańców, gdy dla całej diecezji krakowskiej stan ten wynosił na 1 miasto 967 km^2 i 6560 ludności¹².

Ludność zamieszkała w miastach na obszarze należącym do diecezji krakowskiej stanowiła 15,1% zaludnienia. W północnej części regionu w archidiakonacie kurzelowskim, należącym do archidiecezji gnieźnieńskiej stan urbanizacji przedstawiał się zapewne znacznie gorzej.

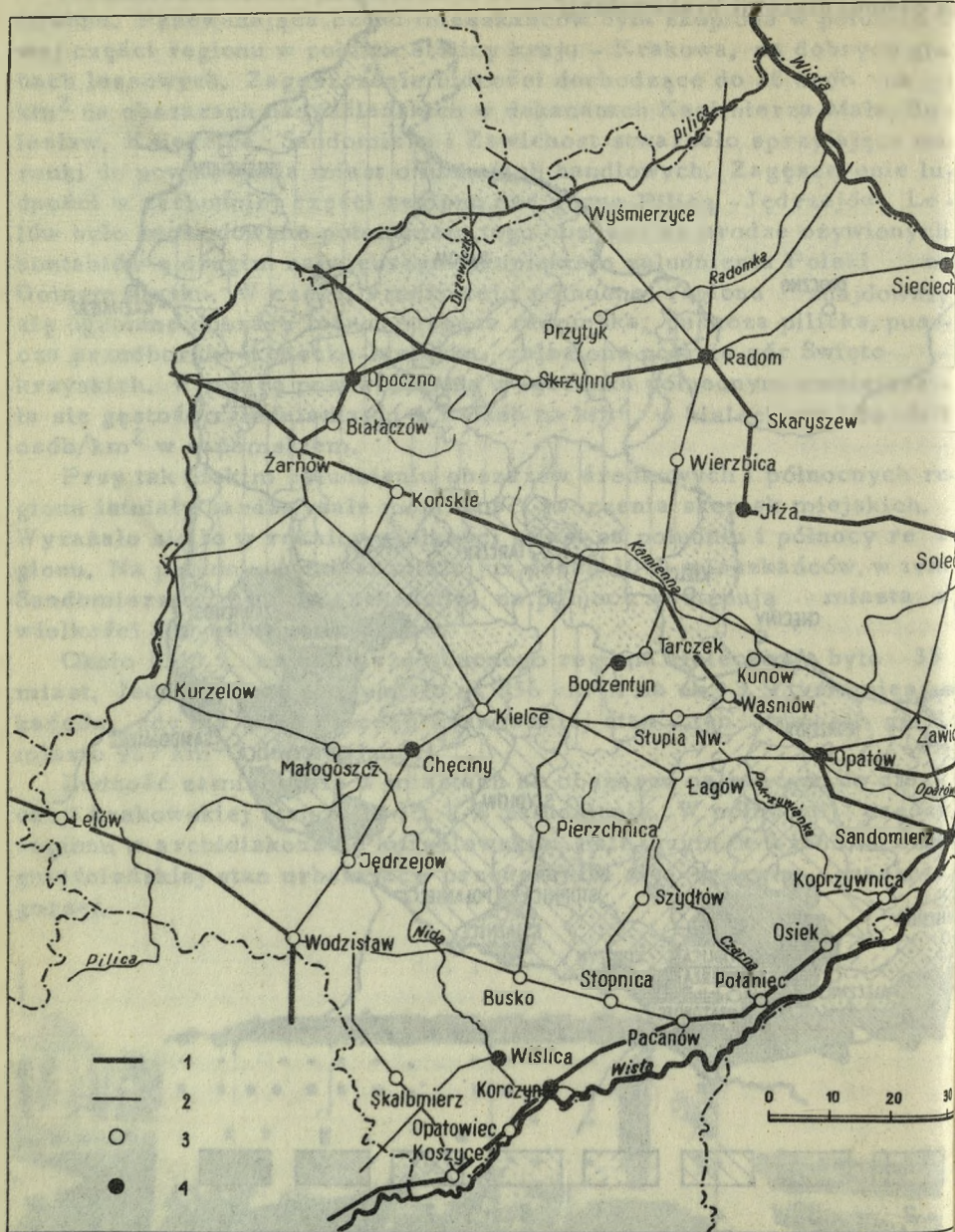

Ryc. 5. Sandomierz - zamek obronny.

zaludnienia ziem obecnego woj. kieleckiego wg T. Ładogórskiego. Ryc. 7. Mapa dawnej diecezji krakowskiej/.

- 1- granice diecezji
- 2- obszary wielkich lasów
- 3- gęstość zaludnienia 1-4 osób/ km^2
- 4- 4-7 osób na 1 km^2
- 5- 7-10 " " "
- 6- 10-15 " " "
- 7- 15-20 " " "
- 8- 20-30 " " "
- 9- ponad 30 " "

Ryc. 6. Sieć dróg w XIII/XIV w. /wg T. Wąsowicz/
 1. Główne drogi handlowe 2. Inne trakty 3. Miasta powstałe panowania Kazimierza Wielkiego 4. Miasta obronne wybudowane lub przebudowane w XIV w.

Tabela 2.

Struktura sieci osadniczej Małopolski i regionu kieleckiego /część znajdująca się w diecezji krakowskiej/ - ok. 1340 r.

Grupy osiedli miejskich, według liczby ludności	Małopolska		Region kielecki	
	Liczba osiedli miejskich	Liczba ludności	Liczba osiedli miejskich	Liczba ludności
do 200	14	2.800	7	1.400
200-500	8	2.900	3	1.000
500-800	17	11.300	8	5.400
800-1200	7	7.300	4	4.200
1200-2000	7	10.600	2	2.900
2000-3100	2	4.700	1	2.200
Kraków stolica	1	12.000	-	-
R a z e m	56	51.600	25	17.100

Dane: T. Ładogórski: o. c. s. 150.

W połowie XIV w. przeważają miasta najmniejsze będące właściwie wsiami, które otrzymały prawa miejskie. Mała koncentracja ludności w miastach świadczy o jeszcze słabym rozwoju procesu urbanizacji. Miasteczka pełniły zapewne skutecznie rolę ośrodków lokalnych, brak było natomiast większych ośrodków miejskich, mogących wywierać szerszy wpływ kulturalny, ekonomiczny i polityczny. Wpływ taki mógł mieć jedynie Sandomierz.

Pozostałe miasta znajdujące się wówczas na obszarze archidiecezji kurzelowskiego, należącego do archidiecezji gnieźnieńskiej były zapewne również małymi osiedlami miejskimi typu pseudomiasteczka, o czym świadczyłoby słabe zaludnienie tego obszaru¹³

W okresie panowania Kazimierza Wielkiego nastąpiły dalsze lokacje miast¹⁴, z których Fałków, Kochów, Kaszczów, Krzyżanowice nigdy nie odegrały żadnej roli w sieci miast regionu i po krótkim okresie egzystencji spadły do roli wsi.

Z lokacji możnowładców kościelnych za czasów Kazimierza Wielkiego powstały na obszarze gór Świętokrzyskich miasta: Wiśniów /1351 r./, Bodzentyn /1355 r./ jako siedziby rezydencji biskupów krakowskich, oraz Słupia Nowa w 1351 r., lokowana przez opata klasztoru Benedyktynów Świętokrzyskich. Najbardziej interesujące są jednak lokacje miast królewskich, dokonane przez Kazimierza Wielkiego, dotyczące tylko dwóch miast, a mianowicie Sokołowa i Stopnicy. Miasto Sokołów z niewyjaśnionych przyczyn zostało utwo-

rzony jako konkurencyjne w bezpośrednim sąsiedztwie miasta Skalb-
mierza, należącego do biskupa krakowskiego. Miasto to zostało doro-
wane przez króla w 1342 r. biskupowi krakowskiemu i zespolone osta-
tecznie z miastem Skalbierzem¹⁵. Druga kreacja dotyczy nadania
praw miejskich Stopnicy leżącej przy drodze handlowej, prowadzącej
z Krakowa do Sandomierza¹⁶.

Okres kazimierzowski ma duże znaczenie nie tyle w lokacji nowych
miast, co w rekonstrukcji miast starych. Stare grody drewniano-ziem-
ne jako główne elementy obronne miast nie zapewniały dostatecznej o-
brony w związku z postępem techniki wojennej. Nie zapewniały one
również dostatecznej obrony ludności miejskiej, zamieszkałej w os-
dach targowych i podgrodzia, których budynki były z zasady podczas
licznych najazdów niszczone i palone.

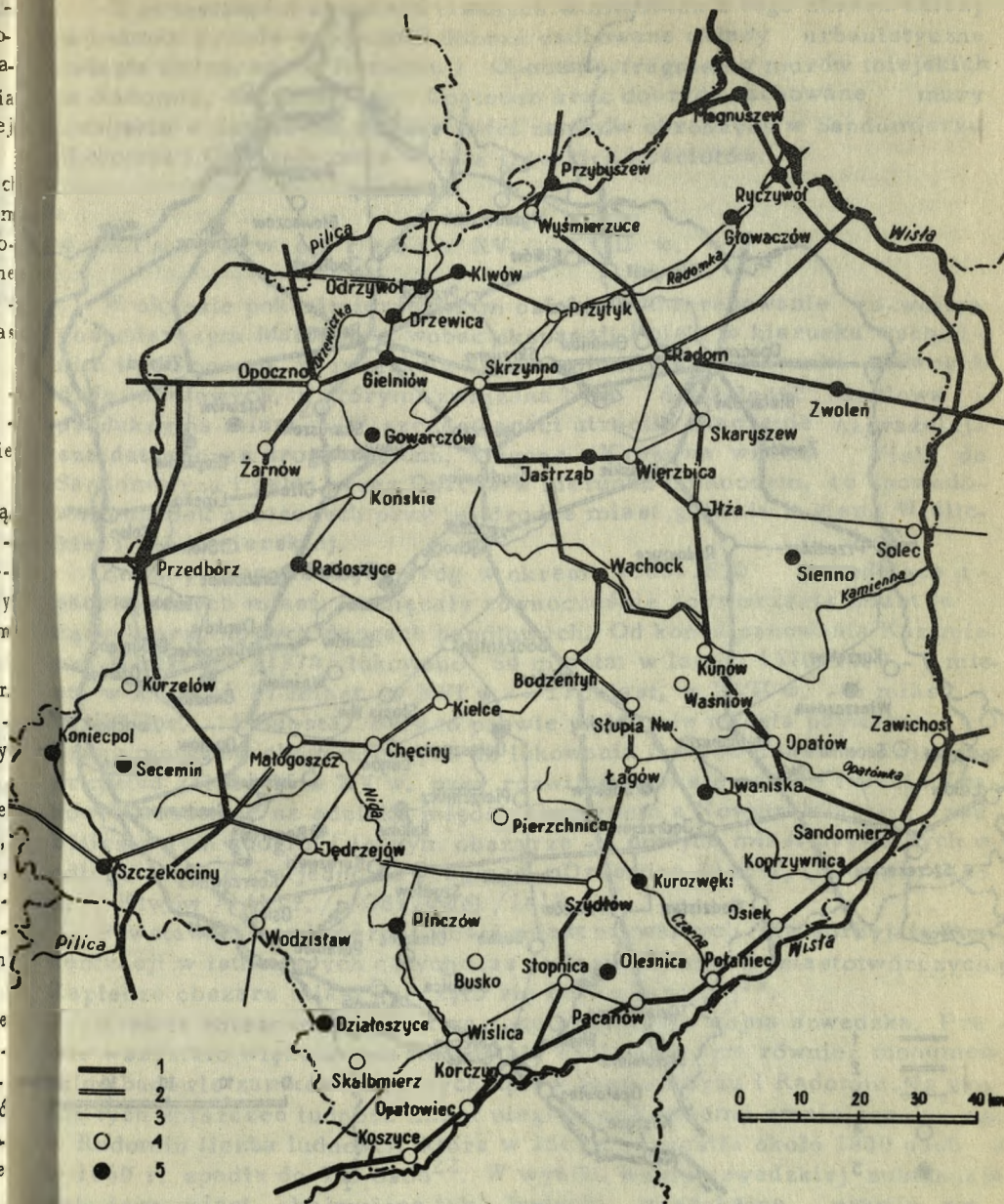
Miasta położone w kluczowych pozycjach obronnych zostały prze-
kształcone na miasta warowne, dostosowane do nowej techniki obron-
nej. Modelem dla konstrukcji miast stały się miasta śląskie, gdzie
proces ten był zapoczątkowany wcześniej niż w Małopolsce.

Nowy model przedstawiał miasto otoczone murem obronnym i fosą.
Obronność miasta była wzmocniona budowlami: zamku i kościoła, któ-
re stanowiły drugi element obrony wewnątrz murów miejskich. Do o-
brony miasta byli zobowiązani oprócz załogi zamków również wszyscy
mieszkańcy. W północnej części regionu graniczącej z Mazowszem
rekonstrukcji uległy dwa największe tu ośrodki - Radom i Opoczno.
Możliwe, że rekonstrukcja tych miast łączyła się z najazdem w 1350 r.
Litwinów¹⁷, którzy przeszli od przeprawy pod Magnuszewem do Sule-
jowa niszcząc wszystkie osady na swej drodze. Na drodze tej musiały
znaleźć się grody: w Radomiu i Opocznie.

Nowe miasta w Radomiu¹⁸, Opocznie i Korczynie zostały założone
nie na terenach dotychczasowego osadnictwa, ale na nowych terenach,
których usytuowanie pozwalało uzyskać największe efekty obronności,
głównie zapewnienia wody do napełniania fos otaczających miasto. Mo-
żliwe, że działały tu również motywy ekonomiczne związane z oczyn-
szowaniem i przeprowadzeniem parcelacji budowlanych na terenach
niezainwestowanych.

Nieco wcześniej proces ten objął Chęciny oraz Sandomierz¹⁹, gdzie
dwukrotnie rozszerzono mury zajmując na ten cel obszary dotychcza-
sowego podgrodzia. Mury miejskie i zamki uzyskały miasta królew-
skie: Lelów, Szydłów, Zawichost, Wiślica i Przedbórz. Na obronność
swoich miast zwrócili również uwagę możnowładcy kościelni, przebudow-
ując i umacniając murami i urządzeniami obronnymi miasta Kielce
i Opatów.

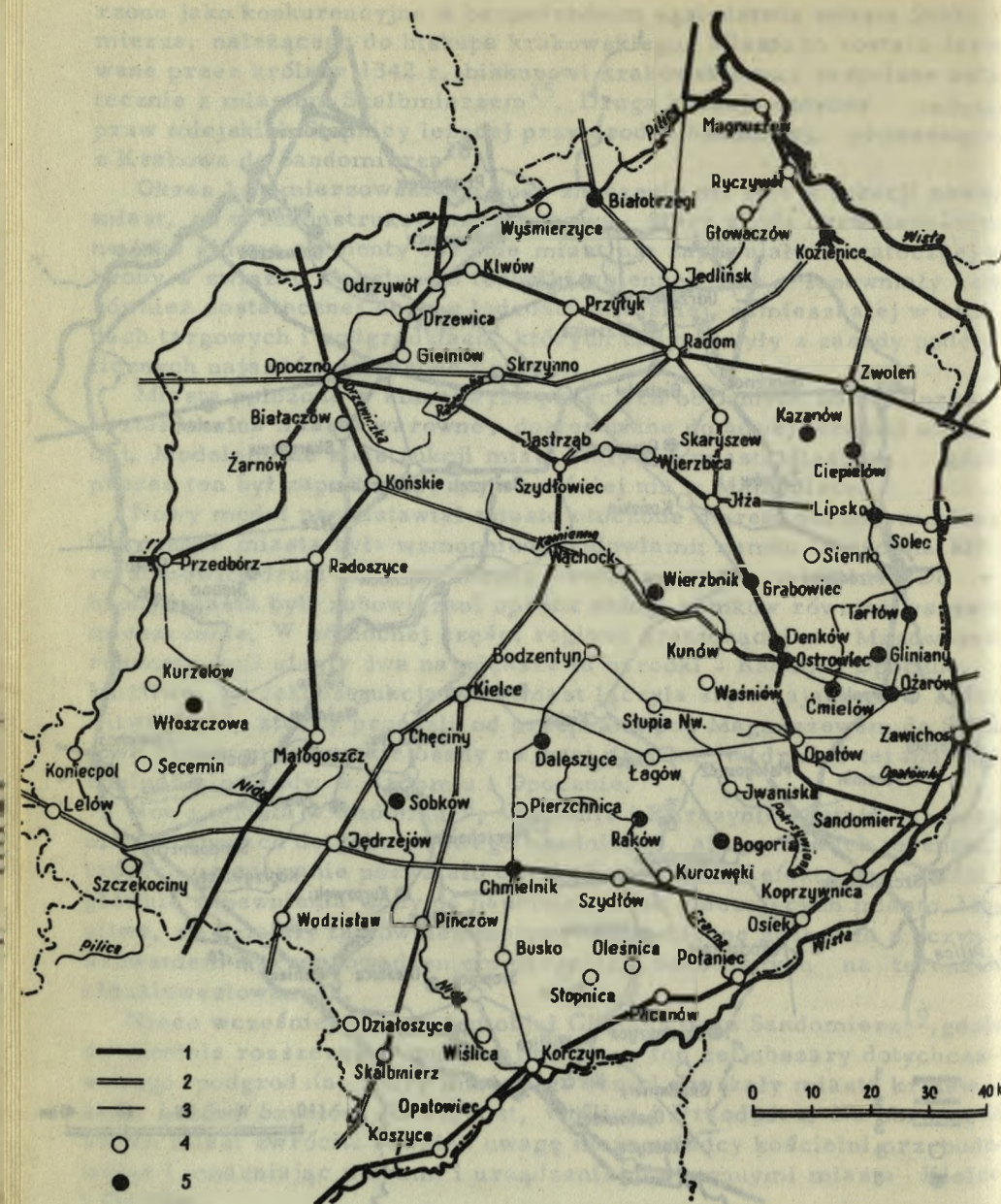
Z 10-ciu miast powstałych za czasów Kazimierza Wielkiego w istnie-
jącej sieci miast znajduje się tylko jeden Skalbierz, podstawowe jed-
nak znaczenie dla utrwalenia i przekazania aż do naszych czasów w
formie dziedzictwa budowli i układów przestrzennych miast z okresu
średniowiecza, stanowiących cenny wkład do naszej kultury material-
nej, miała przebudowa wielu miast m.in. Radomia, Opoczna, Sando-
mierza i wprowadzenie konstrukcji murowych.

Ryc. 8. Sieć dróg i miast około 1500 roku z uwzględnieniem miast
powstałych w okresie 1371-1500.
Sieć dróg wg opracowania St. Herbsta G. U. P. 1947 r.

1. Główne drogi handlowe 2. Trakty 3. Drogi drugorzędne
4. Miasta powstałe do 1370 roku 5. Miasta powstałe w okre-
sie 1370-1500 r.

Ryc. 9. Sieć dróg i miast około 1650 roku z uwzględnieniem miast powstałych w okresie 1500-1650.

/Sieć dróg wg opracowania St. Herbsta G. U. P. 1947 r./

1. Główny drogi handlowe 2. Trakty 3. Drogi drugorzędne
4. Miasta powstałe do 1650 roku 5. Miasta powstałe w okresie od 1500-1650.

Z pozostałości urządzeń trwałych w miastach z tego okresu należy wymienić przede wszystkim dobrze zachowane układy urbanistyczne miasta obronne w Radomiu i Opocznie, fragmenty murów miejskich w Radomiu, Sandomierzu i Opatowie oraz dobrze zachowane mury miejskie w Szydłowie. Pozostałości zamków obronnych w Sandomierzu Radomiu i Opocznie oraz wiele gotyckich kościołów.

4. Miasta w okresie XV - XVIII w.

W okresie pokazimierzowskim osłabło zainteresowanie rozwojem gospodarczym Małopolski wobec ekspansji Polski w kierunku wschodnim i północnym, w związku z czym zmieniły się kierunki głównych dróg handlowych, z którymi związana była działalność handlowa i produkcyjna miast²⁰. W szczególności utraciła znaczenie najważniejsza dotychczas droga regionu, biegnąc z Krakowa wzdłuż Wisły do Sandomierza i dalej przez Opatów w kierunku północnym, co spowodowało upadek położonych przy tej drodze miast, głównie w ziemi Wiślickiej i Sandomierskiej.

Zmiany tras głównych dróg w okresie 1500-1830 powodujące upadek jednych miast, zachęcały równocześnie do tworzenia miast leżących przy nowych drogach handlowych. Od końca panowania Kazimierza Wielkiego /1370/ lokowano 54 miasta: w latach 1370-1400 - 7 miast, w XV w. - 21 miast, w XVI w. - 17 miast, w XVII w. - 6 miast i w XVIII w. - 3 miasta. Były to prawie wyłącznie miasta prywatne. O braku motywów ekonomicznych do lokowania nowych miast świadczy przykład założenia w XV w. przy rozwijającym się nowym trakcie Kraków-Warszawa, na odcinku między Opoczniem a Nowym Miastem nad Pilicą w tym ubogim i leśnym obszarze - 4 nowych miast prywatnych w odległości 5-8 km jedno od drugiego - Drzewica /1429/, Gielniów /1455 r./, Klwów /1413 r./, Odrzywół /1418 r./.

Powstawanie nadmiernej ilości miast prywatnych nie sprzyjało koncentracji w istniejących dotychczas miastach funkcji miastotwórczych. Zaplecze obszaru miast kurczyło się coraz bardziej²¹.

Wielkie zniszczenia miast regionu przyniosła wojna szwedzka. Prawie wszystkie większe miasta zostały spalone, w tym również monumentalne budowle zamków obronnych np. w Sandomierzu i Radomiu. Na skutek tych zniszczeń ludność miast uległa gwałtownemu zmniejszeniu np. w Radomiu liczba ludności, która w 1564 r. wynosiła około 1800 osób a w 1660 r. spadła do 395 osób²². W wyniku wojny szwedzkiej substancja zabudowy miast, obejmująca tak budynki mieszkalne, prawie wyłącznie drewniane, jak również budynki użyteczności publicznej /zamki obronne, kościoły, ratusze/ uległa prawie całkowitemu zniszczeniu. Mury miejskie wobec nowej techniki wojennej straciły swe dotychczasowe znaczenie obronne i niekonserwowane popadły w ruinę.

Odbudowa miast po wielkim wyniszczeniu kraju odbywała się bardzo powoli w okresie regresu gospodarczego i na niższym niż uprzednio po-

ziomie technicznym. Ubytki ludności miejskiej były wyrównywane o - siedlaniem się w miastach ludności żydowskiej, co w efekcie doprowadziło do ogromnej przewagi ludności żydowskiej w miastach i opano - waniu przez nią prawie całkowicie handlu i rzemiosła²³.

W XVIII w. zjawia się w niektórych miastach nowa funkcja mia - stotwórcza w postaci przemysłu. Budowa zakładów przemysłowych, szczególnie uwarunkowanych lokalizacją urządzeń energii wodnej lub eksploatacji zasobów mineralnych nie mogła wpływać na rozwój istnie - jących miast. Zakładanie manufaktur oparte było głównie na wykorzy - staniu pańszczyźnianej siły roboczej i lokalizowane przy pańskich re - zydencjach. W związku z rozwojem produkcji przemysłowej powstaje m. Przysucha, przekształcają się i rozbudowują Końskie, Kozienice i Staszów.

Z powstałych w latach 1370-1795 54 miast, w obecnej sieci miast znajduje się 17 miast m.in. Ostrowiec, Pińczów, Szydłowiec, Wło - szczowa. W okresie tym powstały nowe układy urbanistyczne miast re - zydencjonalnych, powiązanych z założeniami pałacowymi.

Nowe rozwiązania tego rodzaju otrzymały miasta : Kielce, Szcze - kociny, Końskie, Kozienice, których dziedzictwem są obiekty monu - mentalnej architektury pałacowej. Do innych obiektów zabytkowych tego okresu należą ratusze: w Szydłowcu i Staszowie, istnieją również poszczególne obiekty domów mieszkalnych np. dom Sołtyków w Kiel - cach, dom Długosza, kamienica Oleśnickich i dom Gomółki w Sando - mierz, dom Esterki i dom Gąski w Radomiu. Z obiektów związanych ze szkolnictwem przetrwały budynki kolegium jezuickiego /Gostymia - num/ w Sandomierzu i kolegium Pijarów w Radomiu. Charakterysty - cznymi budowlami tego okresu są w dużej skali budowle klasztorów Bernardynów, Reformatorów, Benedyktynów i inne. W dalszym ciągu każ - da epoka zaznacza się obiektami kościołów z których wiele zniszczo - nych podczas wojny szwedzkiej zostało odbudowanych w panującym wówczas stylu barokowym.

5. Miasta w okresie 1795-1870

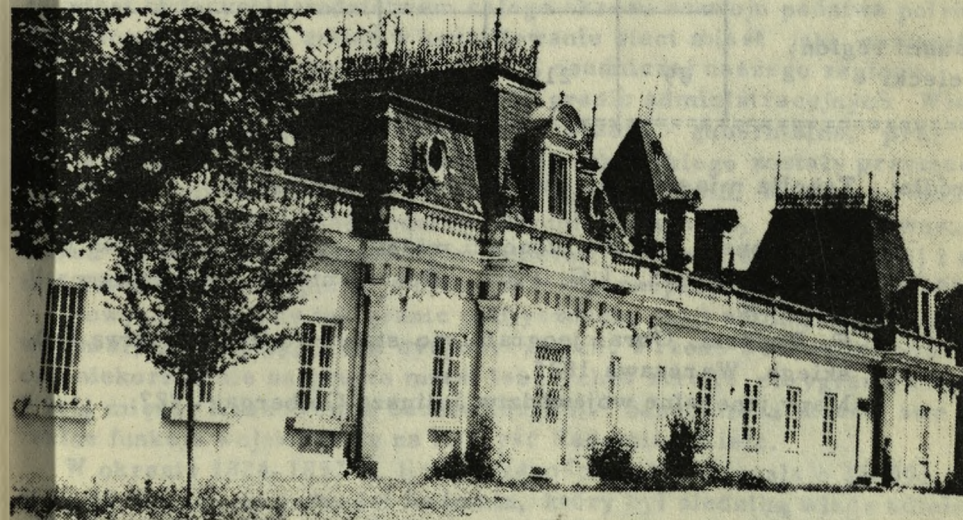
Rozbiory Polski w końcu XVIII w spowodowały dalszy upadek go - spodarczy miast regionu kieleckiego²⁴. Nowa granica polityczna usta - nowiona między Rosją a Austrią ciągnęła ziemię Małopolski, stanowiącej dotychczas jedną całość polityczną wzdłuż rzek Wisły i Sanu, które stanowiły, główne naturalne drogi regionu. W ten sposób sparaliżowa - no zupełnie życie kraju, rozdzielono obszary ciężące ku sobie, odcie - to mia sta od ich zapleczy, zrujnowano związki kulturalne i gospodar - cze. Naturalne arterie komunikacyjne znalazły się na granicy odrę - bnych i wrogich państw, stały się komunikacyjnymi pustyniami. Te nie - korzystne granice polityczne utrwaliły się prawie do dziś w postaci granic administracyjnych województwa, biegnących wzdłuż Wisły, co powoduje wyłączenie rzeki Wisły na tym odcinku z gospodarki regionu i kraju.

Utworzone w 1815 r. Królestwo Polskie znalazło się w granicach cesarstwa rosyjskiego, posiadało jednak pewien zakres samodzielno - ści w zarządzaniu krajem i organizacji życia gospodarczego. Okres tzw. konstytucyjnej działalności Królestwa Polskiego zaznaczył się ko - rzystną działalnością w zakresie uporządkowania gospodarki miast, popierania rozwoju nowoczesnego przemysłu, budowy dróg, głównie wiążących stolicę kraju Warszawę z nowymi ośrodkami województw. W podziale administracyjnym kraju, tereny regionu kieleckiego zna - lazy się²⁵ w granicach nowo utworzonych województw sandomier - skiego i krakowskiego. Województwo sandomierskie z siedzibą w Ra - domiu obejmowało łączną 13714 km² i dzieliło się na 4 obwody: opa - towski, opoczyński, radomski i sandomierski.

Pozostała część obecnego regionu kieleckiego znajdowała się w granicach województwa krakowskiego /Kraków i jego obwód wolnego Miasta Krakowa był oddzielnym organizmem politycznym pod protekt - ratem austriackim/. Stolicą województwa krakowskiego był początkowo Miechów, a potem Kielce. Z województwa krakowskiego w ob - szarze regionu leżały obwody: kielecki i stopnicki oraz powiat skal - bierski z obwodu miechowskiego, o łącznej powierzchni ok. 5.750 km².

Władzom polskim okresu konstytucyjnego Królestwa Pol skiego za - wdzięczamy pierwszą organizację statystyki miejskiej, której dane charakteryzują stan zaludnienia i zainwestowania miasta.

Według publikowanych danych dotyczących początkowego okresu działalności rządu Królestwa Polskiego z 1824 r. stan urbanizacji regionu przedstawia tabela 3.

Ryc. 10. Kozienice. Pozostałe skrzydło pałacu z końca XVIII w. Fot. B. Duda.

Tabela 3.

Zaludnienie i sieć miast 1824 r.

Obwody	Liczba miast	Na 1 miasto przypada		Liczba ludności regionu	Liczba ludności w miastach	% ludn. zamieszkałej w miastach
		obszaru zaplecza km ²	ludności miasta i zaplecza			
Opatowski	16	195	5.071	81.141	17.206	
Opoczyński	16	313	7.604	121.664	21.777	
Radomski	18	207	5.310	95.587	19.376	
Sandomierski	14	143	5.020	70.349	19.238	
Woj. sandomierskie	64	214	5.761	368.741	77.597	21,0
Kielecki	9	311	7.655	68.902	14.963	
Stopnicki	12	170	6.720	80.642	17.153	
pow. skalbmierski	4	225	10.462	41.850	3.754	
cz. woj. krakowskiego	25	230	7.656	191.394	35.867	18,7
Razem region kielecki	89	219	6.293	560.135	113.464	20,2

Źródła: Tabella miast, wsi, osad Królestwa Polskiego. Warszawa 1827.

A. Jelonek: Liczba ludności miast i osiedli w Polsce w latach 1810-1955. I. G. PAN, "Dokumentacja geograficzna" z. 5 1956.

F. Rodecki. Obraz jeograficzno-statystyczny Królestwa Polskiego. Warszawa 1825.

Mapy jeneralne województw Juliusza Colberga. 1827.

Tabela 4.

Miasta według wielkości w regionie kieleckim w 1824 r.

Obwód	Razem miast	Ponad 3000	2000 - 3000	1000 - 2000	500 - 1000	do 500
Opatowski	16	-	1	6	7	2
Opoczyński	16	1	4	2	6	3
Radomski	18	1	2	2	11	2
Sandomierski	14	2	1	6	3	2
Kielecki	9	1	1	5	2	-
Stopnicki	12	1	1	6	4	-
pow. skalbmierski	4	-	-	1	3	-

Do największych miast regionu należały: Pińczów - 4.176, Radom - 3.628, Kielce - 3.611, Końskie - 3.208, Sandomierz - 3.086, Staszów 3.107 mieszkańców. Średnia wielkość miast wynosiła 1270 mieszkańców. Typowa wielkość miasta, to miasteczko od 500-2000 mieszkańców²⁶.

Jedno miasto przypadało średnio na 219 km², lecz największe nasycenie miastami wykazują obszary południowe regionu - obwód sandomierski, stopnicki, opatowski, jedno miasto stanowiło zaplecze średnio dla 6293 mieszkańców, było więc ośrodkiem lokalnym małego regionu - zaplecza rolnego, o średnim poziomie obsługi ok. 8,5 km. Ten stan sieci miast będących dziedzictwem całego okresu rozwoju państwa polskiego mimo poważnych zmian w kształtowaniu sieci miast jaki nastąpił w XIX i XX w. ciąży dotychczas na sieci osadniczej naszego regionu.

W 1837 r. nastąpiły dalsze zmiany granic administracyjnych. Władze wojewódzkie zostały przemianowane na władze gubernialne, przy tym obszary dotychczasowego województwa krakowskiego zostały przyłączone do gubernii sandomierskiej z siedzibą w Radomiu. W 1864 r. nastąpiła jeszcze jedna zmian podziału administracyjnego, zostały utworzone znowu 2 jednostki administracyjne; gubernii radomskiej i kieleckiej i stan taki trwał aż do ustąpienia z tych obszarów okupacji rosyjskiej w 1915 r.

Powyzsze zmiany tak granic politycznych, jak i administracyjnych powodowały zmianę ośrodków dyspozycyjnych. Przede wszystkim odbiły się one niekorzystnie na grupie miast leżących w strefie przygranicznej nad Wisłą między Krakowem a Sandomierzem. Sandomierz stracił swe centralne funkcje wojewódzkie na korzyść Radomia i Kielc.

W okresie 1824-1857 r. liczba ludności miast wzrosła o 35.391 osób tj. o 31 %. Liczba ludności Radomia, który był siedzibą władz administracyjnych wzrosła do 7.962 mieszkańców. Ponadto liczbę 5 tys. mieszkańców przekroczył w tym czasie Staszów, który przejmował funkcje

gospodarcze leżącego w strefie nadgranicznej Sandomierza. Liczba ludności w Kielcach w tym czasie zmniejszyła się o ok. 300 mieszkańców, a dalszy rozwój tego miasta nastąpił dopiero po utworzeniu w 1864 r. z części guberni radomskiej nowej guberni kieleckiej z siedzibą w Kielcach.

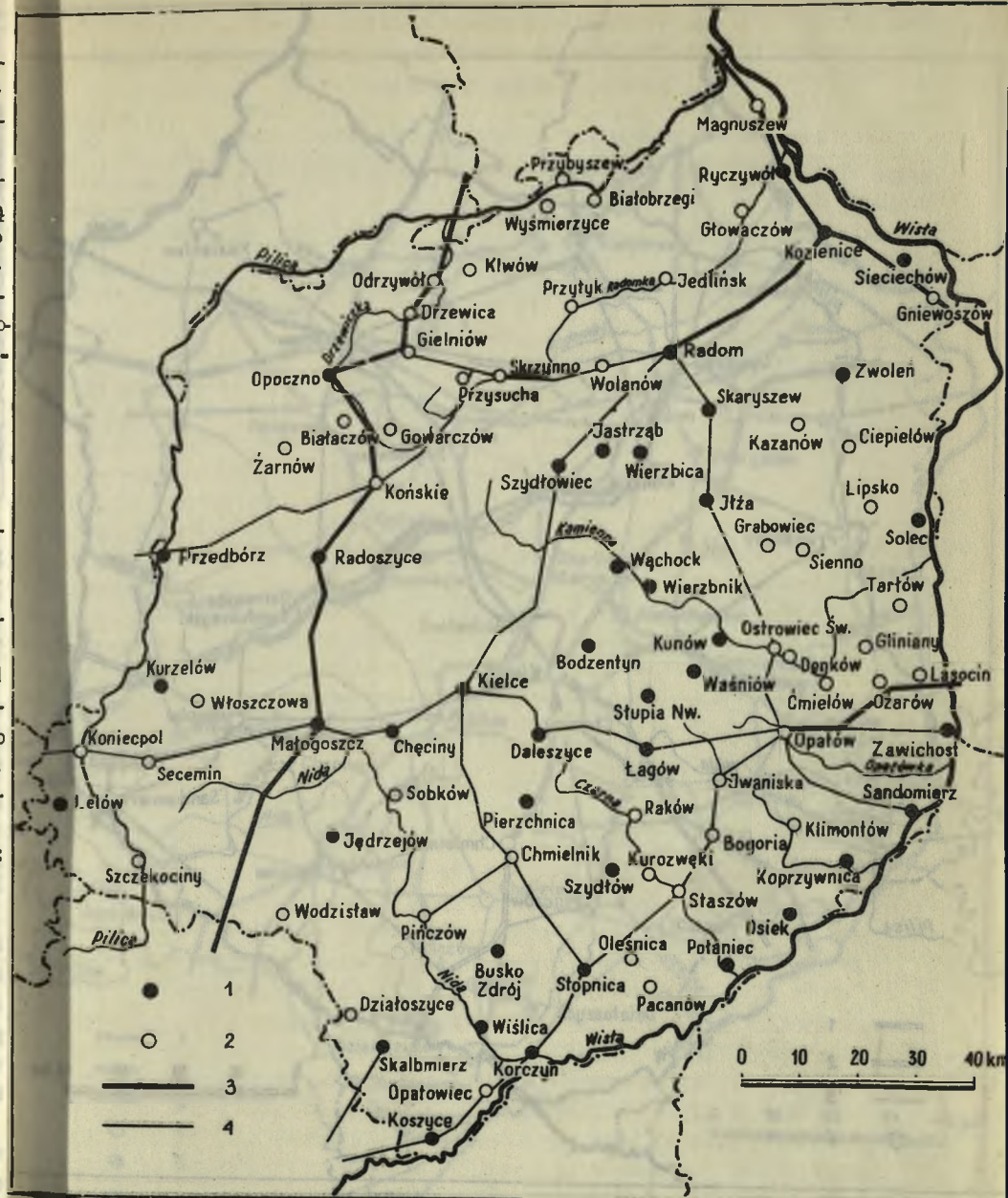
Okres działalności polskich władz administracyjnych z okresu konstytucyjnego Królestwa Polskiego zaznaczył się w miastach pokaźną sukcesją budowli użyteczności publicznej i zabudowy mieszkaniowej o wartościowej formie. Obiekty te o ile dochowały się do naszych czasów, stanowią w miastach cenne zespoły zabytkowe. Dla wielu rozwijających się miast np. Radomia, Kielc, Sandomierza i wiele innych zostały opracowane plany urbanistyczne, które prawie na sto lat zdecydowały o prawidłowym rozwoju tych miast.

6. Miasta w okresie 1870-1915

W latach 1869-1870 w związku z przeprowadzoną przez władze rosyjskie reorganizacją administracji Królestwa Polskiego zmniejszono liczbę miast regionu z 89 do 16. Likwidacja miast była motywowana małą liczbą mieszkańców tych miast, brakiem rozwoju handlu i przemysłu oraz niedostatecznymi dochodami dla utrzymania administracji miejskiej²⁷. Miejscowości te otrzymały nazwę osad miejskich i pod względem administracyjnym zostały włączone przeważnie do zbiorów gmin wiejskich zorganizowanych na terenie Królestwa Polskiego na podstawie ukazu z 19 lutego 1864 r. o urządzaniu gmin wiejskich. Tylko nieliczne osady powstałe z dawnych miast, same tworzyły gminę, a mianowicie w dawnej gubernii radomskiej: Gniewoszków, Iłża, Radoszyce, Solec, Wierzbica i Zwoleń, a w dawnej guberni kieleckiej: Jędrzejów, Daleszyce, Korczyn i Szczekociny²⁸.

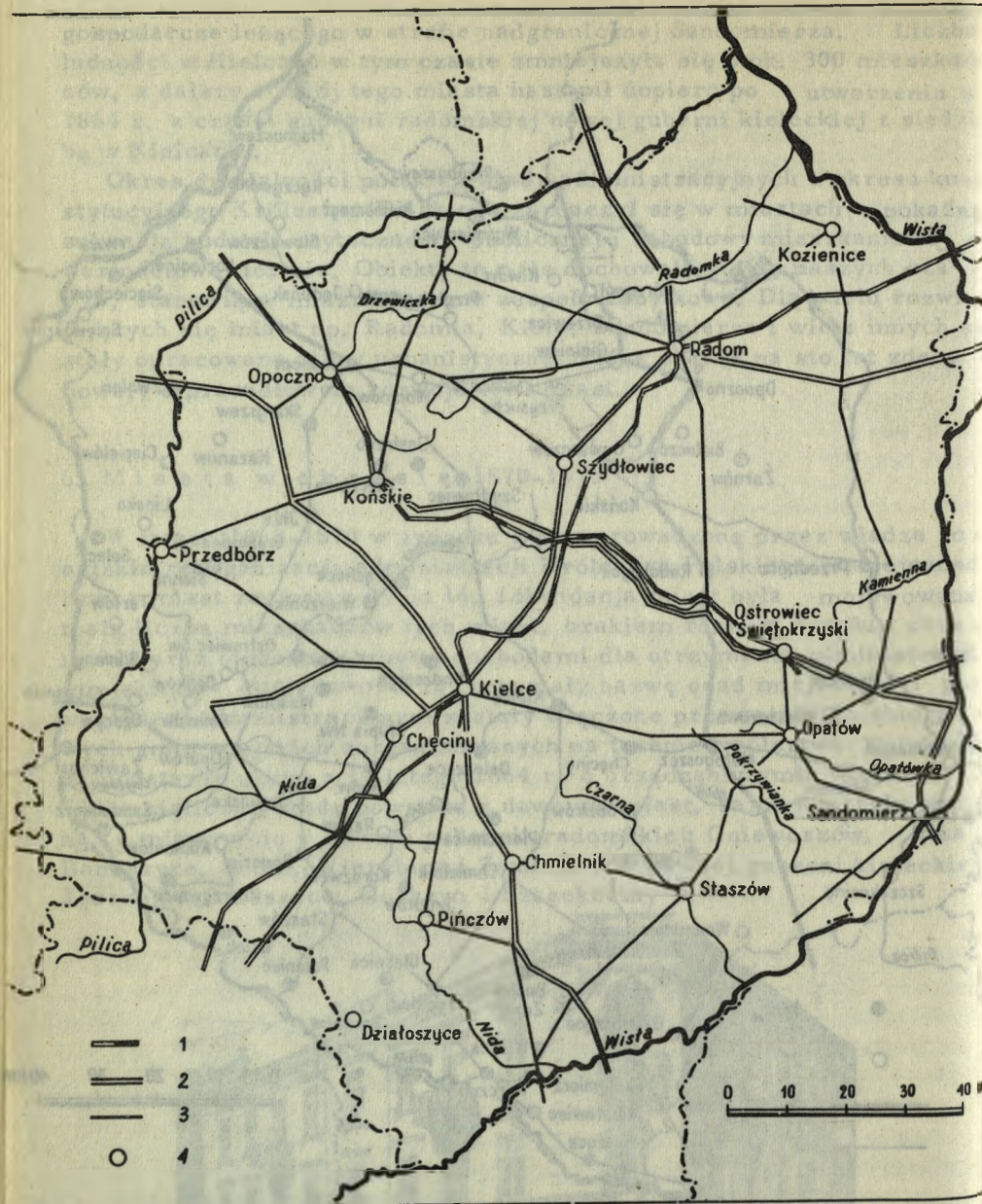

Ryc. 11. Radom - zabudowa miejska z przełomu XIX/XX w.

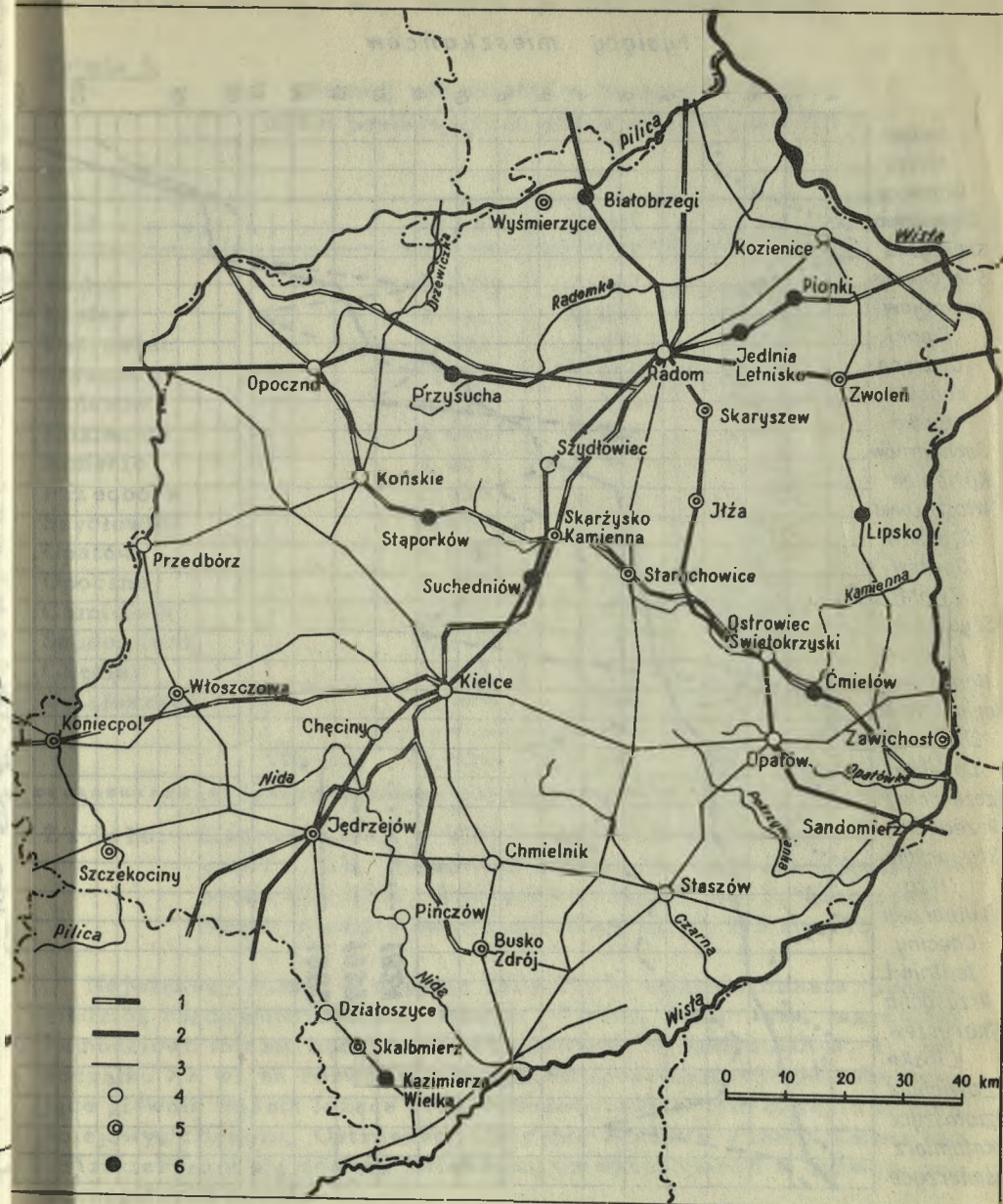
Ryc. 12. Sieć dróg i miast około 1830 roku.
/Sieć dróg wg opracowania St. Herbsta G. U. P. 1947 r./

1. Miasta rządowe   2. Miasta prywatne   3. Drogi główne
4. Drogi inne

Ryc. 13. Sieć dróg i miast w 1914 roku.
Opracowanie autora.

1. Linie kolejowe 2. Drogi główne 3. Drogi drugorzędne
4. Miasta.

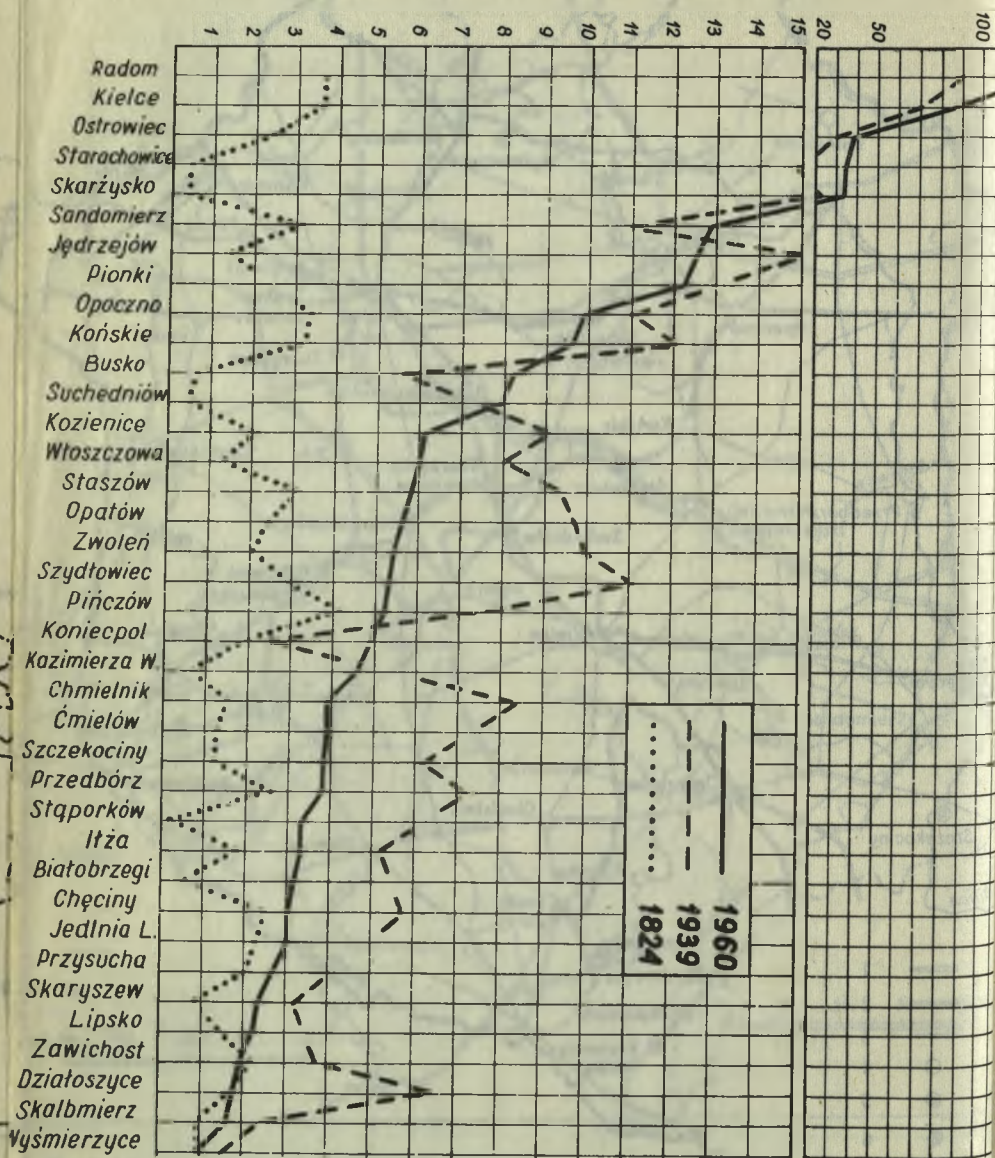

14. Sieć dróg i miast w 1960 roku.

1. Koleje 2. Drogi główne 3. Drogi ważne 4. Miasta wg stanu z 1915 r.
5. Miasta powstałe w okresie 1915-1939 6. Miasta powstałe po 1945 r.

W 1880 r. praw miejskich został pozbawiony Zawichost i do 1915 r. na obszarze obecnego woj. kieleckiego było tylko 15 miast.

tysiący mieszkańców

Ryc. 15. Stan zaludnienia miast regionu kieleckiego w latach 1824, 1939, 1960

Tabela 5.

Rozwój zaludnienia w okresie 1824-1915 miast posiadających prawa miejskie w 1915 r.

M i a s t o	1824	1857	1897	1915
Radom	3.628	7.962	26.907	48.000
Kielce	3.611	3.841	20.468	31.000
Ostrowiec	2.393	3.411	9.748	14.000
Staszów	3.107	5.069	7.893	11.000
Pińczów	4.176	4.213	8.199	11.000
Kozienice	2.094	2.902	6.391	9.000
Końskie	3.208	3.587	6.521	8.000
Przedbórz	2.535	4.268	5.927	8.000
Szydłowiec	2.890	3.798	7.435	8.000
Opatów	2.406	3.491	6.603	8.000
Opoczno	3.363	3.334	6.076	8.000
Chmielnik	1.514	3.098	6.888	8.000
Sandomierz	3.086	3.191	6.360	7.000
Chęciny	2.558	3.876	6.177	6.000
Działoszyce	1.749	3.006	4.606	6.000
Razem	42.318	59.047	136.199	191.000

Z r ó d ł o: Liczba ludności w 1824 r. wg. Tabella miast l. c. w 1857 -1897 r. -B. Wasutyński; Ludność żydowska w Polsce w wieku XIX i XX. Warszawa 1930. W 1915 S. Koszutski: Nasze miasta a samorząd. Warszawa 1915 str. 73

Największy rozwój w okresie 1824-1915 osiągały miasta będące siedzibą rządu gubernialnego Radom i Kielce. Poza tym wzrastały ludnościowo miasta będące siedzibą powiatu. W końcu XIX w. i na początku XX w. na rozwój miast wpływa uprzemysłowienie, obejmujące głównie miasta leżące przy wybudowanych w tym okresie liniach kolejowych: Radom, Ostrowiec, Opoczno, Końskie /1885/. Okres ten charakteryzuje się również zwiększeniem dysproporcji w rozwoju poszczególnych miast.

Zbyt mała liczba miast posiadających prawa miejskie była powodem, że wśród osad rozpoczęły kształtować się osiedla o funkcjach typowo miejskich: administracyjnych i przemysłowych. Siedziby władz niektórych powiatów znajdowały się w osadach np. w Iłży, Jędrzejowie i Włoszczowie, które osiągnęły w 1915 r. po 7-8 tys. mie-

szkańców. Wzrastały również, głównie przy liniach kolejowych nowe osiedla przemysłowe: Skarżysko, Suchedniów, Wierzbnik-Starachowice

W odróżnieniu od poprzednich okresów historycznych, w których sieć miast kształtowała się przez kreację, obecnie zachodzi zjawisko kształtowania się nowych jednostek osadniczych miejskich w sposób spontaniczny²⁹ tam, gdzie zjawiają się czynniki urbanizacji /ośrodki administracji, rozwój przemysłu, węzły komunikacyjne itp. /.

Zmniejszenie liczby miast podniosło ich rangę, powodowało skupienie w nich ponadlokalnych funkcji usługowych i rozwijającego się przemysłu. Wpłynęło to korzystnie na ruch inwestycyjny w miastach, do tymczasowa mieszkaniowa zabudowa drewniana przekształcała się na zabudowę murowaną o charakterze miejskim z piętrowymi budynkami. Powstawały pierwsze urządzenia sieciowe elektryczności /Kielce, Radom/, jak również obiekty i zespoły zabudowy przemysłowej.

Zniszczenia w wyniku działań wojennych podczas pierwszej wojny światowej w miastach regionu kieleckiego były bardzo nieznaczne³⁰ wobec czego w tej grupie miast budowlę z okresu 1870-1915 stanowią dotychczas trzon starej zabudowy miast.

7. Miasta w okresie 1915-1939 r.

W latach 1915-1939 rozszerzyła się znacznie sieć miast w regionie. Już podczas okupacji austriackiej w czasie pierwszej wojny światowej prawa miejskie odzyskały miasta: Jędrzejów i Busko, osady mające wówczas ponad 7 tys. mieszkańców i będące siedzibami powiatu oraz Starachowice, duży ośrodek przemysłowy, który stał się niebawem siedzibą powiatu itżeckiego.

W okresie międzywojennym nastąpiło dalsze rozszerzenie sieci miast. W 1919 r. prawa miejskie zostały przywrócone miastu Wierzbnik, który jednak ostatecznie w 1939 r. został przyłączony do Starachowic i Włoszczowie, która była siedzibą powiatu.

W następnych latach reaktywowano spośród osad następujące miasta: Skaryszew, Wyśmierzyce w 1922 r., Szczekociny w 1923 r., Iłża i Zwoleń w 1925 r., Zawichost w 1926 r. oraz Koniecpol i Skalbmierz w 1927 r. Miastom tym przywrócono prawa miejskie głównie ze względów sentymentu historycznego brak było bowiem uzasadnionych powodów ekonomicznych i administracyjnych, gdyż takie osiedla jak Skaryszew, Wyśmierzyce, Szczekociny, Skalbmierz i Zawichost nie wykazywały żadnych cech urbanizacji.

W 1923 r. prawa miejskie uzyskało miasto Skarżysko-Kamienna, rozwijający się ośrodek przemysłowy i węzeł komunikacyjny.

W 1939 r. na obecnym obszarze regionu kieleckiego istniało więc 29 miast.

Poważne zmiany nastąpiły w funkcjach miast. W nowym podziale administracyjnym kraju z dawnych dwóch gubernii: kieleckiej i radomskiej zostało utworzone województwo kieleckie nieco większe niż

obecnie, obejmujące 25.590 km² i posiadające według spisu powszechnego z 1921 r. 2.536 tys. mieszkańców³¹. Radom utracił swe dotychczasowe funkcje administracyjne na korzyść Kielc.

W okresie międzywojennym ludność miejska wzrosła z 296,3 tys. do 423,7 tys. mieszkańców z czego w okresie 1921-1931 o 41,9 tys. w okresie 1931-1939 r. o 85,5 tys. mieszkańców. Najwyższy rozwój miast wystąpił w ostatnim pięcioleciu lat trzydziestych na skutek aktywizacji województwa, spowodowanej polityką inwestycyjną Centralnego Okręgu Przemysłowego.

Już w tym czasie staje się widoczny wzrost miast przemysłowych Staropolskiego Okręgu Przemysłowego oraz miast będących węzłami komunikacyjnymi /Radom, Sandomierz/, co powodowało coraz większą dysproporcję urbanizacji regionu. Prawie wcale nieuprzemysłowione obszary południowe nie posiadające również linii kolejowej znalazły się w zastoju gospodarczym, a poziom ich organizacji obniżył się w stosunku do wieku poprzedniego.

W procesie urbanizacji regionu należy podkreślić problem ludności żydowskiej w miastach. W 1939 r.³² liczba ludności żydowskiej w miejscowościach będących obecnie miastami wynosiła 152,3 tys. osób tj. 36 % ludności miejskiej. Wielka przewaga tej ludności zaznaczyła się głównie w małych miastach. W grupie miast do 5 tys. ludność żydowska stanowiła 46 % ludności, ale w niektórych z tych miast dochodziła do 70 % ludności. Podobnie sytuacja kształtowała się w małych miasteczkach nie posiadających praw miejskich.

W okresie międzywojennym nastąpiły nowe warunki rozwoju miast powiększających w oparciu o koncentrację przemysłu, zasoby produkcyjnych środków trwałych.

W poprzednim okresie głównymi czynnikami koncentracji przemysłu były: lokalny rynek konsumpcyjny powodujący rozwój przemysłu w dużych miastach /w Radomiu i w Kielcach/ lub eksploatacja surowców mineralnych i naturalnych zasobów energetycznych, które przyczyniły się do powstania i rozwoju przemysłu metalurgicznego i mineralnego w Staropolskim Okręgu Przemysłowym.

W latach międzywojennych zaczynają przeważać nowe czynniki aglomeracji przemysłu wynikające z atrakcyjnego uzbrojenia terenu w sieć komunikacyjną i energetyczną.

Czynnikami koncentracji przemysłu były również decyzje władz o lokalizacji na obszarze regionu kieleckiego przemysłu zbrojeniowego.

W latach 1923-1926 w okresie organizacji przemysłu zbrojeniowego w Polsce powstała zasada lokalizacyjna tzw. "trójkąta bezpieczeństwa"³³ tj. lokalizacji przemysłu zbrojeniowego w środku ówczesnej Polski, głównie na obszarze między Wisłą a Kamienną. W wyniku realizacji tej zasady zostały zlokalizowane w Radomiu dwa zakłady zbrojeniowe oraz po jednym zakładzie w Pionkach, Skarżysku Starachowicach i w Kielcach, gdzie adaptowano do tych celów jeden z zakładów metalowych.

Te wielkie zakłady przedstawiające wówczas nowoczesny wysoki poziom techniczny były ważnym czynnikiem industrializacji przez wciąganie mniejszych zakładów do kooperacji oraz przez kształcenie kadr fachowych, gwarantujących rozwój zapoczątkowanych gałęzi przemysłu. Przemysł ten stał się podstawowym czynnikiem rozwoju miast Staropolskiego Okręgu Przemysłowego i Radomia oraz powstania nowej miejskiej jednostki osadniczej w Pionkach.

Zakłady te budowane były kompleksowo, a więc z urządzeniami towarzyszącymi m. in. z osiedlami mieszkaniowymi dla swych pracowników.

Druga szansa uprzemysłowienia Kielecczyzny zjawiała się pod koniec lat trzydziestych w związku z koncepcją lokalizacyjną Centralnego Okręgu Przemysłowego /C. O. P. /³⁴. Koncepcja ta stwarzała również korzystną próbę integracji gospodarczej ziem dawnej Małopolski obejmując swym zasięgiem 47 powiatów leżących teraz na terenach obecnych województw: kieleckiego, krakowskiego, lubelskiego, rzeszowskiego. W wyniku tej koncepcji zlokalizowano w Radomiu cztery dalsze poważne zakłady / w tym wytwórnię telefonów, fabrykę obuwia "Bata", niezrealizowaną montownię samochodów "Fiata"/, rozbudowano i przestawiono na produkcję nowych asortymentów zakłady metalowe w Radomiu, Skarżysku, Starachowicach i w Kielcach, hutę w Ostrowcu. Rozpoczęto uprzemysłowienie Sandomierza i okolic / hutę szkła "Metan", przetwórnia owocowo-warzywna "Dwikozy", rozbudowa stoczni rzecznej/. Zamierzano zaktywizować zaniedbane obszary wzdłuż Wisły między Sandomierzem a Puławami³⁵.

Za rozwojem przemysłu i przyrostem ludności w miastach nie nastąpiło inwestowanie zabudowy mieszkaniowej i urządzeń usługowych wskutek czego następowała nadmierna eksploatacja zasobów mieszkaniowych pochodzących sprzed pierwszej wojny światowej. Typowym budownictwem mieszkaniowym okresu międzywojennego jest drobne budownictwo samorzutne. W miastach o rozwijającym się przemyśle zbrojeniowym zostało zapoczątkowane nowoczesne budownictwo typu osiedlowego. W największych miastach zapoczątkowano budowę sieciowych urządzeń wodociągów, kanalizacji i gazu.

8. Miasta podczas okupacji 1939-1944.

Okres wojny i okupacji hitlerowskiej spowodował duże zmiany w stanie zaludnienia i w stanie środków trwałych w miastach.

Okupanci uznali miasta za szczególne tereny polityki osadniczej. Na obszarach miast już od początku okupacji niemieckiej zapoczątkowany proces dyskryminacji przestrzennej ludności polskiej i żydowskiej. Proces ten szczególnie był widoczny w Radomiu, który został podniesiony z miasta powiatowego do rangi siedziby dystryktu do którego napłynęli urzędnicy i funkcjonariusze niemieccy, panujący w urzędzie szefa dystryktu, w urzędzie bezpieczeństwa, policji

itp. Wielu z tych urzędników przybyło z rodzinami. Podobne postępowanie, choć nieco o mniejszym nasileniu było stosowane w innych większych miastach regionu. Nowi przybysze wymagali mieszkań o wyższym standardzie od samego więc początku okupacji istniało w miastach brutalne rugowanie przez Niemców ludności polskiej i żydowskiej z najlepszych mieszkań położonych w śródmieściu.

W 1939 r. ludność żydowska wynosiła na obszarze regionu kieleckiego w miastach 152 tys. i w miasteczkach ok. 50 tys. łącznie ok. 200 tys.³⁶. Możliwe jednak, że podczas okupacji liczba ludności żydowskiej w tych miastach i miasteczkach Kielecczyzny była znacznie wyższa, gdyż znalazła się w nich znaczna liczba uchodźców z innych dystryktów i z ziem zachodnich. Liczba uchodźców żydowskich na terenie regionu szacowana jest na około 68 tys. osób³⁷.

W miastach i miasteczkach dystryktu radomskiego w latach 1940-41 zostały utworzone przez okupanta getta, specjalne dzielnice dla Żydów, do których przymusowo przesiedlano ludność żydowską. W Radomiu i w Końskich getto zostało utworzone w dwóch odrębnych fragmentach miasta. W kilku małych miastach i miasteczkach, w których ludność żydowska znajdowała się w dużej przewadze, wysiedlano ludność polską i całe miasteczko uznano za getto. Do tego rodzaju miasteczek należały: Szydłowiec, Szydłów i Skrzynno.

Organizacja getta była połączona z koncentracją ludności żydowskiej w wybranych miastach. Przykładem takim może być postępowanie władz niemieckich w pow. opatowskim unieważniające w styczniu 1942 r. zezwolenie na zamieszkanie Żydów w 150 osrodkach na terenie powiatu i skupienie ludności żydowskiej w gettach 5-ciu miast: w Ostrowcu, Opatowie, Sandomierzu, Staszowie i Zawichoście oraz w 12-tu miasteczkach³⁸.

Od sierpnia 1942 r. rozpoczęły władze niemieckie likwidację gett i wywóz ludności żydowskiej do obozów zagłady, głównie do Trebłinki, Majdanka i Oświęcimia³⁹. Praktycznie więc cała grupa ludności żydowskiej uległa zagładzie. W większych miastach takich jak Radom i Kielce, ludność polska została wysiedlona ze śródmieścia na peryferie i do dawnych dzielnic żydowskich.

Równocześnie w miastach, gdzie skupiał się ruch oporu dochodziło do masowej akcji wyniszczenia ludności polskiej przez egzekucje i wywożenie do obozów zagłady.

W wyniku akcji okupanta zdążającej świadomie do całkowitego oparowania miast stanowiących węzłowe punkty osadnictwa, miasta ponosiły olbrzymie straty ludnościowe. Liczba ludności miast w województwie kieleckim wynosząca w 1939 r. 423,7 tys. zmniejszyła się podczas okupacji o ok. 180 tys., w tym ludność żydowska o ok. 150 tys. i ludność polska o ok. 20-30 tys.⁴¹. Według spisu z lutego 1946 r., gdy już do miast napłynęły nowe grupy mieszkańców - imigrantów z miasteczek i wsi oraz z terenów wschodnich, liczba ludności wynosiła 295,8 tys. mieszkańców. Wyniszczenie przez Niemców wielkiej liczby ludności w miastach spowodowało duże zmiany w funkcjach miast, jak

również w układzie własności nieruchomości i przedsiębiorstw, co miało duże znaczenie w organizacji nowych form gospodarczych.

Miasta regionu kieleckiego nie uniknęły również strat w wyniku działalności wojennych i gospodarki okupantów. Wskutek działań wojennych już w 1939 r. zostało spalone miasto Zwolen, a wiele miast m. in. Radom były przedmiotem bombardowań lotniczych. Niektóre miasta i miasteczka były celowo niszczone dla utworzenia obiektów czy poligonów wojskowych np. Kozienice, Przytyk. W wyniku działań wojennych w 1945 r. uległy zniszczeniu miasta i miasteczka tzw. przyczołka, szczególnie Pińczów i Szydłów. Ustępujące wojska niemieckie systematycznie wywoziły i niszczyły urządzenia zakładów przemysłowych wskutek czego u progu oswobodzenia regionu od okupantów niemieckich cały prawie przemysł regionu był unieruchomiony i zdewastowany.

Lata wojny i okupacji 1939-1944 przyniosły wielkie zubożenie miast, ubytek ludności miejskiej, zdewastowanie i prawie całkowite unieruchomienie przemysłu. Szczególnie ten ostatni fakt zniszczenia stanowisk pracy w przemyśle odbił się na zubożeniu klasy robotniczej w miastach.

Podczas wojny majątek trwały wielu miast został w znacznym stopniu zniszczony tak wskutek działań wojennych np. w Zwoleniu, Pińczowie, Zawichoście, Włoszczowie i w innych, jak i przez wyburzenie przez okupantów całych fragmentów miast, szczególnie po zlikwidowaniu zamkniętych dzielnic żydowskich. Dewastacji i wyburzeniu uległy wówczas wiele budynków zabytkowych mieszkalnictwa i obiektów użyteczności publicznej.

Krótki w skali historii miast regionu okres wojny i okupacji 1939-1945 miał dla przekazania dziedzictwa poprzednich okresów tak w zakresie funkcji, jak i urządzeń trwałych podstawowe znaczenie.

9. Rozwój miast 1945 - 1960

Pierwszy etap okresu powojennego 1945-1949 wymagał odbudowy zniszczonych wojennych budynków mieszkalnych oraz odbudowy stanowisk pracy w przemyśle. Uspołecznieniem środków produkcji i wprowadzeniem gospodarki planowej w znacznym stopniu przyśpieszyło ten proces, który w zakresie odbudowy przemysłu został w zasadzie w 1949 r. ukończony. Znacznie wolniej postępowała odbudowa zasobów mieszkaniowych. W latach 1945-1960 odbudowano w miastach i osiedlach regionu 1616 budynków mieszkalnych, zawierających 10,5 tys. izb. Dość małe efekty odbudowy tłumaczy się zmianą właścicieli nieruchomości oraz przyjęcie nowych koncepcji odbudowy przez budowę miast zgodnie z założonymi planami urbanistycznymi, zamiast więc odbudowy starych obiektów następuje budowa nowych zgrupowań zabudowy miejskiej nie odpowiadających formie dotychczasowej zabudowy.

Od 1950 r. po pokonaniu bariery odbudowy następuje niezwykle silny proces rozbudowy miast związany z procesem uprzemysłowienia.

Istniejące zakłady przemysłowe przekształcają się na coraz większe jednostki produkcyjne, następuje gruntowna rozbudowa i modernizacja przemysłu w wielkich ośrodkach przemysłowych: Radomiu, Ostrowcu, Skarżysku i Starachowicach. Uprzemysławiają się szybko inne miasta regionu: Kielce, Sandomierz, Końskie, Kozienice.

Tempo rozwoju miast jest słabsze od tempa rozwoju przemysłu, co prowadzi do urbanizowania się szerokich stref podmiejskich, skąd ludność dojeżdża do pracy w miastach przemysłowych.

W okresie 1945-1960 liczba miast i osiedli na obszarze regionu wzrosła z 27 do 37, liczba ludności w miastach wzrosła z 272,0 tys. do 495,7 tys. mieszkańców, zaś w miejscowościach, które są miastami w 1960 r. z 295,8 tys. do 495,7 tys. mieszkańców tj. o 65 %.

W okresie powojennym prawa miast lub osiedli zostały nadane osiedlom, które miały już dotychczas duży stopień zurbanizowania w związku z rozwijającym się przemysłem jak np. Pionki, Szydłowiec, Stąporków, Cmielów, Jedlnia Letnisko lub też osadom, które awansowały do rangi siedziby powiatu, przy wprowadzeniu podziału administracyjnego województwa. Do miejscowości tych należały: Białobrzegi, Lipsko i Przysucha.

10. Charakterystyka istniejącego stanu zaludnienia miast

Sieć miast regionu kieleckiego nosi na sobie wybitne piętno dziejstwa historycznego. Przeważająca ilość miast i osiedli legitymuje się prawami miejskimi pochodzącymi z różnych, często odległych historycznych okresów rozwoju regionu.

Tabela 6.

Miasta i osiedla w 1960 r. według pierwotnego okresu uzyskania praw miejskich

Okres uzyskania praw miejskich po raz pierwszy	Liczba miast
do 1333 r.	13
1333 - 1370	1
1370 - 1500	6
1500 - 1600	7
1600 - 1795	4
1795 - 1914	-
1915 - 1944	1
po 1945	5
	Razem 37

Całkowicie nowe miasta, które uzyskały prawa miejskie w XX w. to: Skarżysko-Kamienna /1923/, Pionki /1954/, Kazimierza Wielka /1954/, Suchedniów /1956/, Stąporków /1954/ oraz osiedle Jedlnia Letnisko /1958/.

Proces urbanizacji w regionie kieleckim charakteryzuje się dość spokojnym przebiegiem, na co wpłynęło zahamowanie rozwoju regionu spowodowane warunkami politycznymi i gospodarczymi w XIX w.

Zmiana systemów administracji terenowej oraz zbyt powolne przekształcanie się gospodarki feudalnej w gospodarkę kapitalistyczną były przyczyną utrzymania się w modelu sieci osadniczej zbyt dużo pozostałości feudalnych np. w postaci miast małych, często o podstawowej funkcji rolniczej.

Postęp urbanizacji regionu na tle rozwoju regionu charakteryzuje tab. 7.

Tabela 7.

Rozwój sieci miast na tle regionu w latach 1340-1960.
Dane liczbowe dostosowane do granic administracyjnych woj. kieleckiego w 1960 r.

R o k	Region kielecki				M i a s t a			
	Liczba ludności tys.	Liczba osób na 1 km ²	Liczba osób w regionie na 1 miasto	Pow. na 1 miasto km ²	Liczba miast	Liczba ludności miast w tys.	Srednia wielkość miast w tys.	% ludności w miastach
1340	136,6	8,8	3.900	556	35	21,8	0,6	15,9
1824	560,1	20,2	6.280	219	89	113,5	1,4	24,1
1921	1529,0	78,3	94.000	1026	19	296,3	15,6	19,4
1931	1858,6	95,3	64.200	673	29	338,2	11,7	18,2
1946	1701,0	87,2	57.000	685	28	295,8	10,6	17,1
1960	1815,7	93,1	49.010	527	37	495,7	13,4	27,3

Proces urbanizacji to nie tylko ogólny wzrost ludności miejskiej, ale również proces kształtowania się sieci miast, koncentracja ludności w pewnych typach miast, w szczególności zaś w największych miastach regionu.

Tabela 8.

Rozwój zaludnienia miast /w miejscowościach będących miastami w 1960 r. / w latach 1824-1960

Grupa miast	Liczba ludności			Wskaźniki wzrostu podstawa = 100	
	1824	1946	1960	1960 1824	1960 1946
do 5000	24.162	42.026	54.517	225	130
5000-10000	25.826	56.145	75.431	291	134
10000-20000	4.533	24.956	37.744	839	151
20000-50000	3.251	53.271	108.344	3.334	203
ponad 50000	7.239	119.415	219.616	3.033	184
R a z e m	65.011	295.813	495.659	762	165

Zróżła: dla 1824 r. Tabella miast l.c., dla 1946 r. i 1960 r. Spis powszechny GUS.

W okresie 1824-1960 liczba ludności w tych miejscowościach, które są obecnie miastami wzrosła 7,6 raza tj. o 430,6 tys. osób. Wzrost ten następował nierównomiernie w różnych grupach miast i skupił się głównie w miastach największych. Pięć największych miast regionu Radom, Kielce, Ostrowiec, Starachowice i Skarżysko skupiły 73,6 % przyrostu wzrastając w tym czasie 31,2 raza, 14 miast od 5-20 tys. skupiło 19,1 % przyrostu, wzrastając 3,4 raza, zaś grupa najmniej - szych 18 miast i osiedli skupiło 7,3 % przyrostu wzrastając zaledwie o 2,2 raza.

Szczególnie duży wzrost ludności w miastach nastąpił w okresie powojennym 1946-1960.

Koncentracja ludności miejskiej następuje również na obszarach najsilniejszego uprzemysłowienia regionu. W regionie kieleckim taka koncentracja ludności miejskiej jest widoczna w Staropolskim Zagłębiu Przemysłowym i ośrodku przemysłowym Radomia. Obszar ten, w skład którego wchodzi 5 miast stopnia powiatowego oraz powiaty: kielecki, konecki, radomski, szydłowiecki i iłżecki i część powiatu opatowskiego w skali województwa obejmuje: 31,8 % powierzchni, 46,7 % zaludnienia, 78,2 % zatrudnionych w przemyśle oraz 75,0 % ludności miejskiej woj. kieleckiego.

Koncentracja ludności miejskiej w większych miastach przy równoczesnym stopniowym zmniejszaniu się zaludnienia w wielu małych miastach i miasteczkach jest zgodne z przedostatnią fazą urbanizacji podaną przez I. P. Gills'a⁴², gdy do większych miast wędruje ludność nie tylko wsi ale i mniejszych miast.

Słaby rozwój społeczno-gospodarczy regionu do połowy XIX w. nie stwarzał przychylnych warunków dla kształtowania się większych ośrodków miejskich, stąd główną funkcją wszystkich miast regionu były usługi dla otaczających ich terenów rolniczych, dla których były one ośrodkami lokalnymi.

Pierwszymi czynnikami powodującymi rozwój niektórych miast w regionie był wzrost roli usługowej tych miast w związku z rozbudową aparatu biurokratycznego administracji terenowej i gospodarczej/banki/. Równoległe z administracją w miastach koncentrowały się garnizony wojskowe, będące poważnym czynnikiem konsumpcyjnym, sprzyjającym rozwojowi miast. Wysuwa się tu na plan pierwszy rola usługowa miast: Radomia i Kielc, które stały się początkowo siedzibami władz wojewódzkich, a później gubernialnych. Miasta te przejmowały rolę usługową w stosunku do terenów swego ciężenia, korzystając z rozbudowy w XIX w. nowych urządzeń usługowych w zakresie kultury/teatry/, szkolnictwa /szkoły średnie/, służby zdrowia/szpitala/, jak również w zakresie rozbudowującej się administracji gospodarczej, głównie zaś banków, zarządów jednostek gospodarczych, stając się regionalnymi ośrodkami administracyjnymi, handlowymi, kulturalnymi i gospodarczymi.

W rozwijających się ośrodkach miejskich powstaje równocześnie przemysł produkujący artykuły dla zaspokojenia potrzeb lokalnego ośrodka konsumpcyjnego i najbliższego regionu. Te pierwsze zakłady przemysłowe wychodzące już poza ramy produkcji rzemieślniczej, to cegielnie, młyny, browary, gorzelnie, garbarnie, wytwórnie mydła, świec itp.

Rozwój Radomia i Kielc w XIX w. oraz miast będących siedzibą powiatów następował głównie dzięki ich funkcji usługowych.

Znaczenie administracyjne miast wpływało pośrednio na utrwalenie ich pozycji w sieci osadniczej. Rozbudowa w XIX w. nowoczesnego układu dróg bitych i kolei brała pod uwagę głównie połączenie ośrodków regionalnych ze stolicą kraju, jak i powiązań międzyregionalnych miast będących siedzibą władz gubernialnych, zaś w dalszej kolejności połączeń miast powiatowych⁴³, wskutek czego największe miasta regionu stały się głównymi węzłami komunikacyjnymi, co ułatwiło im przejście nowej funkcji produkcyjnej - funkcji przemysłowej.

Decydującym momentem dla rozwoju niektórych miast była budowa w latach 1882-1885 linii kolejowej dęblinśko-dąbrowskiej z odgałęzieniem w Skarżysku, wzdłuż doliny rz. Kamiennej do Ostrowca i do Koluszek, gdzie linia ta łączyła się z koleją warszawsko-wiedeńską.

Kolej wpływała korzystnie na ożywienie się upadającego wówczas i przestarzałego przemysłu Zagłębia Staropolskiego, głównie zaś zakładów metalurgicznych położonych w dolinie rzeki Kamiennej w Starachowicach, Ostrowcu i Końskich. Towarzystwo budowy kolei zelażnej chcąc zapewnić rentowność nowo wybudowanej linii kolejowej, stara się za pośrednictwem powiązanych z nim banków o sfinanso-

wanie rozwoju przedsiębiorstw przemysłowych korzystających z kolei. W szybkim czasie powstają w tym okresie duże zakłady przemysłowe w Radomiu, Skarżysku Kamiennej, Końskich, Ostrowcu, oparte o dół surowców drogą kolejową.

Kolej stawała się poważnym źródłem zatrudnienia pracowników ruchu, administracji i zakładów naprawczych. Największy w regionie węzeł kolejowy w Skarżysku Kamiennej stwarzał sprzyjające warunki dla powstania nowego osiedla typu miejskiego o dominancie funkcji transportowej.

Następny etap rozwoju miast, to rozwój przemysłu. Dążność koncentracyjna przemysłu dla obniżenia kosztów transportu, jak również lepszego wykorzystania wspólnych urządzeń infrastrukturalnych, głównie urządzeń komunikacyjnych i energetycznych, powoduje skupienie się przemysłu w miastach, wzdłuż linii kolejowych. Największym skupieniem przemysłu w Staropolskim Okręgu Przemysłowym są obszary doliny rzeki Kamiennej od Końskich do Ostrowca oraz Kielc i okolic gdzie rozwijał się przemysł metalurgiczny i mineralny.

Funkcje miast charakteryzuje struktura ich zatrudnienia w tab. 9.

Tabela 9.

Struktura zatrudnienia w miastach w 1960 r.

Grupa miast	Ogółem	Rolnictwo	Przemysł	Budownictwo	Komun.	Obrót tow.	Inne usługi
do 5,000	21.383	8,014	4.717	780	863	1.773	5.236
5,000-10.000	30.874	8.358	7.264	1.464	1.205	3.749	8.834
10.000-20.000	24.586	2.664	7.546	1.918	2.375	3.024	7.059
20.000-50.000	49.918	2.516	25.611	2.378	2.551	3.398	13.364
ponad 50.000	99.580	2.996	38.477	7.614	4.830	9.257	36.306
R a z e m	226.341	24.548	83.615	14.154	11.924	21.301	70.799

W 1960 r. na 37 miast i osiedli regionu 24 miasta posiadają strukturę o funkcjach⁴⁴ złożonych, w tym przeważnie miasta z dominantą funkcji administracyjno-usługowej, 4 miasta z dominantą funkcji przemysłowej /Radom, Ostrowiec Św., Opoczno i Końskie/, jedno miasto z dominantą funkcji uzdrowiskowej /Busko Zdrój/. W grupie miast o funkcjach złożonych mieszczą się oprócz wszystkich miast będących siedzibami powiatów, również miasta, które są dość znacznymi lokalnymi ośrodkami usługowymi jak np. Iłża, Chmielnik, Chęciny, Działoszyce, Przedbórz.

Największe i średnie miasta regionu mają na ogół określone funkcje miastotwórcze. Procesy tworzenia się funkcji miastotwórczych oraz ich zanikania możemy śledzić na przykładzie miast małych w gru-

pie do 5 tys. mieszkańców. W grupie tej znajduje się 18 miast, posiadających ograniczone możliwości rozwoju lub trwające w stanie recesji, nie wykazujące dążności do dalszego wzrostu lub nawet zmniejszające stan swego zaludnienia. Pewne możliwości rozwoju otrzymały miasta, które stały się siedzibami powiatów, zyskując funkcje administracyjne i gospodarcze. Należą do nich utworzone z dawnych osad miasta: Białobrzegi, Lipsko i Przysucha oraz utworzone ze wsi miasto Kazimierza Włk.

Określone możliwości rozwoju posiadają również utworzone po wojnie miasta lub osiedla oparte o bazę produkcyjną przemysłu - Koniecpol, Cmielów, Stąporków, Jedlnia Letnisko. Pozostałe 10 miast małych /Ilża, Chmielnik, Chęciny, Szczekociny, Przedbórz, Skaryszew, Zawichost, Działoszyce, Skalbmierz i Wyśmierzyce/ znajdują się w sieci miast regionu jedynie jako pozostałość dziedzictwa. Prawne stanowisko miasta dla tych jednostek osadniczych wobec utracenia funkcji miastotwórczych o charakterze produkcyjnym lub usługowym nie stwarza możliwości wzrostu, utrzymując je w warunkach podobnych do osiedli typu wiejskiego.

Równocześnie w podobnych warunkach jak wymienione miasta znajduje się w regionie znaczna grupa jednostek osadniczych, będących spuścizną lokacji miast w poprzednich okresach historycznych, które spadły do rzędu osad miejskich lub wsi nie posiadających praw miejskich.

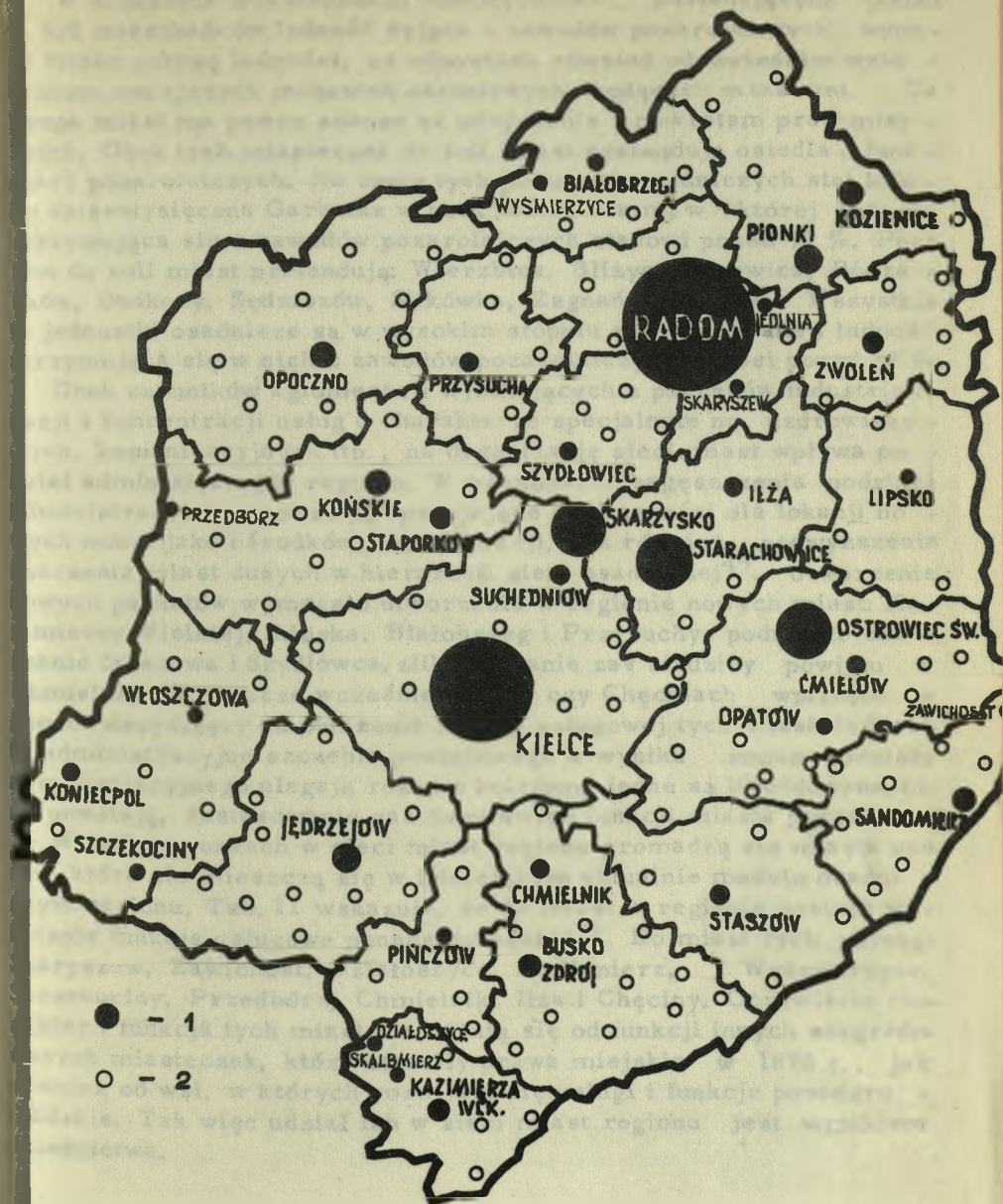
Równocześnie wzrastają osiedla o wysokim stopniu zurbanizowania, które stanowią być może jądra rozwojowe przyszłych miast. Sieć tych jednostek osadniczych przedstawia tab. 10.

Tabela 10.

Miasteczka nie posiadające praw miejskich
- stan 1960 r.

Grupa wielkości osiedli	Osiedla, które posiadały kiedyś prawa miejskie			Osiedla zurbanizowane nie posiadające nigdy praw miejskich		
	Liczba osiedli	Liczba ludności	Liczba ludności utrzymująca się z zawodów pozarolniczych	Liczba osiedli	Liczba ludności	Liczba ludności utrzymująca się z zawodów pozarolniczych
ponad 2.000	4	10.517	5.168	1	3.826	3.478
1.000 - 2.000	10	17.291	7.474	4	6.641	4.922
1.000 - 1.500	19	24.135	11.485	1	1.381	899
1.500 - 1.000	20	14.195	5.432	1	882	860
do 500	5	2.224	686	-	-	-
R a z e m	58	68.352	30.244	7	12.730	10.159

Zródło: GUS - Spis powszechny z 1960 r.

Ryc. 16. Woj. kieleckie. Sieć miast i jednostek osadniczych o funkcjach ponadgromadzkich /III rzędu/.

1. Miasta i osiedla 2. Wsie.

W większych miasteczkach historycznych posiadających ponad 1.500 mieszkańców ludność żyjąca z zawodów pozarolniczych wynosi blisko połowę ludności, co odpowiada również odpowiednim wskaźnikom mniejszych jednostek osadniczych, będących miastami. Ta grupa miast ma pewne szanse na odzyskanie z powrotem praw miejskich. Obok tych miasteczek do roli miast pretendują osiedla o funkcjach pozarolniczych. Na czele tych jednostek osadniczych stoi blisko czterotysięczna Garbatka w pow. kozienieckim, w której ludność utrzymująca się z zawodów pozarolniczych stanowi ponad 90%. Poza tym do roli miast pretendują: Wierzbica, Bliżyn, Drzewica, Bodzechów, Dwikozy, Sędziszów, Sitkówka, Zagnańsk i Kunów. Wszystkie te jednostki osadnicze są w wysokim stopniu zurbanizowane i ludność utrzymująca się w nich z zawodów pozarolniczych wynosi ponad 80%.

Obok czynników aglomeracji wynikających z procesów industrializacji i koncentracji usług o charakterze specjalnym np. uzdrowiskowych, komunikacyjnych itp., na organizację sieci miast wpływa podział administracyjny regionu. W warunkach zagęszczenia podziału administracyjnego powstają sprzyjające okoliczności dla lokacji nowych miast jako ośrodków administracji, jak również podwyższenia znaczenia miast dużych w hierarchii sieci osadniczej⁴⁵. Utworzenie nowych powiatów wymagało utworzenia w regionie nowych miast: Kazimierzy Wielkiej, Lipska, Białobrzeg i Przysuchy, podnosiło znaczenie Staszowa i Szydłowca, zlikwidowanie zaś siedziby powiatu w Chmielniku, a jeszcze wcześniej w Iłży czy Chęcinach wpłynęło w sposób decydujący na obniżenie funkcji usługowej tych miast. Jednostki administracyjne szczebla powiatowego w wyniku zmian podziału administracyjnego ulegają różnym kolejom, jedne są likwidowane, inne powstają, dostosowanie zaś do pewnych funkcji miasta pozostaje.

W tych warunkach w sieci miast regionu gromadzą się miasta upadłe, które nie mieszczą się w istniejącym aktualnie modelu osadniczym regionu. Tab. 11 wskazuje, że 10 miast w regionie posiada wyłącznie funkcje usługowe ponadgromadzkie⁴⁶. Do miast tych należą: Skaryszew, Zawichost, Działoszyce, Skalbmierz, Wyśmierzyce, Szczekociny, Przedbórz, Chmielnik, Iłża i Chęciny. Oczywiście charakter i funkcja tych miast nie różnią się od funkcji innych zdegradowanych miasteczek, które utraciły prawa miejskie w 1870 r., jak również od wsi, w których rozwijają się usługi i funkcje ponadgromadzkie. Tak więc udział ich w sieci miast regionu jest wynikiem dziedzictwa.

Tab. 11. Miasta i miasteczka w województwie lubelskim (1970 r.)
 Liczba miast i miasteczek w województwie lubelskim (1970 r.)
 Liczba ludności w miastach i miasteczkach (1970 r.)

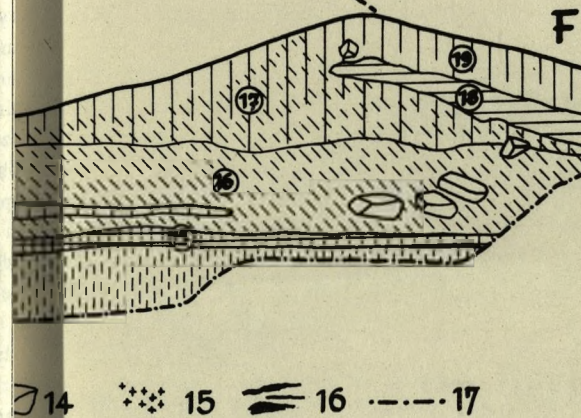
Tabela 11.

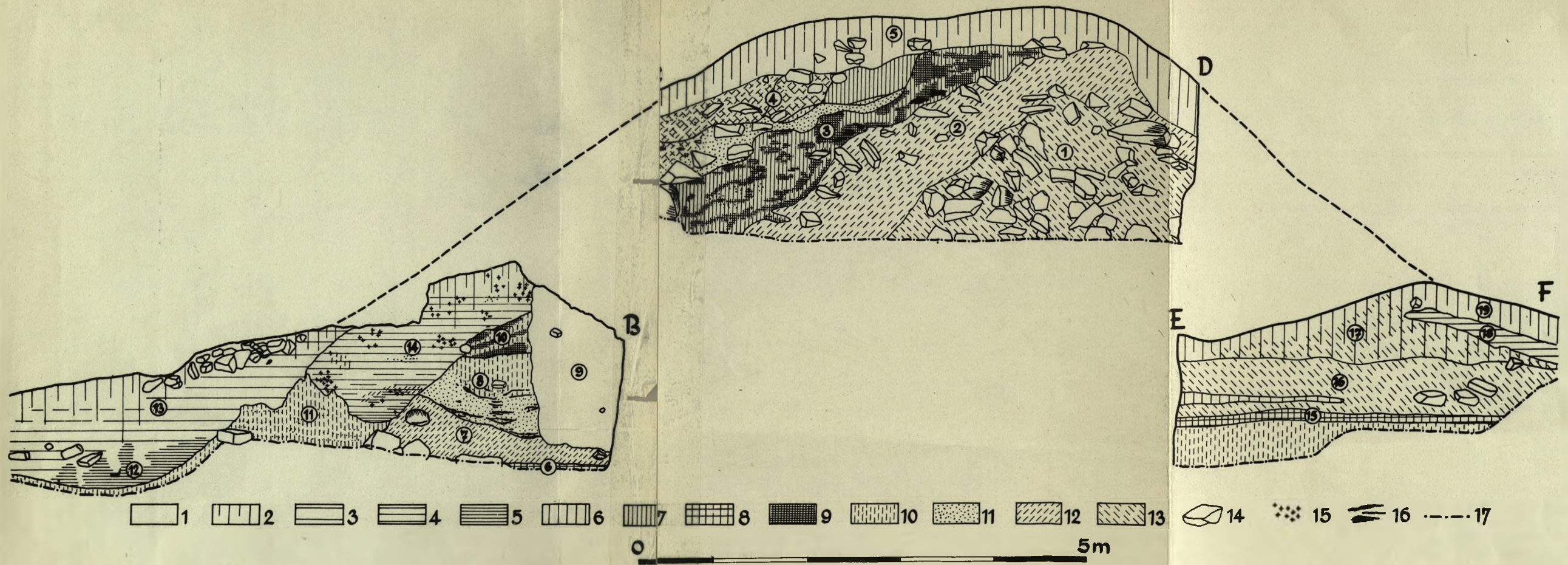
Organizacja sieci osadniczej woj. kieleckiego

Powiaty	Jednostki osadnicze ponadgromadzkie						Razem	Jednostki osadnicze wsi podstawowe
	Miasta powiatowe i miasta powiaty	Miasta i osiedla o innych funkcjach	Miasta o wyłącznych funkcjach ponadgromadzkich	Osady miejskie / historyczne	Inne osiedla zurbanizowane	Wsie		
Białobrzeski	1	-	1	-	-	3	5	20
Buski	1	-	1	6	1	5	14	61
Łędecki i m. Starachowice	1	-	1	-	-	3	5	36
Jędrzejowski	1	-	-	3	-	7	11	61
Kazimierski Wlk.	1	-	2	2	-	2	7	41
Kielecki i m. Kielce	1	1	1	2	1	7	14	75
Konecki	1	1	1	2	2	5	12	46
Kozienicki	1	1	-	2	-	2	6	32
Lipski	1	-	-	4	-	1	6	25
Opatowski	1	1	-	7	-	2	12	68
m. Ostrowiec	1	-	-	-	-	-	-	-
Opoczyński	1	-	-	4	-	5	10	37
Pińczowski	1	-	-	-	-	4	5	28
Przysuski	1	-	-	1	1	3	6	20
Radomski i m. Radom	1	1	1	3	-	1	7	36
Sandomierski	1	-	1	2	2	3	9	17
m. Skarżysko	1	-	-	-	-	-	-	-
Staszowski	1	-	-	4	-	-	5	31
Szydłowiecki	1	-	-	2	1	2	6	14
Włoszczowski	1	1	1	2	-	3	8	36
Zwoleński	1	-	-	1	-	4	6	21
	21	6	10	47	8	62	154	725

Zródło: J. Tarabuła - Planowanie obszarów wiejskich w woj. kieleckim. Informator Wojewódzkiej Pracowni Urbanistycznej, Kielce 1965 r., s. 4.

Dane wg obowiązujących planów zagospodarowania przestrzennego zespołów jednostek osadniczych powiatów.

Rys. 7. Profil wału grodziska

1 - wkop - humus; 3 - szara ziemia; 4 - ciemno-szara ziemia; 5 - czarna ziemia; 6 - jasno-brunatna ziemia; 7 - ciemno-brunatna ziemia; 8 - mus pierwotny; 9 - spalenizna; 10 - jasno-żółty piasek; 11 - rdzy piasek; 12 - piasek przemieszany jaśniejszy; 13 - piasek przemieszany ciemniejszy; 14 - kamienie; 15 - węgiel drzewny; 16 - spalone drewno; 17 - dolna granica wykopu.

Województwo Świętokrzyskie

Miejscowość	1924		1931		1936		1941		1946		1951		1956		1960		1966		
	Razem	w tym ludność żydowska	Razem	w tym ludność żydowska	Razem	w tym ludność żydowska	Razem	w tym ludność żydowska	Razem	w tym ludność żydowska	Razem	w tym ludność żydowska	Razem	w tym ludność żydowska	Razem	w tym ludność żydowska	Razem	w tym ludność żydowska	
Woj. Kielecki																			
Miasta ponad 50 000	57 011	295 302	132 559	423 700	152 247	225 813	495 059	219 616	1 422	155	75	184							
Miasta 20-50 tys.	3 628	61 599	24 465	90 000	30 000	69 455	130 116	89 500											
Radom	3 611	41 346	15 530	70 000	18 000	49 960	89 500												
Kielce	3 251	39 564	14 104	55 000	18 796	53 271	108 344		1 217	166	81	203							
Ostrowiec Św. t/	2 393	21 972	10 355	30 000	8 386 ^a	19 211	38 108												
Szarnobród g/	450	9 429	2 159	15 000	6 200	13 569	35 603												
Skaryszko-Kurm. h/	408	8 163	1 590	21 000	2 200	15 491	34 633												
Miasta 10-20 tys.	4 533	18 425	7 226	31 700	6 559	24 956	37 744		408	141	80	151							
Sandomierz	3 086	6 763	2 641	11 000	2 391	8 358	12 960												
Jędrzejów	1 447	11 732	4 585	15 000	4 000	10 998	12 580												
Pionki				5 300	168	5 600	12 204												
Miasta 5-10 tys.	25 826	75 289	40 288	97 700	43 117	56 145	75 431		291	130	56	134							
Opoczno	3 363	7 224	3 376	11 000	2 934	7 433	9 988												
Konstka	3 208	8 291	5 037	12 000	6 500	7 386	9 617												
Buako Zdrój	648	3 949	1 464	5 600	1 360	5 975	8 278												
Suchebatów	531	4 105	912	4 600	1 198	4 000	7 931												
Kozienice	2 094	6 878	3 811	9 000	4 780	4 997	6 105												
Włoszczowa	1 353	5 479	2 910	8 000	2 700	4 683	5 057												
Staszów	3 107	8 337	4 704	9 300	4 805	6 586	8 813												
Zwolen	2 050	7 198	3 787	9 900	5 000	3 701	5 462												
Pińczów	4 176	7 749	4 324	7 600	3 500	3 701	5 223												
Opatów	2 406	8 827	5 462	9 700	5 200	5 959	5 636												
Szydłowice	2 890	7 232	5 501	11 000	7 200	4 000	5 317												
Miasta do 5 tys. o określ. funkcji	7 960	16 243	3 786	22 800	8 527	15 984	27 892		203	140	69	174							
Białobrzegi	543	2 413	1 418	3 800	1 314	2 100	3 089												
Kazimierz Wielki	658	2 283	293	2 600	500	2 300	4 643												
Lipsko	1 821	2 472	1 376	2 800	1 620	2 800	2 219												
Przytuca	2 035	3 238	1 523	4 200	2 500	2 000	2 698												
Koniecpol. /z Chrząstowem/	1 899	2 854	445	2 600	958	1 784	4 918												
Cmielów	1 273	2 468	664	3 800	500	2 600	3 904												
Stąporków os.	131	509	57	1 000	400	1 100	3 395												
Jedlina Letnisko os.				2 000	235	2 300	3 036												
Miasta do 5 tys. o nieokreśl. funkcji	16 202	43 766	25 160	49 900	25 257	26 942	26 625		270	114	52	102							
Iza	1 790	4 554	1 545	5 200	1 925	3 813	3 338												
Chmielnik	1 514	7 690	5 905	8 400	6 000	3 171	3 932												
Szczęsny	1 209	5 611	2 532	6 200	2 590	3 794	3 815												
Przedbrze	2 535	5 885	3 749	7 100	3 800	3 503	3 805												
Checin	2 558	5 046	2 825	5 700	3 100	2 677	3 053												
Skaryszew	803	2 072	820	3 200	992	2 228	2 352												
Zawichosł	2 258	3 014	1 445	3 700	1 500	1 554	1 909												
Dziszowice	1 749	6 755	5 618	6 500	4 500	2 306	1 815												
Skalmierz	843	1 715	609	2 400	700	1 878	1 625												
Wymieryce	943	1 424	169	1 500	150	1 118	977												

a/ Liczba ludności w 1924 r. wg Tabelelli miast, wsi, osad Królestwa Polskiego z uwzględnieniem ich położenia i ludności, Warszawa 1827 r.

b/ Liczba ludności razem i ludności żydowskiej/wyznania mojżeszowego/ w 1921 r. wg Spisów ludności i mieszkań w województwie świętokrzyskim, Warszawa 1925.

c/ Liczba ludności w 1921 r. wg Spisów ludności i mieszkań w województwie świętokrzyskim, Warszawa 1925.

d/ Liczba ludności żydowskiej w miastach na podstawie publikacji A. Rutkowskiego: Martyrologia, walka i zagłada ludności żydowskiej w Radomskiem pod czas okupacji hitlerowskiej, „Biuletyn Żydów - skiego Instytutu Historycznego” nr 15-16 - 1955 r.

e/ Liczba ludności w miastach i osiedlach w 1946 i 1960 r. wg wyd. Statystyka miast i osiedli - GUS, Warszawa 1967 r.

f/ m. Ostrowiec Św. w latach 1824, 1921, 1939 i 1946 z Dętkowem.

Przypisy do rozdziału III

¹ St. Arnold: Podziały administracyjne województwa sandomierskiego do końca XVIII w., Pamiętnik Świętokrzyski, Kielce 1931, s. 56-63.

Z. Gloger: Geografia historyczna. Warszawa 1900, s. 388.

St. Arnold: Terytoria plemienne w ustroju administracyjnym Polski Piastowskiej w XII i XIII w.

St. Arnold: Z dziejów średniowiecza. Warszawa 1968, s. 233-404.

² M. Janiszewski: Regiony geograficzne Polski. Warszawa 1959 r.

³ K. Dziewoński: Baza ekonomiczna i struktura funkcjonalna miast. Warszawa 1967 r.

⁴ W. Hensel: Metoda archeologiczna w zastosowaniu do badania miast, Kwartalnik Historii Kultury Materialnej t. VII 1959, s. 726.

W. Hensel: Archeologia w początkach miast słowiańskich. Wrocław 1963.

K. Tymieniecki: Uwagi nad osadnictwem wiejskim i początkami miast w Polsce, w: Pierwsza sesja archeologiczna I.H.K.M. PAN. Warszawa 1956, s. 319 i nast.

K. Dziewoński: Problemy wzrostu wczesnośredniowiecznych miast w Polsce, Kwartalnik Architektury i Urbanistyki, Warszawa 1957 Nr 3/4, s. 271.

⁵ E. Dobrowolska: Studia nad osadnictwem wczesnośredniowiecznym ziemi Wiślickiej. Wrocław 1965, s. 133 i nast.

⁶ K. Potkański: Pisma pośmiertne. Puszcza Radomska. Kraków 1922, s. 129.

⁷ Tarczek stracił swe znaczenie na korzyść Bodzentyna.

⁸ Funkcje siedziby władzy kasztelanii w Żarnowie i Skrzynnie upadły po powstaniu miasta Opoczna, leżącego korzystnie na szlaku komunikacyjnym, które skupiło funkcje administracyjne i usługowe. W Żarnowie i Skrzynnie /lub Skrzyńsku tj. Starym Skrzynnie/ grody książęce istniały w 1136 r., a w okresie wcześniejszym mogły służyć jako grody obronne.

K. Potkański: - l.c., s. 122.

⁹ Upadek Sieciechowa związany jest raczej ze zmianami fizycznymi. Gród Sieciechów był siedzibą kasztelanii dla terenów rozciągających się po wschodniej stronie Wisły tzw. ziemi Stężyckiej.

/K. Potkański - l.c., s. 122 i nast./.

Prawdopodobnie Sieciechów leżał również w tym czasie po prawej stronie Wisły, zmiana koryta rzeki w XIV czy XV w. spowodowała odcięcie tego miasta od terenów prawobrzeżnych.

T. Wąsowiczówna: Wczesnośredniowieczne przeprawy przez środkową Wisłę. "Kwartalnik Historii Kultury Materialnej". Warszawa 1957, Nr 3/4, s. 433-453.

^{9a} Sandomierz w 1286 r. uzyskał ponownie nadanie prawa miejskiego. Pierwsze nadanie pochodzi sprzed najazdu tatarskiego.

¹⁰ W. Maisel: Poznańska księga prawa magdeburgskiego i miśnieńskiego. Wrocław 1964.

¹¹ Orientacyjny stan zaludnienia regionu można określić na podstawie analizy dochodów świętopietrza.

T. Ładogórski: Studia nad zaludnieniem Polski XIV w. Wrocław 1958 r. korygujące poprzednie opracowanie autora zawarte w pracy T. Lądenerger: Zaludnienie Polski na początku panowania Kazimierza Wielkiego. Lwów 1930 r. Podane przez T. Ładogórskiego tablice statystyczne według podziału kościelnego dostosowano do istniejących granic woj. kieleckiego.

Do stanu badań nad zaludnieniem Polski w czasie jej historycznego rozwoju przyczyniły się znacznie dość rozległe badania prowadzone z pozycji wielu nauk: statystyki, geografii, historii.

E. Wielrose: Ludność Polski od X-XVIII w. Kwartalnik Historii Kultury Materialnej, 1957 Nr 1, s. 42-48.

J. Mitkowski: Uwagi o zaludnieniu Polski na początku panowania Kazimierza Wielkiego. "Rocznik dziejów społ.-gospod.", t. X, 1948, s. 121-124.

I. Gieysztor: Badania nad historią zaludnienia Polski.
Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. R. XI, Nr 3-4. Warszawa
1963, ss. 523-562.

12 T. Ładogórski: l.c., s. 149.

13 T. Ladenberger: Zaludnienie Polski na początku panowania Kazimierza Wielkiego. Lwów 1930, s. 82-83.

14 Z. Kaczmarczyk: Polska czasów Kazimierza Wielkiego. Kraków 1964. Mapa po str. 48, Lokacje miejskie w Polsce w latach 1333-1370.

15 Przywilej Kazimierza Wielkiego z 1342 r. "Wynagradzając usługi Jana biskupa krakowskiego nam i państwu osobiście w stolicy apostolskiej wyświadczony, wieś zwana Sokolniki i miasto tamże nowo założone Sokołów nad Nidzią, nadajemy mu prawem dziedzicznym na wieczne czasy, z wolnością zaprowadzenia prawa polskiego lub niemieckiego, mieszkańcy zaś używać mają swobód miastom i wsi biskupów krakowskich właściwym".

M. Baliński i T. Lipiński: Starożytna Polska. Warszawa 1885, s. 194.

16 Wzmianka o Stopnicy z 1270 r. w przywileju dla klasztoru Wąchockiego.

M. Baliński i T. Lipiński: l.c., s. 373.

17 Z. Kaczmarczyk: l.c.

18 W Radomiu miasto przeniesione przez Kazimierza Wielkiego na tereny położone na północ od dotychczasowego miasta było aż do XIX w. zwane Nowym Miastem Radomiem /w odróżnieniu od Starego Miasta Radomia, które stało się wsią/. Podobnie przeniesiony na nowe miejsce Korczyn i został nazwany Nowym Miastem Korczynem.

19 W. Kalinowski i in.: Sandomierz. Warszawa 1956, ss. 5-18.

20 Mapy dróg w Polsce w latach 1500, 1650, 1800 i 1830 - opracowane w Pracowni Planu Krajowego w 1947 r. pod redakcją prof. dr Stanisława Herbsta.

21 Księga dochodów i beneficjów diecezji krakowskiej z roku 1529 /tzw. Liber retaxatronum/ oprac. Z. Leszczyńska Kraków 1968.

Spis beneficjów diecezji krakowskiej i daje prawie kompletny obraz osadnictwa na obszarze diecezji a więc i województwa sandomierskiego.

22 S. Witkowski: Ludność w "Radom. Szkice z dziejów miasta". Warszawa 1961, s. 15.

23 Nędzny stan niegdyś zamożnych miast przedstawiają współcześni. Charakteryzuje to relacja o Szydłowcu z 1781 r. jaką daje działający w Polsce geolog Carossi: "Dwie trzecie domów miejskich, to stare, nędzne, drewniane, częściowo przy ruinach murowanych domów lub na nich wzniesione chaty... Albowiem obecni katolicy mieszczańscy nie mają nic ze swego prawdziwego stanu poza nazwą: są biedni, nędzniejsi niż wielu chłopów, żyją jak oni z owoców swoich niewielkich pól, podczas, gdy Żydzi cały miejski przemysł i wyżywienie zagarnęli dla siebie". Podobne uwagi odnosi Carossi do innych miast naszego regionu m.in. do Buska, gdzie prowadził prace geologiczne.

Ph. Carossi: Reisen durch verschiedene polnische Provinzen. Leipzig 1781.

24 M. Janiszewski: l.c., s. 62.

25 A. Borkiewicz: Podziały administracyjne Królestwa Polskiego w okresie 1815-1918, Dokumentacja geograficzna, z. 4, I. G. PAN Warszawa 1956.

26 Dane dotyczące miast gub. radomskiej wg "Spisu Miast". Rząd Gubernialny Radomski 1860 r., znajdującego się w rękopisie w Archiwum Państwowym w Radomiu oraz pracy statystycznej B. Wasiutyńskiego: Ludność żydowska w Polsce w wieku XIX i XX. Warszawa 1930.

27 R. Kołodziejczyk: Zmiana miast na osady w Królestwie Polskim, Kwartalnik Historyczny nr 1 1951 r. Pamiątna książka radomskiej gubernii 1870 r. oraz K. Mróz - Rozwój granic powiatu radomskiego. Biuletyn Kwartalny Radomskiego Towarzystwa Naukowego 1964 r., z. 1, s. 33-37. "Ukaz najwyższy z dnia 1 czerwca 1869 r. do Rządzącego Senatu głosił m.in., że w liczbie 452 miast Królestwa Polskiego znajduje się wiele takich, które chociaż nazywają się miastami, jednak z powodu niewielkiej liczby mieszkańców, małego rozwoju przemysłu i niedostatecznego dochodu w rzeczywistości nie mają znaczenia miast i kiedyś zaliczone były do nich dlatego, że tylko w miastach było dozwolone prowadzenie handlu i rzemiosła". Komitet Urzędujący do Spraw Królestwa Polskiego uznał, że na osady powinny być przemianowane miasta do 3000 mieszkańców, których dochody nie przekraczały 1500 rubli.

28 S. Koszutski: Nasze miasta a samorząd. Warszawa 1915, s. 74

- 29 P. L a v e d a n : Geographie de villes. Paris 1936.
- 30 Z. L i m a n o w s k i : Zniszczenia wojenne w budowlach b. Królestwa Polskiego. Warszawa 1918.
- 31 Woj. kieleckie w 1921 r. obejmowało oprócz obecnych terenów następujące powiaty: częstochowski, będziński, olkuski, zawierciański i miechowski oraz dwa powiaty miejskie: Częstochowa i Sosnowiec
- 32 A. R u t k o w s k i : Martyrologia, walka i zagłada ludności żydowskiej w Radomskim podczas okupacji hitlerowskiej. Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego Nr 15-16, 1955.
- 33 M. D r o z d o w s k i : Geneza i rozwój Centralnego Okręgu Przemysłowego. „Najnowsze dzieje Polski. Materiały i Studia 1914-1939,” 1959 Nr 2.
- 34 Z. L a n d a u i J. T o m a s z e w s k i : Zarys historii gospodarczej Polski 1918-1939. Warszawa 1960, s. 185-186.
- Na terenach COP nadmiar siły roboczej wynosił 400-700 tys. osób. Akcja COP stwarzała możliwość aktywizacji ok. 107 tys. osób, z tego ok. 55 tys. w przemyśle.
- S. B o n a r e k i S. S t ę p l e w s k i : Sytuacja gospodarcza i finansowa miast regionu COP. „Samorząd Miejski” Nr 3 z 1938 r. COP. Sprawozdanie. „Samorząd Miejski” Nr 24 z 1936 r., s. 24.
- 35 Konferencja międzyministerialna w Puławach 16. VIII. 1939 r. przyjęła referowaną przez autora koncepcję uprzemysłowienia terenów położonych wzdłuż Wisły, między Sandomierzem a Dęblinem. W pierwszym etapie miały być zlokalizowane odpowiednie zakłady: w obszarze Solec-Kamień, gdzie właśnie ukończono most przez Wisłę, Anopol i Puławy.
- 36 D u P r e i l : Das Deutsche Generalgouvernement Polen. Kraków 1940, s. 100, podaje liczbę ludności żydowskiej w dystrykcie radomskim 282, 380 osób /z czego w powiatach, które nie należą do regionu kieleckiego ok. 72 tys. osób/.
- 37 A. R u t k o w s k i : l. c., s. 76-77.
- A. R u t k o w s k i : Hitlerowskie obozy pracy dla Żydów w dystrykcie radomskim. Biuletyn Żyd. Inst. Historycznego. Warszawa 1956, Nr 17-18, s. 106-126.
- 38 A. R u t k o w s k i : l. c., s. 85-86.

- 39 A. R u t k o w s k i : l. c., s. 102 i nast.
- 40 Dotychczas nie wykonano bilansów strat ludności polskiej w poszczególnych miastach. Szacunek wykazany dla m. Radomia przez autora w „Rozwój Radomia 1945-1954” określa straty ludności polskiej tego miasta na ok. 8,000 osób. Przyjęta suma strat 20-30 tys. opiera się na szacunku. Liczba ludności żydowskiej w miastach w 1939 r. wynosiła 152,2 tys.
- 41 Liczbę odbudowanych budynków mieszkalnych w miastach i osiedlach podaje „Spis powszechny z dnia 6. XII. 1960 r.” Mieszkania. Budynki mieszkalne woj. kieleckie. St. Polski Seria „M” zeszyt 17. Warszawa 1965, ss. 88 i nast.
- 42 T. P. G i b b s : The evolution of Population Concentration. Economy Geography, Vol 39 1963, ss. 119-129, podaje następujące fazy przebiegu koncentracji ludności: 1. Miasta pojawiają się, tempo wzrostu ludności w miastach i na wsi jest jednakowe. 2. Tempo wzrostu ludności wiejskiej jest większe. 3. Liczba ludności miejskiej wzrasta, a wiejskiej maleje. 4. Zaludnienie wsi i małych miast spada. 5. Zmniejszają się różnice w gęstości zaludnienia między poszczególnymi jednostkami osadniczymi.
- 43 B. W a s i u t y ń s k i : Administracja lokalna Królestwa Polskiego. Warszawa 1905, ss. 79-83. Postanowieniem namiestnika Królestwa Polskiego w 1815 r. ustalona została sieć dróg łączących siedziby województw ze stolicą kraju i między sobą. W 1818 r. rozpoczęta została budowa szosy krakowskiej z Warszawy przez Radom i Kielce do Michałowic /granica wolnego m. Krakowa/, a w 1820 r. przez Puławy i Kurów.
- 44 J. K o s t r o w i c k i : O funkcjach miastotwórczych i typach funkcjonalnych miast. „Przegląd Geograficzny.” T. 24, 1952, z. 1/2, s. 7-58.
- L. K o s i ń s k i : Zagadnienie struktury funkcjonalnej miast polskich. „Przegląd Geograficzny.” T. 30, 1958 r., z. 1, s. 59-96.
- 45 S. S t o l z : Miasta w systemie podziału administracyjnego państwa. Gosp. i Adm. Terenowa Nr 4 z 1963 r., s. 25-28.
- 46 M. C h i l c z u k : Z zagadnień typologii i klasyfikacji miejskich jednostek osadniczych. KBUA. Warszawa 1962.
- M. C h i l c z u k : Sieć ośrodków więzi społeczno-gospodarczej wsi w Polsce. IG PAN. Warszawa 1963, s. 60.

IV. TYPOLOGIA MORFOLOGICZNA MIAST

1. Ogólne cechy morfologii miast

Lokacja miasta jest najczęściej aktem prawnym, który potwierdza istniejące już uprzednio pewne elementy osadnicze o ważnych funkcjach miastotwórczych, które nazywamy jądrem przedlokacyjnym. Nie znajdujemy w regionie w stosunku do istniejących miast przykładu założenia miasta "na surowym korzeniu"¹.

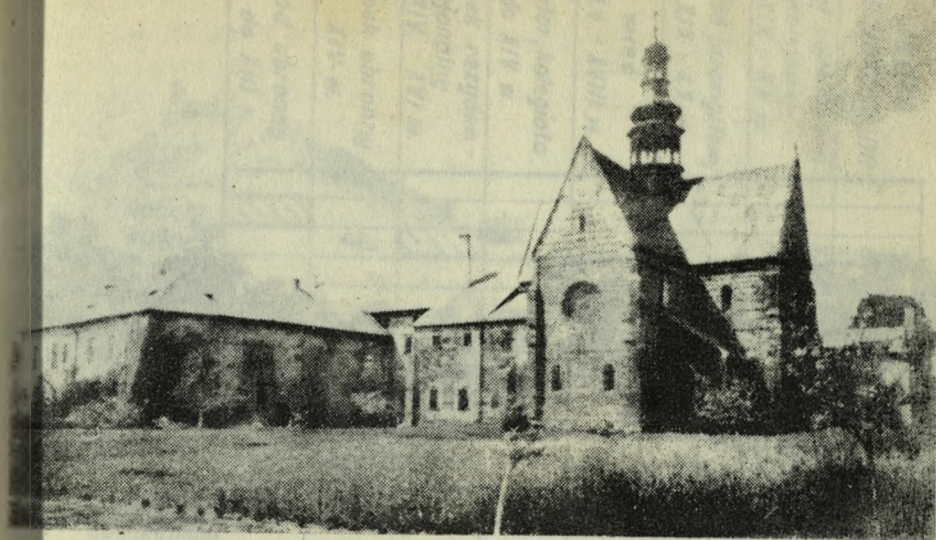
W historycznym rozwoju miast regionu kieleckiego spotykamy następujące typy jądra przedlokacyjnego:²

- gród obronny ew. z wykształconymi podgrodziami,
- zamek obronny,
- zamek rezydencjonalny,
- klasztor lub kościół jako ośrodek gospodarczy, kulturalny i obronny,
- wieś,
- zakłady przemysłowe.

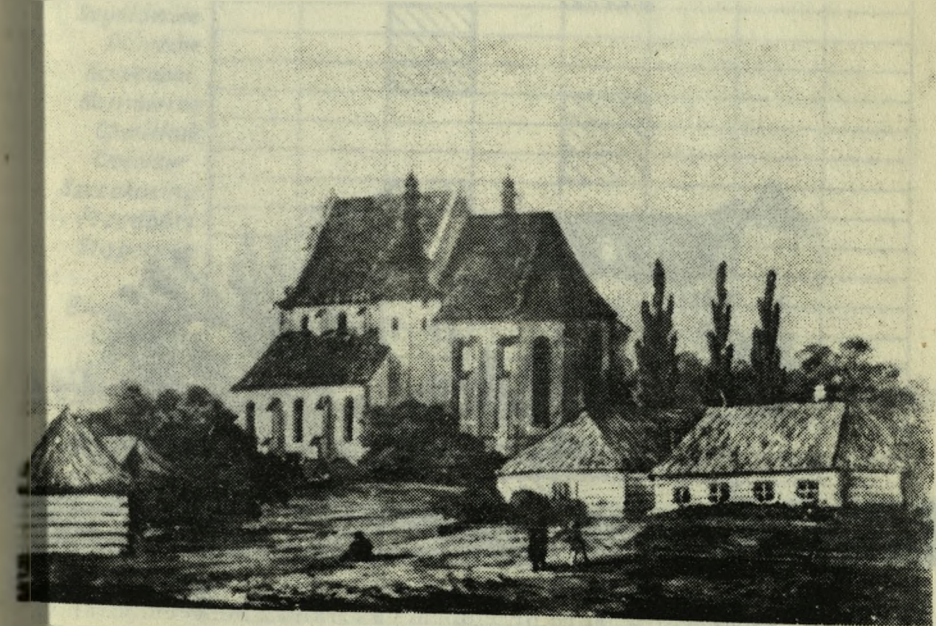
Jądro miasta jest to jednostka osadnicza³ powstała przy zakładaniu miasta od nowa lub w formie przekształcenia dotychczasowej zabudowy z dostosowaniem jej do funkcji miejskich. Nosi ono cechy określonej lokacji miasta lub też okresu wcześniejszego, o ile jądro miasta pokrywa się z jądrem przedlokacyjnym.

Przy znacznym rozwoju przestrzennym miast dochodzi czasami do połączenia dwóch lub więcej jednostek osadniczych o różnym jądrami miejskimi, szczególnie zaś wtedy, gdy były one założone jako jednostki konkurencyjne. Najstarszym takim przykładem jest połączenie się dwóch miast Skalbierza i Sokołowa w 1342 r.⁴, Pińczowa i Mirowa w XVIII w. W 1939 r. doszło do połączenia się m. Starachowic i m. Wierzbnika, z których każde wykształcone miało własne jądro genetyczne, w 1954 r. do miasta Ostrowca zostało przyłączony miasteczko Denków, posiadające prawa miejskie do 1870 r. i wykształcone w prawidłową miejską jednostkę osadniczą.

Na ostateczny kształt miasta może więc działać nie tylko jedno, lecz dwa lub więcej jąder. Przykładem tego rodzaju układu może być miasto, które w swych granicach administracyjnych posiada poza obszarami zainwestowania miejskiego, samodzielne jednostki zabudowy

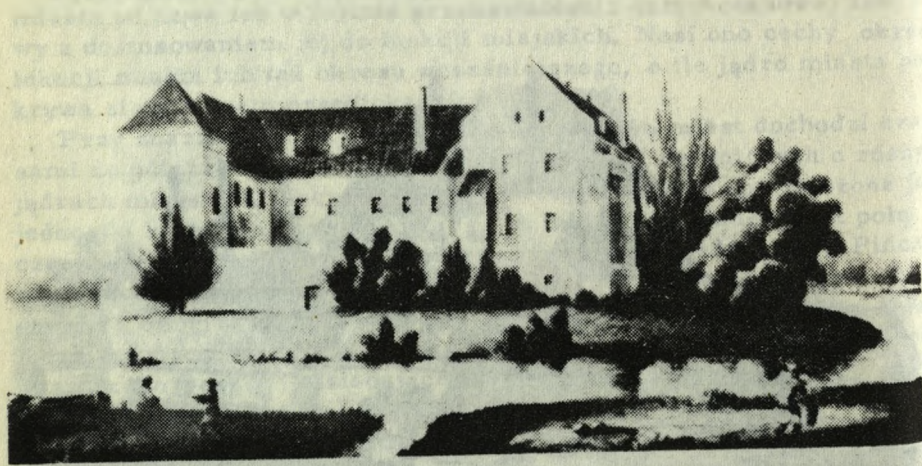
Ryc. 17. Wąchock - jądro przedlokacyjne.
Klasztor Cystersów z XIII w.

Ryc. 18. Skalbierz - jądro przedlokacyjne - kolegiata z XIII w.

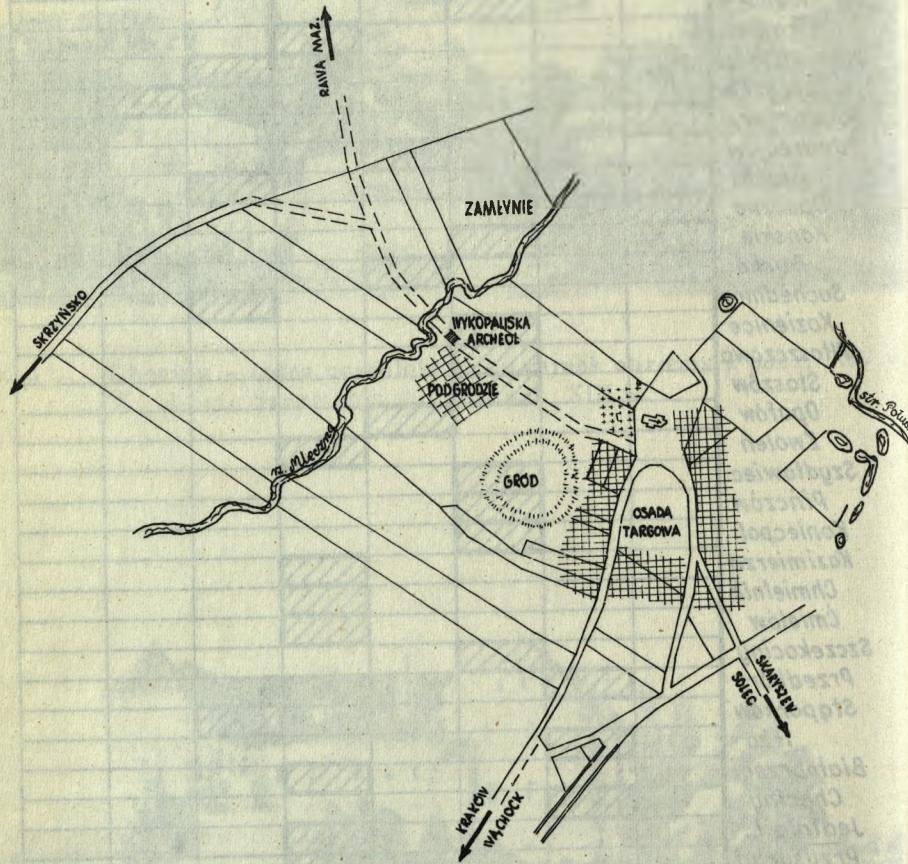
Ryc. 19. Chęciny - jądro przedlokacyjne zamek obronny z pocz. XIV w.
Wg obrazu Szermetowskiego z pol. XIX w.

Ryc. 20. Szydłowiec - jądro przedlokacyjne zamek rezydencjonalny.
Wg albumu K. Stronczyńskiego.

	gród obronny do XIII w.	zamek obronny XIV w.	zamek rezyden- cjonalny XIV - XVI w.	Kloster, kolegiata do XIV w.	wieś XV - XVIII w.	zakład przemysłowy XIX - XX w.	Węzeł komunikacji kolejowej XIX - XX w.	Jądro przedlokacyjne
Radom	///							
Kielce		///						
Ostrowiec					///			
Starachowice						///		
Skarżysko							///	
Sandomierz	///							
Jędrzejów				///				
Pionki						///		
Opoczno	///							
Końskie		///						
Busko				///				
Suchedniów						///		
Kozienice			///					
Włoszczowa			///					
Staszów			///					
Opatów				///				
Zwoleń					///			
Szydłowiec			///					
Pińczów			///					
Koniecpol			///					
Kazimierza					///			
Chmielnik					///			
Cmielów					///			
Szczekociny			///					
Przedbórz	///							
Stąporków						///		
Itża	///							
Białobrzegi					///			
Chęciny	///							
Jedlnia L.					///			
Przysucha					///			
Skaryszew				///				
Lipsko					///			
Zawichost				///				
Działoszyce					///			
Skalbmierz				///				
Wyśmierzyce					///			

Ryc. 21. Jądra przedlokacyjne miast regionu kieleckiego.

Ryc. 22. Radom - rekonstrukcja przedlokacyjnej osady targowej na podkładzie planu miasta z 1822 r. /Opracowanie autora/.

typu wiejskiego, stające się jądrem rozbudowy nowych zgrupowań zabudowy.

W okresie lokacji miasta istnieje więc pewien jego układ przestrzenny, jądro miasta w pewnych liniach ustalenia⁵ nie koniecznie pokrywających się z granicami administracyjnymi. Idealną linią ustalenia dla miast średniowiecznych były mury obronne lub kompleks budowlanych działek mieszczańskich, dla miast nowoczesnych za linię ustalenia można uważać granice terenów zainwestowania miejskiego⁶.

W rozwijających się miastach już w krótkim okresie po ich wybudowaniu tworzyły się w strefie obrzeżnej poza murami miejskimi lub poza kompleksami działek mieszczańskich nowe jednostki osadnicze: klasztory, podgrodzia, osady żydowskie, przedmieścia. W miastach rozwijających się te jednostki osadnicze zostały adaptowane do organizmu miejskiego i przekształcone.

Linia ustalenia zabudowy miast rozwijających się przesuwają się stale w kierunku zewnętrznym i w każdym okresie poza tą linią istnieje strefa obrzeżna, gdzie tworzą się nowe jednostki osadnicze miasta, które po okresie konsolidacji stosunków osadniczych stają się częścią organizmu miejskiego jako jednostki ustabilizowane.

Strefa obrzeżna jest terenem ekspansji miasta we wszystkich przejawach jego rozwoju przestrzennego w formie dodatków do istniejącego układu przestrzennego. Kolonizacja osadnicza w strefie obrzeżnej powoduje powstawanie jednostek przestrzennych zabudowy /morfologicznych/, których geneza planu urbanistycznego i zabudowy odpowiada historycznie uwarunkowanej formie technicznej. Jednostki morfologiczne miasta powstałe w jednym okresie historycznym w różnych miastach regionu będącego pod jednakowymi wpływami kulturalnymi i techniki budownictwa oraz w podobnych warunkach społeczno-gospodarczych określających standard bytowy mieszkańców, mają wspólną formę odpowiadającą ich genezie i nazywają się jednostkami morfogenetycznymi. Jednostki morfogenetyczne są więc w strukturze przestrzennej zainwestowania miast wkładem dziedzictwa urządzeń trwałych określonych epok historycznych.

Miasta w regionie kieleckim powstawały w różnych okresach historycznych, w rozwijających się miastach przybywały wraz ze wzrostem ludności dodatkowe jednostki przestrzenne. Założenia urbanistyczne jednostek powstałych w określonych epokach historycznych odpowiadają panującemu wówczas modelowi układu sieci drogowej, ulicznej oraz usytuowaniu zabudowy. Te założenia urbanistyczne należą do bardzo trwałych elementów i stanowią podstawy do wydzielenia w planie miasta jednostek morfogenetycznych, będących przekazem dziedzictwa układów przestrzennych miasta.

Struktura przestrzenna miast regionu składa się z pewnych typowych dla regionu jednostek morfogenetycznych, które w chronologicznym układzie przedstawiają się następująco:

- osada targowa
- miasto obronne
- zgrupowanie osadnicze przedbramne
- miasto rezydencjonalne
- otwarte miasto regularne
- zgrupowanie osadnicze spontaniczne
- zgrupowanie osadnicze zagrodowe
- osiedle mieszkaniowe
- zgrupowanie zabudowy typu przemysłowego.

2. Jądro przedlokacyjne

Jądro przedlokacyjne⁷ jest zespołem urządzeń trwałych o charakterze osadniczym istniejącym w okresie lokacji miasta i przez swe czynniki miastotwórcze mające wpływ na decyzje założenia miasta. Jądro przedlokacyjne może stanowić wyodrębnioną jednostkę morfogenetyczną.

Gród obronny z podgrodziami stanowił w okresie wczesnośrednio-wiecznym podstawowy element skupiający funkcje produkcji pozarolniczej, funkcje administracyjne, usługowe oraz ważne w tym okresie funkcje obronne. Wśród dużej ilości grodów do większego znaczenia dochodziły grody książęce lub sprawujących w imieniu księcia władzę urzędników książęcych, które nabierały jednocześnie znaczenia ośrodków gospodarczych jako siedziby zarządu rozległego gospodarstwa, jako jądro przedlokacyjne dały początek miastom będących siedzibami księcia lub kasztelana /Sandomierz, Radom, Kielce, Opoczno, Wiślica, Solec, Żarnów, Skrzynno, Sieciechów, Korczyn/. Pozostałości obronnych konstrukcji ziemnych widoczne są dotychczas w planach wielu miast⁸.

Zamek obronny, W późniejszym okresie średniowiecza wobec zmian techniki wojennej jako podstawowy element obronny występują zamki obronne. Budowa tego typu konstrukcji wyprzedza budowę takich miast jak Chęciny, Przedbórz, Szydłów, Bodzentyn, Lelów, Małogoszcz.

Zamek rezydencjonalny. Zjawił się w XVI i XVII wieku, gdy właściwie technika obronna zaczęła przechodzić na operacje ruchowe. Zamki rezydencjonalne stawały się poważnym ośrodkiem gospodarczym zarządcy dóbr możnowładcy. Zamki rezydencjonalne wyprzedziły powstanie miast: Pińczowa, Szydłowca, Koniecpola, Szczekocin, Końskich, Słusza /Rytwiany/, Drzewicy, Kurozwęk.

Klasztory, kościoły. Klasztory w okresie średniowiecza odegrały w regionie dużą rolę jako ośrodki gospodarcze i kulturalne, spełniały przy tym ważne funkcje obronne. Klasztory stanowiły jądra przedlokacyjne w Zawichoście, Busku, Jędrzejowie, Opatowie, Wąchocku, Koźminie, przyznicy. Podobne funkcje miały niektóre kościoły jako siedziby

administracji kościelnej np. kościół w Skalbmierzu - jako siedziba prepozytury, a w 1235 r. przeistoczony w kościół warowny /incastella - tiones ecclesiarum/ oraz kościół w Kurzelowie jako siedziba archidiałkonatu.

Wieś - stanowi często spotykane jądro przedlokacyjne, szczególnie dla miast prywatnych lokowanych od XV w. W przywilejach lokacyjnych spotyka się dość często wzmiankę, że wieś dziedziczną zamienia się na miasto. Wieś jako jądro przedlokacyjne istniała przy lokowaniu miast: Kazienice, Włoszczowa, Zwoleń, Chmielnik, Cmielów, Białołęka, Przysucha, Lipsko, Działoszyce, a w okresie powojennym Kazimierza Wielkiego. Jako inną odmianą tego typu jądra przedlokacyjnego można uważać jednostkę osadniczą letniskową, wypoczynkową lub mieszkaniową jak np. Jedlnia Letnisko.

Zakłady przemysłowe - dopiero w okresie industrializacji tworzą jądra przedlokacyjne. Rozwijające się zakłady przemysłowe stanowią korzystną bazę ekonomiczną rozwoju miast, zwykle więc uprzemysłowione jednostki osadnicze otrzymują prawa miejskie. W regionie kieleckim zakłady przemysłowe jako jądra przedlokacyjne istniały w miastach: Starachowice, Skarżysko-Kamienna, Suchedniów, Pionki, Stąporków i odnoszą się do najpóźniej, bo dopiero w XX w. lokowanych miast.

Jądro przedlokacyjne charakteryzuje w sposób morfologiczny motyw lokacji miast, które w każdym okresie historycznym uzależnione są od właściwych czynników miastotwórczych.

Jądro przedlokacyjne przekształca się często na jądro miasta lub też stanowi jeden z elementów jądra miasta.

Pozostałości miejskiego układu osadniczego z okresu wczesnośredniowiecznego są tylko w tych miastach, w których układ ten nie był całkowicie zniszczony przez nawarstwianie się zabudowy w późniejszych okresach⁹.

3. Typowe jednostki morfogenetyczne w miastach

a. Osada targowa

Jednostka morfologiczna osada targowa jest najpowszechniej spotykaną w zabudowie miast posiadających lokację od czasów średniowiecza aż do końca XVIII w., gdy podstawową funkcją miasta był handel i rzemiosło.

Już w okresie wczesnego średniowiecza osady targowe powstawały jako osady otwarte w oparciu o gród obronny w postaci podgrodzia, tworząc z grodem jeden układ osadniczy. We wcześniejszym okresie, gdy rzemieślnicy pracowali na rzecz pana grodu, obok osady

targowej działały osady rzemieślnicze w postaci wyodrębnionych podgrodzi. Taki układ grodu, osady targowej i osady rzemieślniczej jest widoczny w zabudowie wczesnośredniowiecznego Radomia.

Pozostałości miejskiego układu osadniczego z okresu wczesnośredniowiecznego są tylko w tych miastach, w których układ ten nie był całkowicie zniszczony przez nawarstwianie się zabudowy w późniejszych okresach jak to ma miejsce w Wiślicy¹⁰ częściowo w Sandomierzu¹¹. Najlepiej zachowane zostały w planie miasta jednostki morfologiczne osady wczesnośredniowiecznej w tych miastach, w których w następnym okresie Kazimierzowskim miasto zostało przeniesione na inne tereny jak np. w Radomiu, czy Opocznie.

Charakterystyczną cechą układu przestrzennego osady targowej jest skupienie zabudowy wokół placu targowego, który w miastach lokowanych otrzymuje nazwę rynku. Rynek stanowił ośrodek życia społecznego i gospodarczego osady, mieściły się przy nim najokazalsze sklepy i warsztaty rzemieślnicze, na rynku odbywały się jarmarki i targi. Rynek stanowił jeden z podstawowych elementów planu miasta.

Analiza kształtów rynku, ich usytuowania, wielkość i układ działek mieszczańskich oraz charakterystyka zabudowy jest przedmiotem wielu¹² prac urbanistycznych i geograficznych.

Najczęściej spotykanym typem rynku jest rynek prostokątny, do wyjątków należy rynek o kształcie trójkątnym, jaki spotykamy w Skalbierzu, a który jest wynikiem albo prymitywnego planu miasta w okresie jego lokacji, albo też powstał z wykształcenia się placu na rozstaju dróg¹³.

Miasta jako osady targowe powstawały również w okresie późniejszym aż do upadku Rzeczypospolitej, kierując się przy kształtowaniu planu miasta dotychczasowymi doświadczeniami urbanistycznymi.

Wiele lokacji miast w okresie XV-XVIII w. odbywało się w oparciu o istniejące jądro przedlokacyjne w postaci wsi kościelnej, przy czym nie zawsze łączyło się to z przekształceniem zabudowy dotychczasowej wsi. Jak wskazuje usytuowanie kościołów starszych od założenia miasta, usytuowanie rynków i zabudowy przyrynkowej odbywało się na wolnych terenach graniczących z zabudową wsi.

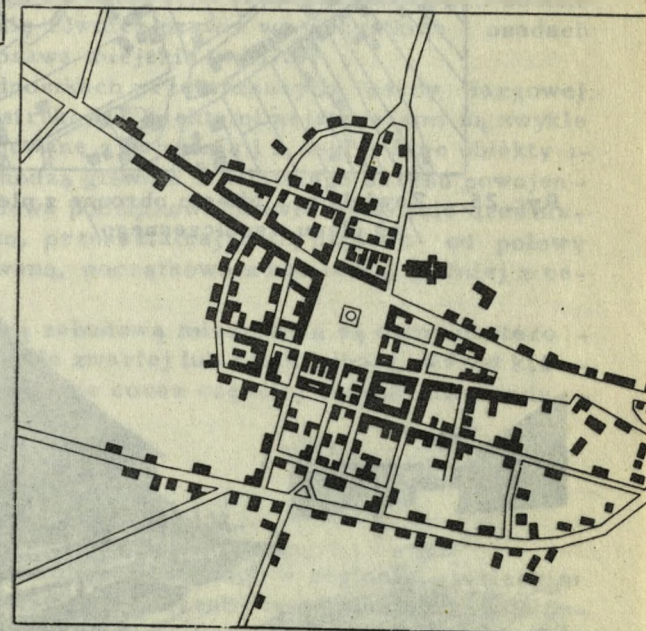
W XVII i XVIII w. niektóre miasta były lokowane lub rozwijały się nie tylko jako ośrodki handlowo-usługowe, ale również jako miasta przemysłowe, do których przybywały grupy ludności napływowej cudzoziemskiej, fachowców, głównie Niemców. Jest to również okres koncentracji w miastach ludności żydowskiej. Zróżnicowanie wyznań ludności prowadziło do zgrupowania poszczególnych narodowości przy oddzielnych rynkach. Przykładem takim jest układ przestrzenny Przysuchej, posiadającej 3 rynki: niemiecki, żydowski i polski. Podobnie 3 rynki ukształtowane zostały w Drzewicy, dwa rynki w Szydłowcu.

Pod względem architektonicznym dominantę układu we wszystkich tego typu jednostkach stanowi okazała i korzystnie usytuowana bryła kościoła, zamku /Iłża, Chęciny, Drzewica/, pałacu rezydencjonalnego /Kielce, Koniecpol, Szczekociny/.

Ryc. 23.

Skalbierz. Osada targowa z charakterystycznym trójkątnym rynkiem /wg planu współczesnego/.

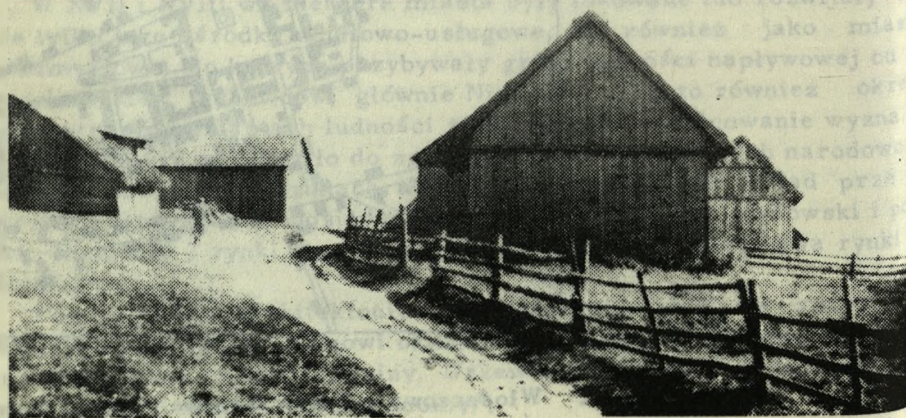

Ryc. 24. Włoszczowa - Osada targowa z czworokątnym rynkiem /wg planu współczesnego/.

Ryc. 25. Zawichost - Miasto obronne z nieregularnym rynkiem /wg planu współczesnego/.

Ryc. 26. Przedbórz - ul. Stodolniana.

Rzadkim zjawiskiem w naszych miastach są tak charakterystyczne dla miast śląskich ratusze stojące na środku rynku.

Duże znaczenie w małych miastach-osadach targowych miało zawsze rolnictwo. Zajęcia rolnicze ludności miejskiej wpływały na kształtowanie się zabudowy na działce mieszczańskiej, która w ten sposób przekształcała się na działkę siedliskową, gdzie obok domu mieszkalnego usytuowane były budynki gospodarcze związane z gospodarstwem rolnym. Ze względów przeciwpożarowych istniał w wielu miastach zakaz budowania w mieście stodoł, które sytuowano w oddzielnym zgrupowaniu zabudowy, poza zabudową miejską. Takie zgrupowanie stodoł istnieje np. w Przedborzu. W innych miastach pozostały nazwy ulicy np. Stodolna w Staszowie.

W zabudowie miast typu osad targowych istnieje więc pomieszana w pewnych proporcjach zabudowa typu miejskiego i typu rolniczego, przy czym zabudowa typu miejskiego grupuje się przy rynkach, zaś zabudowa związana z gospodarstwami rolnymi w ulicach bocznych i przy drogach wylotowych.

Jednostka morfologiczna typu osady targowej stanowi jako dziedzictwo element przestrzenny prawie wszystkich miast powstałych do końca XVIII w. W wielu miastach najmniejszych w grupie miast do 5.000 mieszkańców ten typ zabudowy jest dotychczas jedyną jednostką przestrzenną miasta. Układ zabudowy typu osady targowej pozostał tylko w tych większych miastach, w których nie został on zniszczony przez nawarstwienie innych układów, jak to nastąpiło np. w Koźlenicach przy przekształcaniu planu miasta na układ typu rezydencjonalnego. Podobne układy zabudowy znajdują się również prawie we wszystkich osadach miejskich, które utraciły prawa miejskie w 1870 r.

Budynki i budowle w jednostkach przestrzennych osady targowej ulegały wielokrotnej rekonstrukcji. Obiektami najstarszymi są zwykle kościoły lub klasztory, budowane z kamienia i z cegły. Inne obiekty użyteczności publicznej pochodzą głównie z ostatniego okresu powojennego. Zabudowa mieszkaniowa początkowo prawie wyłącznie drewniana ulegała licznym pożarom, przekształcając się dopiero od połowy XIX w. na zabudowę murowaną, początkowo z kamienia, później z cegły.

Dotychczas jednak typową zabudową mieszkalną są domy parterowe, jednorodzinne w zabudowie zwartej lub rozluźnionej, wśród której zjawiają się w ostatnim czasie coraz częściej budynki dwukondygnacyjne.

Miasto obronne

Jednostka osadnicza typu miasta obronnego w regionie kieleckim zjawia się w XIV i XV w. Układ przestrzenny tych miast wykazuje duże pokrewieństwo z miastami śląskimi, dlatego do analizy ich układu przestrzennego cenne są materiały dotyczące tych miast¹⁴.

Miasto obronne przedstawiało jednostkę osadniczą, w której stan zainwestowania miejskiego skupiony był wewnątrz murów miejskich, będących linią ustalenia zainwestowania miejskiego. Ze względu na konieczność oszczędnego gospodarowania terenami wewnątrz murów miejskich zabudowa była założona planowo, przy ograniczonej wielkości i szerokości działki lokacyjnej. Miasto takie posiadało strukturę w pełni skończoną, odpowiadającą pierwotnym funkcjom obronnym, rezydencjonalnym, produkcyjnym, handlowym i kulturalnym, którym odpowiadały właściwe konstrukcje i obiekty budowlane, często w skali monumentalnej, które w znacznym stopniu dochowały się do naszych czasów.

Funkcje obronne spełniały mury obronne i zamek, który jednocześnie był rezydencją królewską /Sandomierz, Radom, Opoczno, Szydłówek lub możnowładcy /Kielce, Szydłowiec, Pińczów, Iłża/.

Mury miejskie rozbierano w miastach w pierwszej połowie XIX w., głównie na materiał budowlany dla ożywającego się budownictwa. Od rozbiórki ocalały jedynie mury miejskie w Szydłowie, gdzie nikt nie chciał ich kupić na rozbiórkę, wobec znajdującego się pod dostatkiem kamienia budowlanego. Nieznaczne fragmenty murów miejskich pozostały w Sandomierzu i w Radomiu, gdzie obecnie poddawane są konserwacji.

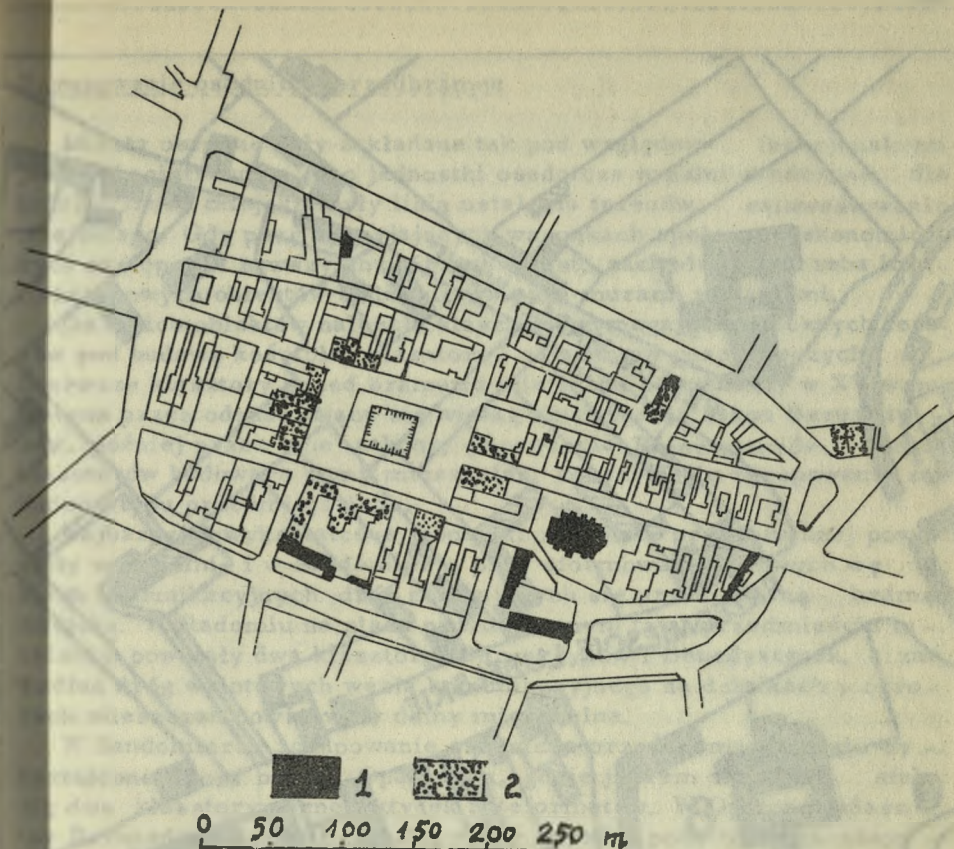
Celom administracyjnym służyły budowle ratuszy usytuowane zwykle na środku rynku. Ratusz był symbolem praw miasta i mieszkańców. Średniowieczne ratusze znajdujące się po upadku miast w złym stanie technicznym były na początku XIX w. rozbierane¹⁶. Od rozbiórki uratowane zostały ratusze w Sandomierzu, Szydłowcu¹⁷.

Kościół oprócz funkcji religijnych spełniał również ważne zadania w zakresie kultury i oświaty.

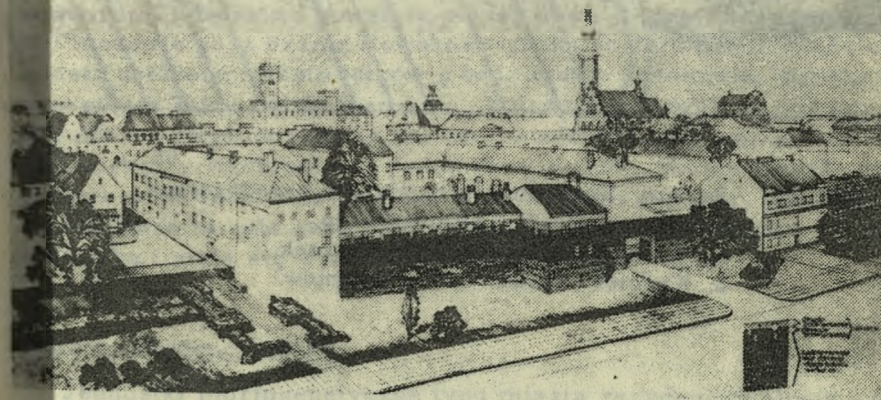
Na ogół w miastach obronnych tylko obiekty murowane: murów miasta, zamku, ratusza i kościoła dotrwały do naszych czasów w pierwotnym lub zmienionym użytkowaniu¹⁸. Zabudowa mieszkaniowa była aż do pocz. XIX w. przeważnie drewniana i ulegała okresowej rekonstrukcji.

Zamknięcie w ciągu wielu wieków obszarów miasta obronnego wewnątrz murów miejskich pozwoliło na utrzymanie się układu przestrzennego miasta, sieci ulicznej i układu działek w mało zmienionej postaci dlatego układy te w Sandomierzu i Radomiu są przedmiotem ochrony konserwatorskiej.

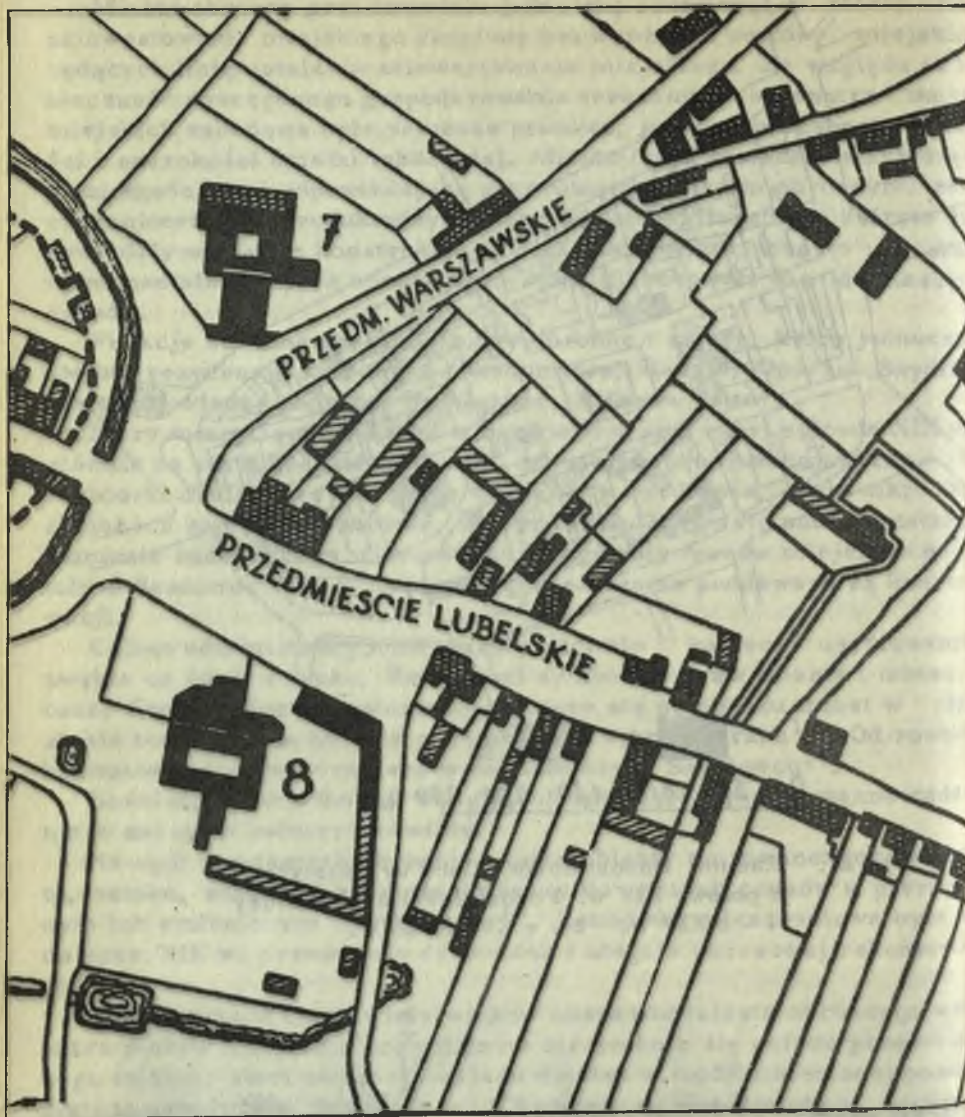
Przy zakładaniu murów obronnych w miastach wykorzystywano naturalne warunki obronne /skarpy, wody itp./ wskutek czego linia przebiegu murów obronnych jest dotychczas czytelna w układzie przestrzennym miasta, wydzielając jednostkę przestrzenną zabudowy stanowiącej charakterystyczną jednostkę morfogenetyczną.

Ryc. 27. Radom. Pozostałości układu urbanistycznego z połowy XIV w. Pozostałości architektury 1 - z XIV w. 2 - z XVI-XVIII w.

Ryc. 28. Radom. Pozostałości murów miejskich i przedbramia z XIV w. Rys. H. Dąbrowski wg projektu A. Gruszeckiego

Ryc. 29. Radom. Zgrupowanie osadnicze przedbramne
rekonstrukcja W. Kalinowskiego.
7. Kościół i klasztor Benedyktynów
8. Kościół i klasztor Bernardynów

Zgrupowanie osadnicze przedbramne

Miasta obronne były zakładane tak pod względem funkcjonalnym jak i urbanistycznym jako jednostki osadnicze w pełni skończone, dla których mury miejskie były linią ustalenia terenów zainwestowania miejskiego. Gdy przy sprzyjających warunkach społeczno-ekonomicznych następował żywszy rozwój tych miast, zachodziła potrzeba lokalizacji nowych obiektów roduwnictwa poza murami miejskimi.

Do takich obiektów należały klasztory wymagające znacznych terenów pod budowę kościoła, klasztoru i zabudowań gospodarczych. Pierwsze klasztory przed bramami miejskimi powstawały w XV w. budowane przez odznaczający się wielką aktywnością zakon Bernardynów, później przez inne zakony, przeważnie Reformatorów. Wokół klasztorów budowano domy mieszkalne, tworzyło się zgrupowanie zabudowy typu przedmiejskiego.

Najbardziej wykształcone jednostki zabudowy przedbramnej powstały w Radomiu i w Sandomierzu przy uformowanych nowych węzłach komunikacyjnych dróg zbiegających się przed główną bramą miejską. W Radomiu na placu przedbramnym tzw. przedmieściu lubelskim powstały dwa klasztory: Bernardynów i Benedyktynów, zaś wzdłuż dróg wylotowych węzła komunikacyjnego na działkach-ogrodach mieszczan powstawały domy mieszkalne.

W Sandomierzu zgrupowanie osadnicze przedbramne zostało wykształcone poza bramą Opatowską, gdzie jądrem zabudowy stały się dwa klasztory: Benedyktynów i Reformatorów. W Opatowie klasztor Bernardynów został zlokalizowany również poza murami miejskimi, na przedmieściu zwanym Starym Opatowem, stanowiącym jądro przedlokacyjne miasta, w którym znajdował się kościół parafialny. Kościół ten w 1471 r. został przekazany zakonowi Bernardynów, którzy wybudowali tu swój klasztor.

W odmienny sposób kształtowały się jednostki zabudowy przedbramnej w miastach prywatnych - Pińczowie i Szydłowcu, gdzie poza murami miejskimi powstały pełne, nowe jednostki osadnicze. W Pińczowie poza bramą Nowokorczyńską zostało przez właściciela miasta założone miasto Mirów z oddzielnym kościołem, przekazanym potem zakonowi Reformatorów, którzy wybudowali tu klasztor¹⁹. Podobnie w Szydłowcu poza murami miejskimi, zapewne poza bramą Radomską²⁰, wzdłuż drogi radomskiej na tzw. Skałce została wybudowana pełna jednostka miejska z oddzielnym rynkiem. Od XVII wieku jednostka ta była zasiedlana przez napływającą do miasta ludność żydowską i stała się wydzieloną dzielnicą żydowską.

Miasto rezydencjonalne

Jednostki morfogenetyczne typu miasta rezydencjonalnego są w regionie bardzo nieliczne, co wynika z upadku gospodarczego regio-

nu w okresie XVII-XVIII w. tj. wtedy, gdy tego typu założenia były stosowane na zachodzie Europy. Realizacja miast rezydencjonalnych związana była z usytuowaniem monumentalnych budowli pałacowych, stanowiących dominanty architektoniczne, co wymagało możnego fundatora. Układy takie spotyka się najczęściej w miastach prywatnych, wyjątkowym przykładem są założenia rezydencjonalne w Kozienicach według projektu prawdopodobnie J.K. Fontany, wykonanego po pożarze miasta w 1782 r. Realizacja nowego układu zabudowy miasta związana była zapewne z otwarciem manufaktury broni. Projekt ten opiera się na kompozycji wielkiego rynku o wymiarach 540 x 175 m, którego północną pierzeję zajmowało założenie rezydencjonalne, a południową miał zajmować niezrealizowany, bogato rozczłonkowany ratusz, poza którym miały być usytuowane symetrycznie trzy świątynie, dla trzech grup narodowościowych - kościół katolicki, kościół ewangelicki i synagoga.

Porównanie projektu i planu miasta z lat międzywojennych /przed spaleniem pałacu podczas wojny/ wskazuje, że projekt został w znacznym stopniu zrealizowany.

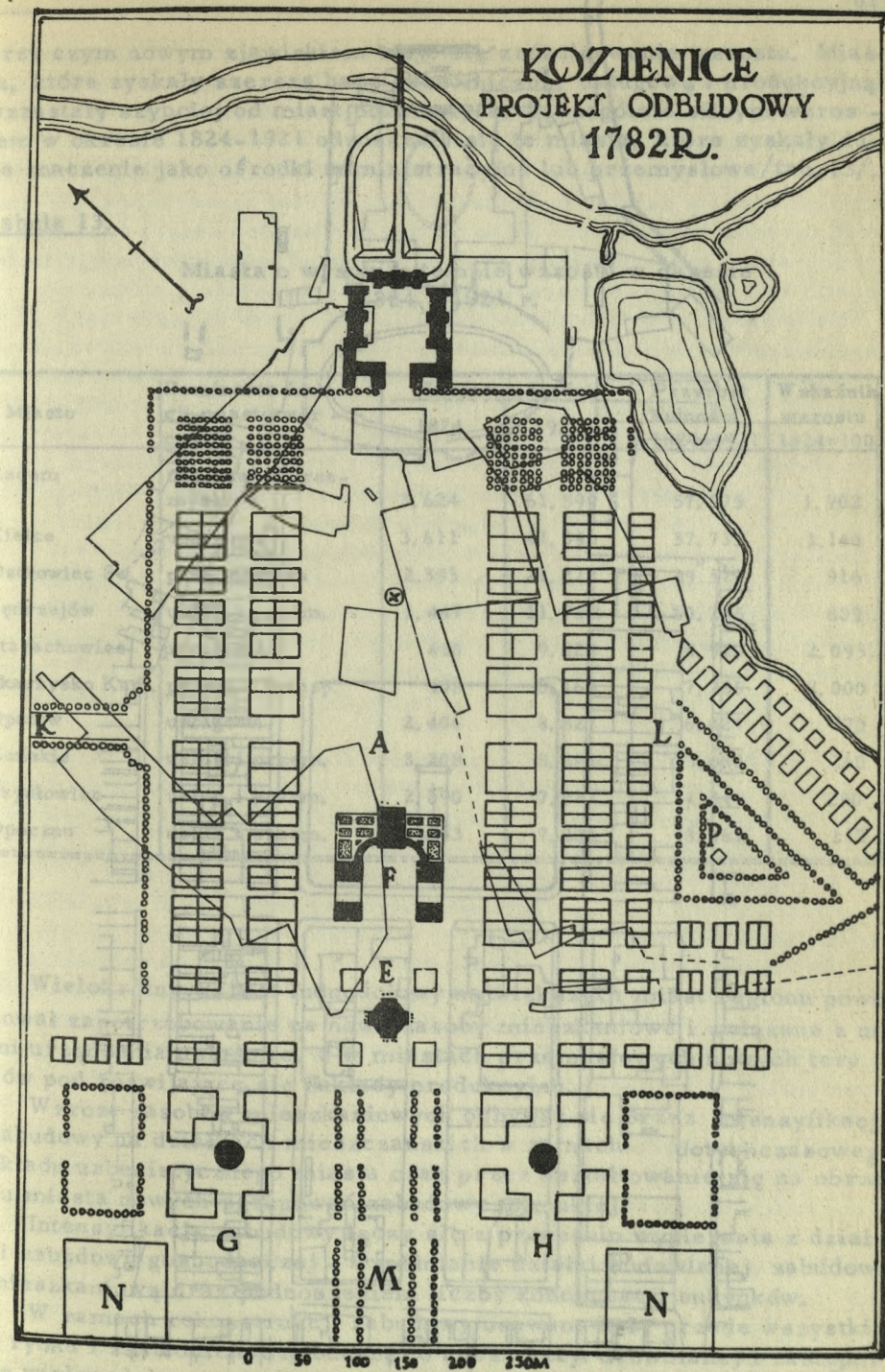
Założenie urbanistyczne łączące siedzibę pańską z miastem widoczne są w układach miast rezydencjonalnych, przebudowywanych w XVI-XVIII w. - Pińczów, Staszów, Końskie, Kielce, Koniecpol, Szczekociny, jednakże regulacje w tych miastach były tylko częściowe i nie doprowadziły do zmiany układu przestrzennego miasta w tak gruntowny sposób jak to nastąpiło w Kozienicach.

Założenia miast rezydencjonalnych w XVIII w. i na pocz. XIX w. miały charakter układów regularnych²¹. Estetykę miast rozumiano jako symetrię ujednoczenia zabudowy i osiowe usytuowanie budowli dominujących: kościołów, pałacy, ratuszy. Ujednoczenie zabudowy centralnej części miasta - rynku było najczęściej związane z budową serii domów dla majstrów specjalistów, głównie sprowadzanych cudzoziemców. W ten sposób powstała w Końskich obudowa prostokątnego rynku z dominantą kościoła w jednej pierzei, posiadająca w 1784 r. 20 długich, murowanych, jednopiętrowych domów, co przy drewnianej zabudowie innych miast było rzeczą niezwykłą.

Podobnie przeobrażeniom w związku z rozwojem przemysłu uległa zabudowa Staszowa, do którego właściciel miasta August Czartoryski w końcu XVIII w. sprowadził majstrów niemieckich, głównie sukieników, którzy pracowali w manufakturze księcia lub we własnych warsztatach. W 1784 r. liczba samodzielnych rzemieślników niemieckich wynosiła wraz z rodzinami ok. 300 osób²². Budowa murowanych domów dla przybyszów pozwoliła zrealizować jednolitą zabudowę rynku.

Otwarte miasta regularne

W okresie rozwijającego się kapitalizmu XIX i pocz. XX w. następuje powolny wzrost gospodarczy regionu i na tym tle wzrost miast,

Ryc. 30. Kozienice. Projekt przebudowy miasta z 1782 r. Przykład założeń rezydencjonalnych.

przy czym nowym zjawiskiem staje się zróżnicowanie wzrostu. Miasta, które zyskały szerszą bazę ekonomiczną, usługową i produkcyjną wzrastały szybciej od miast pozostałych. Szczególnie silnym wzrostem w okresie 1824-1921 odznaczały się te miasta, które zyskały duże znaczenie jako ośrodki administracyjne lub przemysłowe/tab. 13/.

Tabela 13.

Miasta o wysokim tempie wzrostu w okresie
1824 - 1921 r.

Miasto	Dominanta funkcji miastotwórczej	Liczba ludności		Przyrost ludności 1824-1921	Wskaźnik wzrostu 1824=100
		1824	1921		
Radom	usługowa i przemysłowa	3.624	61.599	57.975	1.702
Kielce	usługowa	3.611	41.346	37.735	1.148
Ostrowiec Sw.	przemysłowa	2.393	21.272	19.579	916
Jędrzejów	usług. i przem.	1.447	11.732	10.285	809
Starachowice	przemysł.	450	9.429	8.979	2.095
Skarżysko Kam.	przem. i transp.	408	8.163	7.755	2.000
Opatów	usługowa	2.406	8.827	6.421	379
Wońskie	usług. i przem.	3.208	8.291	5.083	260
Szydłowiec	usług. i przem.	2.890	7.232	4.341	250
Cpoczno	usług. i przem.	3.363	7.224	3.861	212

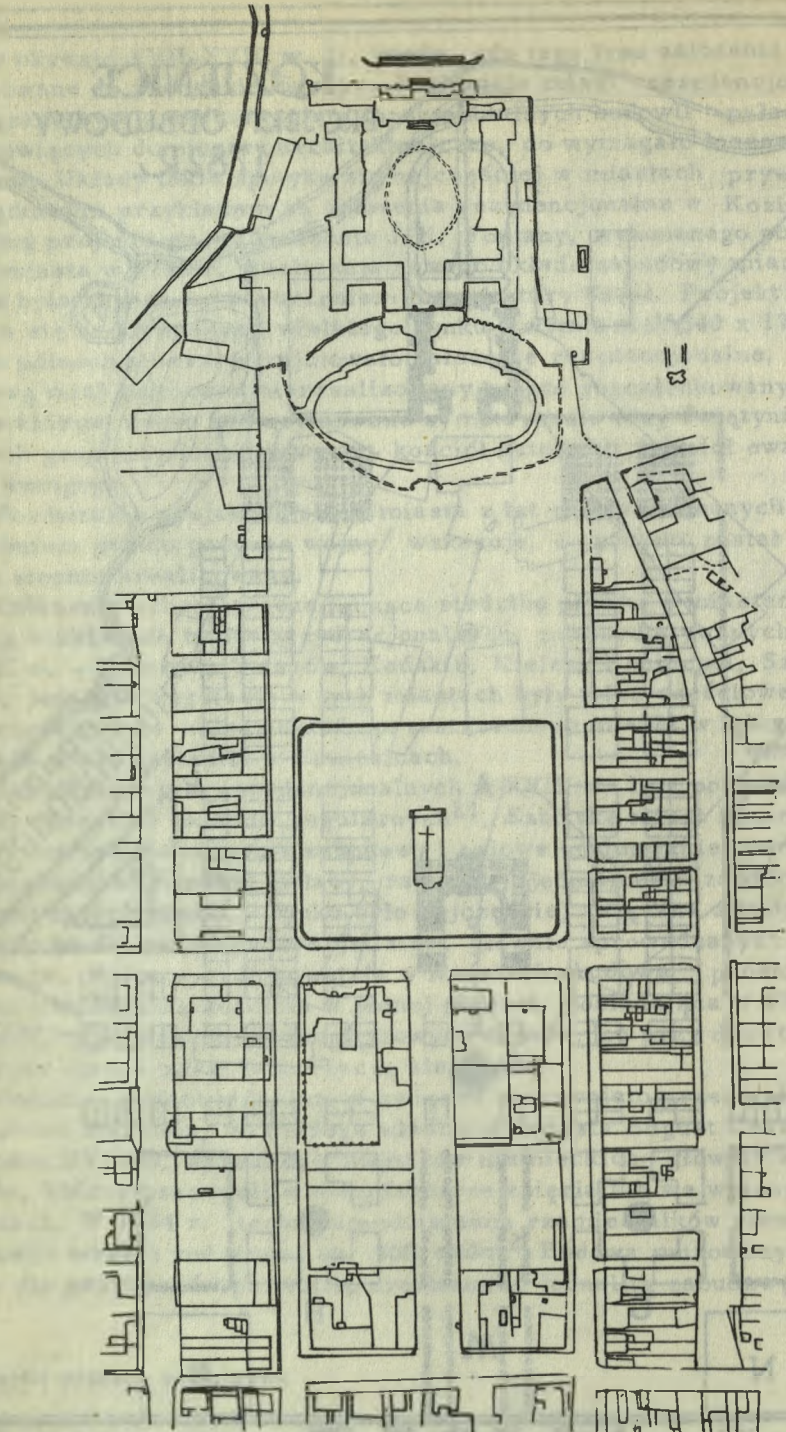
Wielokrotny wzrost ludnościowy największych miast regionu powodował zapotrzebowanie na nowe zasoby mieszkaniowe i związane z nimi urządzenia usługowe, a w miastach przemysłowych nowych terenów pod rozwijające się zakłady produkcyjne.

Wzrost zasobów mieszkaniowych odbywał się przez intensyfikację zabudowy na działkach mieszczańskich w ramach dotychczasowego układu urbanistycznego miasta oraz przez kształtowanie się na obrzeżu miasta nowych zgrupowań zabudowy miejskiej.

Intensyfikacja zabudowy łączy się z procesem wypierania z działki zabudowy gospodarczej - wypełnianie działki budowlanej zabudową mieszkaniową oraz podnoszeniem liczby kondygnacji budynków.

W ramach rekonstrukcji zabudowy usuwane były przede wszystkim z rynku i sąsiednich ulic budynki o konstrukcji drewnianej i zastępowane wielorodzinnymi budynkami murowanymi, w największych miastach regionu: Radomiu, Kielcach i Ostrowcu dochodzące do trzech kondy -

Rys. 31. Kozienice. Realizacja planu przebudowy z 1782 r. Stan 1939

gnacji, w pozostałych miastach do dwóch kondygnacji. Wypełnienie za- budową działek następowało przez budowę oficyn podłużnych i poprzecz- nych przez co powierzchnia zabudowy przekraczała często 50 % po- wierzchni działki.

Ten proces przebudowy miast i dążenie do maksymalnego wykorzysta- nia chłonności działek budowlanych ograniczał zapotrzebowanie no- wych terenów budowlanych tylko do miast o bardzo dużym rozwoju lu- dnościowym, gdzie powstałe również w tym okresie nowe miejskie je- dnostki mieszkaniowe charakteryzowały się zwartością zabudowy.

Na typ jednostek urbanistycznych powstałych w okresie 1824 - 1920 zasadniczy wpływ wywarły założenia planów urbanistycznych zainicjowa- nych przez Komisję Miast w Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji Królestwa Polskiego, która rozpoczęła swą działalność w 1820 r. W latach 1821-1824 wykonane zostały plany pomiarowe i regulacyj- ne największych miast regionu - Radomia, Kielc, Sandomierza. Szczegół- ną rolę odegrały te plany dla dalszego rozwoju przestrzennego Ra- domia i Kielc, miast, które osiągnęły najwyższe tempo wzrostu w cią- gu stulecia i wymagały wyjścia z zabudową na nowe tereny.

Założenia perspektywicznego planu urbanistycznego są zgodne z du- chem epoki klasycyzmu, opierają się o założenia osiowe i widokowe na dominanty architektoniczne i wytyczają kierunki rozwoju miasta w Radomiu²³ wzdłuż obecnej ulicy Żeromskiego, a w Kielcach²⁴ wzdłu- obecnej ulicy Sienkiewicza oraz prostokątną sieć ulic w nawiązaniu do tych osi.

Prostokątny układ sieci ulicznej pozwalał na rozwijanie układu w na- wiązaniu do końcówek ulic prostopadłych i założenia nowych ulic równo- ległych. Ten zwarty układ miasta, przy istniejącym zakazie budowy do- mów drewnianych jest charakterystyczny dla zabudowy największych miast regionu w okresie od 1824 do pierwszej wojny światowej.

Miasta, narastające początkowo koncentrycznie do osi jaką stanowiły główne ulice miasta /Żeromskiego, Sienkiewicza/po wybudowaniu kole- i, tj. 1885 r. zaczynają narastać koncentrycznie z wyciągnięciem się w kierunku stacji kolei²⁵. Podobne wyciągnięcie w kierunku kolei widocz- ne jest również w narastaniu sieci ulicznej w Ostrowcu. Znaczenie głównej ulicy miasta było podkreślone przez lokalizację przy niej no- wych gmachów użyteczności publicznej: administracji, banków, koś- ciółców. Ulica ta stała się nowym centrum handlowym miasta.

Charakterystyczne cechy regularnej sieci ulic są widoczne w ukła- dach urbanistycznych Radomia i Kielc, które w XIX w. rozwijały się w oparciu o plan urbanistyczny. Inne miasta wzrastające słabiej za pod- stawę rozwoju swej sieci ulicznej przyjęły w tym czasie przedłużenie końcówek sieci wylotowych z rynku oraz zakładanie równoległych do nich nowych ulic. W ten sposób narastała zabudowa Jędrzejowa, Szy- dłowca, Opatowa, Ostrowca, Opoczna, Przedborza, Końskich.

Architektura budynków z pierwszej połowy XIX w. nosi cechy stylu klasycystycznego, z drugiej połowy XIX w. ekletycznej interpretacji

wzrostów historycznych z bogatymi zdobami gipsowymi i fryzami. Nie- liczne budynki z początku XX w. zrealizowane są w stylu secesji. Zew- nętrzny wystrój budynków mieszkalnych kryje poza sobą bardzo zróż- nicowaną treść użytkowania mieszkań, charakterystyczną dla kamie- nicy kapitalistycznej.

f. Zgrupowanie osadnicze spontaniczne

Po pierwszej wojnie światowej zmieniły się warunki rozbudowy miast. Budowa domów mieszkalnych typu kamienic czynszowych po- czątkowo ustała prawie całkowicie a w latach trzydziestych występo- wała jedynie sporadycznie. Inwestycje mieszkaniowe stały się nieren- towe głównie wskutek zamrożenia czynszów ustawą o ochronie loka- torów. Równocześnie osłabła dyscyplina prawidłowej rozbudowy miast, do czego przyczynił się brak planów zagospodarowania przestrzenne- go, z których ostatnie były opracowane w pierwszej połowie XIX w. Do miast rozwijających się, głównie przemysłowych, trwała imigracja ludności ze wsi. Ludność ta brała najniższe płatne stanowiska pracy po- trzebowała więc mieszkania taniego i nie zważała na standard jego wy- posażenia. Imigranci ze wsi przynosili z sobą zapobiegliwość i inicja- tywę, a nie rzadko również środki materialne na budowę skromnych jednorodzinnych domów.

W tych warunkach na obrzeżu terenów zainwestowania miejskiego a w większych miastach nawet tuż poza granicami administracyjnymi zaczęły kształtować się zgrupowania żywiłowego, samorządowego, przeważnie niekontrolowanego budownictwa mieszkaniowego jednorod- zinnego²⁶. W jednym Radomiu wybudowano w ten sposób w okresie międzywojennym ok. 3400 a w pierwszych latach po drugiej wojnie światowej ok. 2000 domków jednorodzinnych²⁷.

W związku z rozwojem tego typu budownictwa mieszkaniowego wy- nikło zwiększone zapotrzebowanie na działki budowlane, co spowodo- wało wzrost miejskiej renty gruntowej i spekulację terenami, w czym konkurowali między sobą właściciele większych działów gruntów wy- kupionych dla celów spekulacyjnych oraz rolnicy posiadający grunty gorszej jakości. Aby przeciwdziałać spekulacji terenami władze ko- munalne rzucały na cele parcelacji budowlanej posiadane na obrzeżu miasta rezerwy gruntów miejskich. W ten sposób powstawały zgrupo- wania działek budowlanych, na których kształtowała się zabudowa ży- wiłowa. Ze względu na sposób kształtowania się zgrupowań osadni- czych można wyróżnić tu następujące typy zabudowy:

- zabudowę spontaniczną regularną na działkach budowlanych wy- dzielonych w oparciu o założoną sieć uliczną oraz zabudowę miast- ogniołów,

- zabudowę spontaniczną amorficzną kształtowaną na działkach niewydziałonych, przy wykorzystywaniu jako ulic dojazdowych dróg polnych i rozszerzonych miedz, oraz samowolną zabudowę wstęgową wzdłuż dróg wylotowych z miasta.

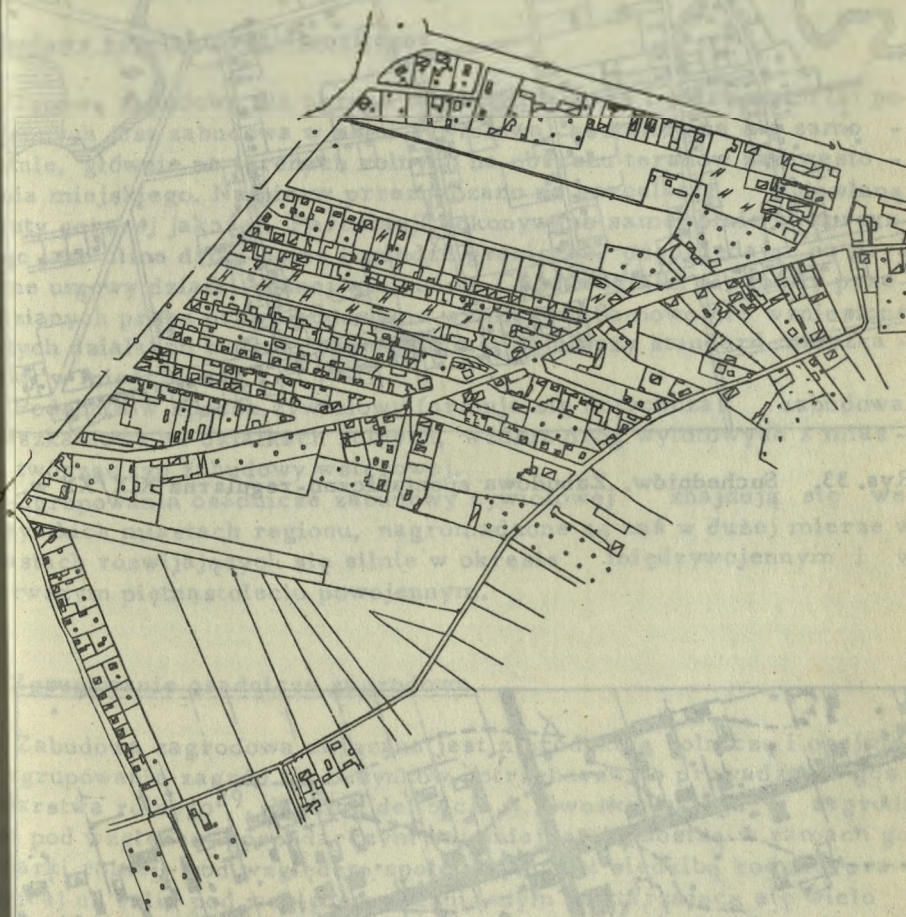
Zabudowa spontaniczna regularna

Podstawą do wydzielenia działek budowlanych i założenia nowej sieci ulicznej są parcelacje budowlane. Pierwsze parcelacje budowlane w miastach pojawiły się na przełomie XIX i XX w. i obejmowały grupy przyległych do miasta folwarków większej własności ziemskiej. W ten sposób powstawały dość prawidłowe, choć rozparcelowywane fragmentarycznie w ciągu wielu dziesiątków lat zgrupowania zabudowy jednorodzinnej; Glinice w Radomiu, nad Kamienną w Ostrowcu i in. W dość prawidłowy sposób zostały ukształtowane zgrupowania zabudowy jednorodzinnej na terenach oddanych na cele parcelacji budowlanej przez władze komunalne i państwowe. Szczególnie duże efekty tych parcelacji pochodzą z lat 1926-1928, 1936-1939 i 1956-1960. Parcelacje te zabezpieczały działki dla pracowników i robotników zatrudnionych w instytucjach i przedsiębiorstwach państwowych. We wszystkich prawie miastach powiatowych powstały zgrupowania domów tzw. "kolonie urzędnicze", a w miastach o rozwijającym się przemyśle "kolonie robotnicze" /Starachowice, Skarżysko Kam. /.

Fragmentaryczność powstawania tych jednostek mieszkaniowych nie związana z ogólnym planem zagospodarowania przestrzennego miasta stwarzało kolizje użytkowania terenów miasta jak również hamowała prawidłowy rozwój miasta. Jest to bardzo widoczne w Skarżysku Kam., gdzie przy parcelacjach wydzielono zbyt duże działki, blokujące pod mało intensywną zabudowę zbyt duże tereny i uniemożliwiając z tych samych przyczyn uzbrojenie tych terenów w podstawowe urządzenia komunalne. Brak zorganizowanego wykonawstwa budowlanego prowadził ponadto do budowy małych domków mieszkalnych przeważnie drewnianych o bardzo niskim standardzie wyposażenia.

Zabudowa typu miast-ogrodów była reminiscencją idei Howarda²⁸ i poza samą nazwą nie miała nic wspólnego z założeniami społecznymi tego wielkiego urbanisty. Na obszarze woj. kieleckiego znane są trzy jednostki tego typu, w Ostrowcu Św., w Radomiu /Prusaków/ oraz osiedle Jedlnia Letnisko. Osiedla w Ostrowcu Św. i Radomiu założone były dla celów spekulacyjnych w okresie międzywojennym na terenach poleśnych większej własności ziemskiej. Projektowane osiedla dla położone były w odległości ok. 6 km od miasta i posiadały rozplanowanie regularne. Wielkość działek dochodziła do 0,5 ha. Znaczna część działek została wykupiona przez osoby, które nigdy nie zamierzały w tych osiedlach zamieszkać, co najwyżej budowano w nich przewizoryczne domki letniskowe.

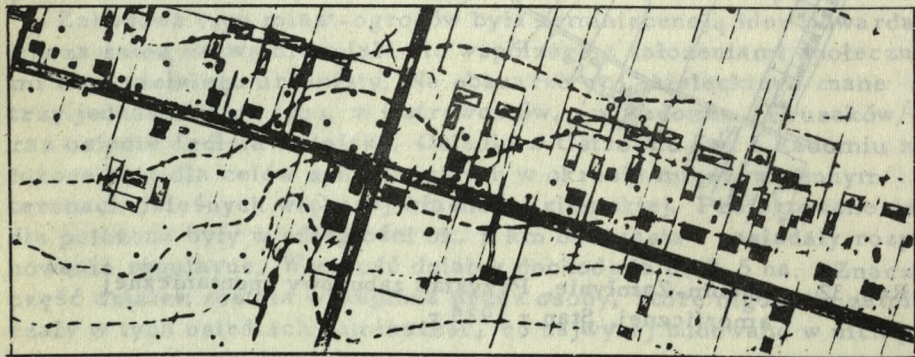
Udanym eksperymentem była realizacja osiedla w Jedlni Letniskiej na gruntach państwowych wokół stacji kolejowej odległej od Radomia 12 km, zainicjowane przez znanego społecznika lekarza kolejowego dr Żerańskiego. Osiedle to w pierwszym etapie zostało zabudowane przez kolejarzy pracujących w Radomiu, dla których dojazdy do pracy nie przedstawiały trudności. Równocześnie osiedle rozwijało się

Rys. 32. Radom-Zamłynie. Przykład zabudowy spontanicznej amorficznej. Stan z 1925 r.

Rys. 33. Suchedniów. Zabudowa spontaniczno-regularna XIX/XX w.

Rys. 34. Radom-Gołębiów. Zgrupowanie osadnicze zagrodowe.

jako miejscowość letniskowa dla mieszkańców Radomia. Dość odległe usytuowanie od Radomia wymagało wybudowania urządzeń usługowych, co spowodowało usamodzielnienie osiedla, które w 1956 r. uzyskało prawa osiedlowe. Na 3036 mieszkańców Jedlni Letn. 830 pracuje w Radomiu, główną funkcją osiedla jest funkcja mieszkaniowa, a osiedle jest satelitą Radomia.

Zabudowa spontaniczna amorficzna

Typową zabudową dla okresu międzywojennego i pierwszych lat powojennych jest zabudowa w pełni żywiłowa, kształtująca się samorzutnie, głównie na terenach rolnych na obrzeżu terenów zainwestowania miejskiego. Najpierw przeznaczano na parcelację budowlaną grunty gorszej jakości. Parcelacji dokonywano samowolnie wykorzystując jako ulice drogi polne i miedze graniczne, odsprzedając na prywatne umowy działki różnej wielkości. Często działki nie miały przewidzianych przez prawo budowlane wymiarów. Samowolnie wzniesione na tych działkach budynki przedstawiają najniższy standard mieszkaniowy w mieście.

Podobnie w sposób żywiłowy formuje się dotychczas zabudowa mieszkaniowa na działkach rolnych, wzdłuż dróg wylotowych z miasta, tworząc typ zabudowy wstęgowej.

Zgrupowania osadnicze zabudowy żywiłowej znajdują się we wszystkich miastach regionu, nagromadzone są zaś w dużej mierze w miastach rozwijających się silnie w okresie międzywojennym i w pierwszym piętnastolecu powojennym.

g. Zgrupowanie osadnicze zagrodowe

Zabudowa zagrodowa związana jest z produkcją rolniczą i obejmuje zgrupowanie zagród tj. budynków potrzebnych do prowadzenia gospodarstwa rolnego²⁹. Według definicji A. Tworkowskiego³⁰ zagroda jest pod względem gospodarczym najmniejszą jednostką w ramach gospodarki rolnej, pod względem społecznym jest siedzibą rodziny pracującej na roli, pod względem technicznym powtarzającą się wielokrotnie częścią osiedla o swoistym charakterze zabudowy. Zagroda służy celom mieszkaniowym, czego wyrazem jest dom mieszkalny i celom produkcyjnym, czego wyrazem są budynki gospodarcze związane z gospodarstwem rolnym /stodoły, chlewy, obory, stajnie itp./ Zabudowa typu zagrodowego uformowana w zespoły wsi znalazła się w granicach miast przy rozszerzaniu granic administracyjnych /Radom, Kielce, Ostrowiec Św. i in./ lub też istniała od dawna na obszarach miast mających duże arealy rolne /Iłża, Pińczów/.

Na obszarach dużych miast w zgrupowaniach zabudowy zagrodowej lokuje się w formie samorzutnej zabudowa jednorodzinna nie związana z gospodarstwem rolnym.

h. Osiedla mieszkaniowe

Nowoczesną formą kształtowania zabudowy mieszkaniowej jest osiedle mieszkaniowe, które uwzględnia nie tylko wysoki standard mieszkaniowy, o dobrze wyposażonych mieszkaniach, ale również możliwości rozwoju życia społecznego przez rozbudowany program podstawowych urządzeń usługowych³¹.

Osiedle mieszkaniowe powstaje na podstawie szczegółowego planu urbanistycznego, uwzględniającego układ sieci ulicznej, urządzenie zieleni i usług towarzyszących realizowanych na dużych obszarach nie krępowanych granicami prywatnych działek budowlanych co pozwala na swobodne i nowoczesne usytuowanie zabudowy mieszkaniowej. Wielki program budowlany osiedla wymaga mocnego inwestora, dlatego budownictwo osiedlowe ma zawsze charakter społeczny.

Osiedla mieszkaniowe jako nowy typ jednostek zabudowy zostały zapoczątkowane w okresie międzywojennym przez budowę osiedli przyzakładowych zakładów zbrojeniowych w Radomiu, Pionkach, Skarżysku Kam. i Starachowicach, zaś rozwinęły się szczególnie po wojnie po przejęciu roli inwestora budownictwa mieszkaniowego przez rady narodowe i spółdzielczość mieszkaniową oraz większe zakłady pracy.

Osiedla okresu międzywojennego i pierwszego piętnastolecia powojennego nie odbiegały w swej kompozycji od tradycyjnego i szachownicyowego ulicowego układu. Dopiero od 1960 r. rozpoczyna się budowę osiedli o nowoczesnych swobodnych układach wewnątrz blokowych otwartych w kierunku wydzielonych terenów rekreacji i usług osiedlowych.

Jako szczególnie typ zabudowy osiedlowej należy wymienić zgrupowania zabudowy jednorodzinnej realizowane przez uspołecznionego spółdzielczego inwestora. Tego typu osiedla powstały w Radomiu, Kielcach, Koźlenicach, Sandomierzu.

i. Zgrupowania zabudowy typu przemysłowego

Zabudowa obejmująca zakłady przemysłowe, bazy transportowe i budowlane oraz magazyny i składy wymaga podobnych warunków uzbrojenia sieciowego /bocznicy kolejowej, sieci drogowej, urządzeń energetycznych/ oraz stwarza podobne uciążliwości dla mieszkalnictwa. Zabudowa tego typu ma tendencję do koncentracji w zgrupowaniu zabudowy typu przemysłowego.

Zabudowa typu przemysłowego wyróżnia się w krajobrazie miasta odrębnymi walorami plastycznymi, tworząc wyodrębniające się jednostki morfologiczne zabudowy. Ten typ zabudowy spotyka się w miastach dużych o zróżnicowanych funkcjach oraz w miastach o funkcjach przemysłowych.

4. Przejmowanie dziedzictwa układów przestrzennych

Istniejąca struktura przestrzenna miast regionu nosi wyraźne pozostałości nawarstwień układów przestrzennych, charakteryzujących etapy rozwoju poszczególnych miast. W znacznej ilości małych miast przeważają dotychczas najstarsze elementy układów przestrzennych, ale występują one również i w miastach dużych. W rozwijających się dużych miastach, wobec znacznego przyrostu zabudowy w ostatnich okresach, maleje znaczenie starych jednostek morfogenetycznych, które ostatecznie jak np. w Radomiu i Sandomierzu schodzą do roli obiektów zabytkowych. W jednostce morfogenetycznej średniowiecznego miasta obronnego w Radomiu zamieszkuje zaledwie 2,1 % ludności miasta, gdy równocześnie w takiej samej jednostce w Chęci - nach zamieszkuje ok. 80 % ludności. W najbardziej nowoczesnych zasobach mieszkaniowych zabudowy osiedlowej w rozwijających się miastach regionu /Kielce, Radom, Ostrowiec, Starachowice, Skarżysko Kam. / zamieszkuje ok. 50 % ludności tych miast, tymczasem w wielu najmniejszych miastach, których rozwój nie wykracza poza pierwotną z okresu jego genezy pochodzącą jednostkę morfogenetyczną obciążenie pozostałościami dziedzictwa wpływa w podstawowy sposób na warunki bytowe mieszkańców tych miast.

Załączone zestawienie typów morfogenetycznych jednostek zabudowy miejskiej charakteryzuje stan obciążenia dziedzictwem poszczególnych grup miast. Najbogatszą formę planu miasta przedstawiają największe miasta regionu, które posiadają najbogatszy zestaw nawarstwień układów przestrzennych powstałych w różnych okresach historycznych, a więc wnoszących walory form odpowiednich epok.

Oddzielnym problemem jest przejmowanie dziedzictwa zabudowy przez społeczeństwo i adaptacja go do aktualnych potrzeb życiowych. Proces przejmowania i adaptacji historycznych układów przestrzennych miasta jest procesem ciągłym rozumianym nie jednakowo przez różne pokolenia. Proces ten prowadzi z jednej strony do odkształceń formy zagospodarowania pierwotnych układów, a z drugiej strony ma na celu adaptację starego układu do warunków podnoszącego się ciągle standardu życiowego ludności zamieszkałej w mieście.

Tabela 14

Typy jednostek morfogenetycznych występujących w miastach woj. kieleckiego

Grupa miast	Liczba miast	Typy jednostek morfogenetycznych										Liczba typowych jednostek	Liczba miast			
		Typowych jedn. na 1 miasto	Osada targowa XIII - XVIII w.	Miasto obronne XIV - XVI w.	Zgrupowanie osadnicze przed -	Miasto rezydencjonalne XVI-XVIII w.	Miasto otwarte regularne XIX - XX w.	Zgrupowanie spontaniczne regularne	Zgrupowanie spontaniczne amorficzne	Zabudowa zagrodowa	Ostanie mieszkaniowe			Zgrupowanie zabud. przemysłowe		
Ponad 50,000	2	8,0	2	1	1	-	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2
20,000 - 50,000	3	5,7	3	-	-	-	-	3	3	3	3	3	3	3	3	3
10,000 - 20,000	3	5,7	2	1	1	-	-	2	2	2	2	2	2	2	2	2
5,000 - 10,000	11	4,3	5	4	3	4	-	8	7	9	7	9	9	9	9	9
poniżej 5,000	18	1,6	13	2	-	-	-	3	1	3	1	3	3	4	4	4
Razem	37	3,5	25	8	5	4	2	19	15	18	15	18	15	15	16	16

Przypisy do rozdziału IV

- J. C z a r n e c k i: Chęciny i okolice. Warszawa 1954. Dawna teoria powstawania miast polskich na podstawie projektowanego wcześniej planu została podana w wątpliwości i w wyniku ostatnich badań musiała ustąpić słusznej teorii ewolucyjnego ich rozwoju.
- Jądro przedlokacyjne /preurban nucleus/ wg Conzen'a 1, c.
- Jednostka morfogenetyczna.
- Przyłączenie Skalbmierza i Sokołowa w 1342 r.
- Linia ustalenia - pojęcie to wprowadza Conzen 1. c.
- Tereny zainwestowania miejskiego zgodnie z definicją w punkcie 2.1 /a/ Zarządzenia Nr 118 Ministra Budownictwa i Przemysłu Materiałów Budowlanych z dnia 15.VI.1964 r. w sprawie wskaźników wykorzystania terenów zainwestowania miejskiego /Dz. Bud. Nr 14, p. 40/ obejmują tereny: przemysłowe, składowisk i magazynów, urządzeń obsługi rolnictwa, budownictwa, administracji i biur, mieszkalnictwa, usług, zieleni, komunikacji i transportu, urządzeń zaopatrzenia w wodę, urządzeń odprowadzania ścieków i usuwania nieczystości, urządzeń energetyki, urządzeń specjalnych, jak urządzenia wojskowe itp.
- Pojęcie to wprowadza Conzen 1. c.
- E. Dą b r o w s k a: Studia nad osadnictwem wczesnośrednio-wiecznym ziemi Wiślickiej. Wrocław 1965, s. 38 i nast.
- S. W i t k o w s k i: Uwagi o rozplanowaniu wczesnośrednio-wiecznej osady podgrodowej w Radomiu. Kwartalnik Historii Kultury Materialnej R. XV, Nr 1, 1967, s. 131.
- W. T o m a s z e w s k i: Kolegiata Wiślicka, badania w latach 1958-1963 w wyd. Kolegiata Wiślicka, Kielce 1965, rys. 12, zał.

11 W. Kalinowski: Sandomierz we wczesnym średniowieczu; W. Kalinowski, T. Lalik, T. Przypkowski: Sandomierz, Warszawa 1956, s. 15, rys.

12 K. Weychert: Miasteczka polskie jako zagadnienie urbanistyczne. Warszawa 1947, s. 75 i nast.

H. Młynch: Geneza rozplanowania miast wielkopolskich XIII i XIV w. PAU. Prace Komisji Atlasu Historycznego T. IV. 1946.

J. Pudełko: Działka lokacyjna w strukturze przestrzennej średniowiecznych miast śląskich XIII w. Kwartalnik Architektury i Urbanistyki 1964, z. 2, s. 115-137.

13 W. Trzebiński: Ze studiów nad historią budowy miast prywatnych w Polsce w wieku oświecenia. „Studia z historii budowy miast”. Warszawa 1955, s. 87 i nast.

14 K. Dziewoński: Geografia Trzebnicy i Ujazdu Trzebnickiego w okresie wczesnośredniowiecznym. „Studia wczesnośredniowieczne”. Warszawa-Wrocław 1952.

H. Młynch: Geneza rozplanowania miast wielkopolskich XIII i XIV w. Kraków 1946.

S. Golański: Głos w dyskusji nad genezą rozplanowania średniowiecznego Wrocławia. Kwartalnik Architektury i Urbanistyki 1956, z. 1, s. 74.

15 J. Pudełko: Działka lokacyjna l. c., s. 115-137.

J. Pudełko: Próba pomiarowej metody badania niektórych miast średniowiecznych w oparciu o zagadnienie działki. Kwartalnik Architektury i Urbanistyki; 1964, z. 1, s. 3-26.

16 Ratusz średniowieczny w Radomiu został rozebrany w 1818 r.

17 Ratusz w Szydłowcu uszkodzony w czasie kampanii 1809 r. budowniczy municypalny przewidział do rozbiórki na co nie uzyskał zgody Komisji Wojewódzkiej Sandomierskiej.

K. Dumala: Studia z dziejów Szydłowca. Rocznik Muzeum Świętokrzyskiego. Kraków 1967, s. 226.

18 Zamek w Sandomierzu wiele lat wykorzystywany był na koszar a potem na więzienie.

Zamek w Radomiu spalony przez Szwedów odbudowany fragmentarycznie w ostatnich latach XVIII w. wykorzystywany był na pomieszczenia administracyjne. Obecnie mieści się w nim plebania. Zamek zimierzowski w Opocznie jest siedzibą władz administracyjnych.

19 Mirów stanowi obecnie część miasta Pińczowa. Klasztor Reformatorów użytkowany jest na cele szpitalne.

20 Wiadomo, że miasto było otoczone murami obronnymi. Nie mamy jednak żadnych danych, w którym miejscu mury te przebiegały. W tym miejscu mury te przebiegały.

Z XVII w. pochodząca wzmianka podaje, że na mieszczan nałożony został obowiązek, aby "parkany" naokoło miasta stojące reperowali. Istniały też bramy Radomska i Krakowska wymienione w księgach z XVII w.

/AGAD-BOZ Księgi radzieckie m. Szydłowca, sygn. IXA-27/. Ślady murów oglądał jeszcze Carossi w r. 1778-80 /Carossi Ph. l. c./ Szydłowiec - studium historyczno-urbanistyczne. Opracowanie PKZ 1958 r., s. 9. Rękopis w Wojewódzkiej Pracowni Urbanistycznej w Kielcach.

21 W. Trzebiński: Ze studiów nad historią budowy miast prywatnych w Polsce w wieku oświecenia. Studium z historii budowy miast. Warszawa 1955, s. 87 i nast.

22 W. Trzebiński: l. c., s. 87.

23 W. Kalinowski: Rozbudowa Radomia w latach 1815-1830. Studia z historii budowy miast. Warszawa 1955, s. 153 i nast.

24 B. Paprocki: Zagadnienie urbanistyki Kielc w pierwszej połowie XIX w. Rocznik Muzeum Świętokrzyskiego. T. III. Kraków 1966, s. 329 i nast.

25 T. Tołwiński: Urbanistyka. T. II. Warszawa 1939, s. 56-57.

26 Problem żywiłowego budownictwa w okresie powojennym, zwanego również budownictwem dzikim lub samorzutnym jest przedmiotem wielu rozpraw i dyskusji.

J. Minorowski: Formy samorzutnego zagospodarowania przestrzennego w prawie przejściowym między wsią a miastem. PWN Warszawa 1964 /dot. Warszawy/.

J. Cegielski: Dziki budownictwo mieszkaniowe w Warszawie w okresie powojennym. Materiały i dokumentacje IBM, 1951.

J. Bukowski, F. Gliszczyński, W. Makarczyk: Problematyka niekontrolowanego budownictwa mieszkaniowego w W-wie. Biuletyn IUA. W-wa 1959.

- 27 K. K r z e c z k o w s k i: Z zagadnień polityki gruntowej. Samorząd terytorialny, z. 1/2, W-wa 1935, s. 1-40.
- 28 E. H o w a r d: Garden Cities of To-Morrow. London 1902.
- 29 M. C h o w a n i e c: Siedlisko i zagroda w planowaniu wsi. W-wa 1964, s. 9.
- 30 S. T w o r k o w s k i: Architektura wsi. W-wa 1946, s. 35.
- 31 Definicja osiedla znajduje się w Zarządzeniu Ministra Budownictwa i Przem. Mat. Budowl. z 15. VI. 1964 r. w sprawie wskaźników terenów zainwestowania miejskiego /Dz. Bud. Nr 14, poz. 40/.

V. BAZA MATERIALNO-TECHNICZNA PRODUKCJI W MIASTACH

1. Czynniki materialno - techniczne produkcji

Rozwój ekonomiczny i związany z nim wzrost ludnościowy i przestrzenny miast zależy od stanu bazy materialno-technicznej, stanowiącej zespół środków trwałych aktywizujących siłę roboczą dla realizacji określonych zadań produkcyjnych i wywołujący procesy miastotwórcze, które prowadzą do skupienia w miastach ludności w rozmiarach uzależnionych od potrzeb zaangażowania siły roboczej do obsługi tej bazy.

Miasto jako zjawisko ekonomiczno-społeczne jest wytworem określonej formacji społecznej powstałym na tle podziału pracy, którego bazą ekonomiczną jest produkcja dóbr i usług nie tylko na potrzeby własne, ale również na cele pozalokalne z czym związana jest odpowiednia baza techniczna.

Jedną z podstawowych cech miasta jest układ otwarcia jego gospodarki polegający na specjalizacji produkcji i usług. Towary produkowane w mieście są w dużym stopniu przedmiotem eksportu poza granice miasta, zaś usługi zaspakajają potrzeby ludności obszaru zaopieczania miasta¹.

Struktura funkcjonalna miast regionu kieleckiego w zależności od czynników egzogenicznych /miastotwórczych/ jest bardzo zróżnicowana. Obok funkcji przemysłowych czynnikami osiedlotwórczymi w miastach rolniczych jest rolnictwo, które w niektórych z tych miast dąży również do koncentracji środków trwałych i specjalizacji produkcji towarowej. Wszystkie te czynniki egzogeniczne mają określoną i charakterystyczną bazę materialno-techniczną produkcji, która kształtuje się wraz z rozwojem miast i przedstawia odpowiednie problemy dziedzictwa.

Jako podstawowe przyjmujemy następujące czynniki materialno - techniczne produkcji w miastach:

- środki trwałe przemysłu
- środki trwałe budownictwa
- środki trwałe rolnictwa

2. Środki trwałe przemysłu

Już w średniowieczu jednym z podstawowych motywów lokacji miast były obowiązujące przepisy, że tylko w miastach było można wykonywać czynności handlowe i rzemieślnicze. Produkcja rzemieślnicza w tym okresie zastępowała obecną produkcję przemysłową, wytwarzając wiele towarów na rynki pozalokalne. Produkcję towarową charakteryzują kontakty miast regionu kieleckiego ze stolicą kraju Krakowem w czasie rozwoju miast regionu w końcu XVI w. Przedmiotem wywozu były wyroby żelazne /Skrzynno, Szydłowiec, Jastrząb, Bodzentyn, Łągów, Raków, Szydłów, Jędrzejów, Lelów/, garnki gliniane /Iłża, Łągów/, szkło /Radoszyce, Łągów, Szydłów/, płótno /Szydłów/, smoła i maź do wozów /Przedbórz, Małogoszcz, Jędrzejów, Secemin, Włoszczowa/, miód i wosk /Opoczno, Przedbórz, Kurzelów, Chęciny, Secemin, Jędrzejów, Szydłów, Bodzentyn, Opatów, Staszów, Korczyn, Połaniec, Pacanów/². Zasięg kontaktów handlowych charakteryzuje załączona mapa.

W XVIII w. i w pocz. XIX w. w niektórych miastach, będących ośrodkami gospodarki latyfundijskiej powstawały manufaktury. Największym zakładem tego typu była manufaktura sukiennicza w Staszowie. W 20-tych latach XIX w. powstała manufaktura wełniana w Przedborzu³, która jako jeden z pierwszych zakładów zastosowała maszynę parową. W Koźmierzach powstała manufaktura broni. Inną formą rozwoju przemysłu w miastach prywatnych było tworzenie wyspecjalizowanego rzemiosła przez sprowadzanie i osadzanie w miastach fachowców cudzoziemskich. W ten sposób zostały uprzemysłowione w XVIII w. Końskie i Przysucha⁴.

Wpływ tego uprzemysłowienia na rozbudowę miast omówiono w poprzednim rozdziale. Pozostałości z tego okresu materialnych urządzeń przemysłowych w miastach brak, natomiast w formie dziedzictwa były przekazywane przez wiele pokoleń warsztaty rzemieślnicze i specjalizacja produkcji, która miała wpływ na dalszy proces uprzemysłowienia tych miast np. Końskich.

W epoce feudalnej stosunkowo słaby wpływ na rozwój miast wywierał wielki przemysł hutniczy i wydobywczy.

Miasta mogły uprawiać rzemiosło przetwarzające metal na gotowe wyroby. W tym celu mogły u siebie pomnażać liczbę warsztatów rękodzielniczych kowalskich, ślusarskich itp. Od XIII w. przemysł górniczo-hutniczy wiązał się nie tylko ze złożami rud i zasobami paliwa ale i z energią spadku wód wykorzystywaną do napędu kół poruszających urządzenia produkcyjne⁵. Urządzenie zalewów i spiętrzenia wód na terenach miast było utrudnione wobec czego prawie do połowy XIX w. tj. do czasu powszechnego zastosowania maszyny parowej zakłady przemysłu metalurgicznego są rozproszone, nie dążą do koncentracji w miastach, stąd najstarsze zakłady przemysłowe⁶ posiadające ciągłość jeszcze z okresu przedkapitalistycznego jak np.

zakłady Starachowickie oraz inne ośrodki przemysłowe np. w Suche - dniowie, Skarżysku Kamiennej, Ostrowcu, Kielcach były lokowane poza obszarami ówczesnych miast, a znalazły się na terenach obecnych miast wskutek powstania miasta w oparciu o zakłady przemysłowe jako jądro genetyczne /Starachowice, Skarżysko Kamienna, Stąporków/ lub też przez inkorporacje do miasta obszarów, na których znajdowały się zakłady np. w Ostrowcu - Klimkiewiczowskie z Hutą i po wojnie cukrownia Częstocice, w Kielcach zakłady Białogon.

Początkowa faza rozwoju przemysłu w miastach obejmuje mniej wyspecjalizowane zakłady przemysłowe produkujące, głównie na rynek lokalny, mające na celu zaspokojenie potrzeb mieszkańców miasta i obsługiwanego zaplecza. Powszechnie powtarzają się w miastach następujące zakłady przemysłowe:

- w gałęzi przemysłu spożywczego: młyny wodne i parowe, browary, rzeźnie, wytwórnie octu, w większych miastach fabryki wódek,
- w gałęzi przemysłu materiałów nudowlanych: cegielnie,
- w gałęzi przemysłu skórzanego: garbarnie,
- w gałęzi przemysłu chemicznego: fabryki mydła,
- w gałęzi przemysłu poligraficznego: drukarnie w większych miastach.

Powyższy zestaw zakładów przemysłowych jest typowy dla wczesnego rozwoju przemysłu w miastach do połowy XIX w.⁷

Uruchomienie kolei dęblińsko-dąbrowskiej z odgałęzieniem w Skarżysku do Ostrowca i Koluszek stworzyło przemysłowi nowe warunki rozwoju. Lokalizacja przemysłu zaczyna się odtąd wyraźnie koncentrować w miastach i innych miejscowościach położonych przy linii kolejowej.

Transport kolejowy pozwolił na uniezależnienie się od miejscowej bazy surowcowej i na zaopatrywanie się w odleglejszych źródłach surowcowych m. in. w surówkę żelazną i węgiel z zagłębia dąbrowskiego. Transport kolejowy ułatwił również kontakty handlowe z odległymi rynkami m. in. z rynkami rosyjskimi.

W latach 1885-1914 powstają w miastach Zagłębia Staropolskiego i w ośrodku przemysłowym Radomiu wyspecjalizowane zakłady przemysłowe, pracujące na odległe rynki zagraniczne. Rozwija się przemysł metalowy, przemysł szklarski, przemysł materiałów ogniotrwałych, przemysł porcelanowy i fajansowy, przechodzi na skalę przemysłową garbarstwo. W 1910 r. na ogólną liczbę 400.9 tys. robotników zatrudnionych w przemyśle w Królestwie Polskim, w gub. radomskiej obejmującej również zagłębie rzeki Kamiennej było zatrudnionych 18.6 tys. robotników, w tym głównie w miastach⁸. Gubernia radomska stała się trzecim miejscem pod względem ilości zatrudnionych robotników fabrycznych⁹.

Podczas pierwszej wojny światowej¹⁰ przemysł poniósł dotkliwe straty wskutek wywiezienia przez ustępujące wojska niemieckie maszyn i urządzeń, surowców, półfabrykatów i fachowców. Straty w budynkach były na ogół nieznaczne. Wiele zakładów zostało zamkniętych. Zakłady uruchomione po wojnie wskutek ciągłych kryzysów strukturalnych oraz wielkiego kryzysu w latach 1929-1932 pod względem technicznym i organizacyjnym nie wykazywały żadnego postępu. Był to okres nadmiernego eksploataowania starych urządzeń produkcyjnych.

Obok upadku starego przemysłu zjawily się nowe formy inwestycji przemysłowych, które wnosily równocześnie nowoczesne warunki produkcji przemysłowej. Nowym inwestorem było państwo. Na obszarze województwa kieleckiego, a właściwie w jego części leżącej w zasięgu Staropolskiego Okręgu Przemysłowego¹¹ w tzw. "trójkącie bezpieczeństwa" zostały zlokalizowane podstawowe inwestycje przemysłu zbrojeniowego i państwowego w wyniku czego nowoczesne zakłady powstały w Radomiu, Pionkach, Skarżysku i Kielcach, rozbudowano i zmodernizowano zakłady w Starachowicach i Ostrowcu. Rozbudowano i włączono również do tej akcji w formie kooperacji wiele mniejszych zakładów przemysłowych. Drugi etap rozbudowy i modernizacji przemysłu nastąpił w wyniku polityki lokalizacyjnej Centralnego Okręgu Przemysłowego w latach 1937-1939.

Podczas wojny 1939-1944 okupant niemiecki dostosowywał produkcję przemysłu do własnej struktury przemysłu wojennego, wprowadzając ścisłą koncentrację produkcji i likwidując wiele małych zakładów tak ze względu na zmianę profilu produkcji, jak i wskutek zmian organizacyjnych. Ustępujące władze niemieckie ewakuowały maszyny, aparatury i surowce, likwidując zatrudnienie w przemyśle.

Natychmiast po wyzwoleniu przystąpiono do odbudowy zniszczonych stanowisk. Zniszczenia w budynkach nie były duże, lecz brak było całkowicie maszyn i wyposażenia. Część maszyn uzyskano w formie rewindykacji, część z remontu starych maszyn i w ten sposób koniec 1949 r. można uważać za termin ukończenia odbudowy przemysłu ze zniszczeń wojennych.

Lata 1950-1960 to dalszy, bardzo ożywiony okres rozbudowy przemysłu, głównie na bazie istniejących już zakładów przemysłowych /Skarżysko, Radom, Pionki, Ostrowiec/. Zakłady przemysłowe w Starachowicach przechodzą na nową produkcję samochodów ciężarowych. Powstaje nowy, poważny ośrodek przemysłowy w Kielcach. Buduje się nowe zakłady przemysłowe w Sandomierzu, Końskich, Stąporkowie, Kozienicach.

Wkład inwestycyjny okresu powojennego zmienia w zasadniczy sposób strukturę przemysłu i relację zasobów środków trwałych, wpływając na ich unowocześnienie.

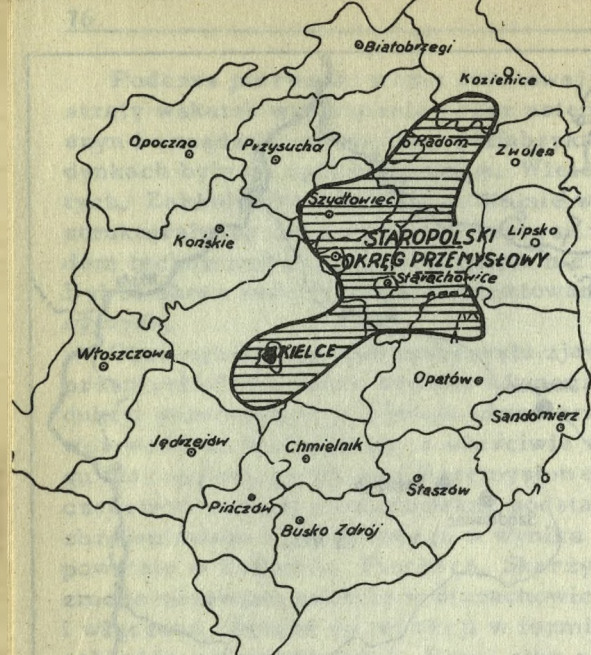
Pozostałości środków trwałych przemysłu pochodzących ze starszych okresów oraz z okresu uprzemysłowienia od połowy XIX w. do wybuchu pierwszej wojny światowej są stosunkowo nieliczne, co wynika z następujących względów:

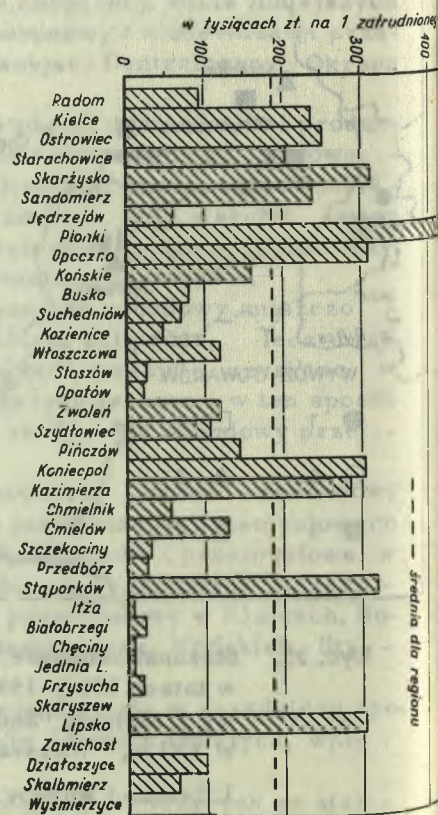
Ryc. 35. Stosunki handlowe miast regionu kieleckiego z krakowem w latach 1589, 1593, 1594

wg J. Małecki "Studia nad rynkiem regionalnym Krakowa w XVI w." Warszawa 1963 r.

1. Żelazo i wyroby żelazne
2. Płótno
3. Smoła i maź
4. Szkło
5. Miód i wosk
6. Garnki.

Ryc. 36. Staropolski okręg przemysłowy.

Ryc. 37. Uzbrojenie pracy żywej w przemyśle w woj. kieleckim, 1960

Tabela 15.

Zatrudnienie i środki trwałe przemysłu w miastach 1960

Miasta	Liczba ludności "L"	Liczba zatrudn. w przemyśle "Z"	O g ó ł e m mln. zł.			Ważniki	
			brutto "M"	umorzenie	netto	Uzbrojenie pracy żywej M/Z tys. zł.	Wartość majątku trwałego na 1 mieszkańca w tys. zł.
miasta kieleckie	495.139	83.018	15.568	5.689	9.679	187,5	31,4
miasta ponad 50.000	219.616	38.477	5.338	1.884	3.454	138,7	24,3
Radom	130.116	26.698	2.544	1.018	1.526	95,2	19,5
Kielce	89.500	11.779	2.794	866	1.928	237,2	31,2
miasta 20-50.000	108.344	25.811	6.555	2.728	3.827	253,8	60,4
Ostrowiec	38.108	8.496	2.145	830	1.315	252,4	56,2
Starachowice	35.603	9.528	1.957	865	1.092	205,5	54,9
Skarżysko-Kamienna	34.633	7.787	2.453	1.033	1.420	315,0	70,8
miasta 10-20.000	37.744	4.894	1.534	504	1.030	313,4	40,6
Sandomierz	12.960	1.105	265	46	219	239,8	20,4
Jędrzejów	12.580	1.125	69	37	32	61,3	5,4
Pionki	12.204	2.664	1.200	421	779	450,0	90,1
miasta 5-10.000	74.911	8.344	1.094	377	717	131,1	14,6
Opoczno	9.468	1.462	457	156	301	312,5	48,2
Końskie	9.617	1.190	190	68	122	159,5	19,7
Busko Zdrój	8.278	468	37	15	22	79,9	4,4
Suchedniów	7.931	1.647	117	36	81	71,0	14,7
Kozienice	6.109	634	30	12	18	47,3	4,8
Włoszczowa	6.057	576	70	16	54	121,5	11,5
Staszów	5.813	517	13	4	9	25,0	2,2
Zwoleń	5.462	349	42	20	22	120,3	7,6
Pińczów	5.223	428	62	15	47	144,8	11,8
Opatów	5.636	456	10	5	5	21,9	1,7
Szydłowiec	5.317	617	66	30	36	106,9	12,4
miasta do 5.000	54.524	5.812	1.048	396	652	180,3	19,2
Koniecpol	4.918	910	334	123	211	306,7	67,9
Kazimierz Wlk.	4.643	592	170	93	77	287,1	36,6
Itża	3.338	272	2	1	1	7,3	0,6
Chmielnik	3.932	213	12	4	8	56,3	3,0
Chmielów	3.904	884	115	29	86	130,1	29,2
Szczekociny	3.818	200	6	3	3	30,0	1,5
Przedbórz	3.805	120	3	1	2	25,0	0,7
Stąporków os.	3.385	1.071	346	134	212	323,0	102,2
Białobrzegi	3.089	220	5	1	4	22,7	1,5
Jedlnia Letnisko os.	3.036	581	5	1	4	8,6	1,6
Przysucha	2.698	274	11	2	9	40,1	4,0
Chęciny	3.053	120	1	-	1	8,3	0,3
Skarżyszew	2.359	-	-	-	-	-	-
Lipsko	2.219	92	28	-	26	304,3	12,6
Zawichost	1.909	153	-	-	-	-	-
Działoszyce	1.816	70	8	1	7	101,4	4,4
Skalbierz	1.625	31	2	-	1	64,5	1,2
Wyśmierzyce	977	9	-	-	-	-	-

Dane: Spis Powszechny 1960, Spis Środków Trwałych 1960.

- postępu technicznego w przemyśle
- wyeksploatowania zasobów surowcowych
- przeniesienia zakładów na tereny przedstawiające większe korzyści lokalizacyjne.

Postęp techniczny w przemyśle łączy się ze stałą rekonstrukcją¹² urządzeń przemysłowych. Rekonstrukcja prowadzi do coraz większego uzbrojenia pracy żywej¹³, uzależnionego od gałęzi przemysłu. Brak motywów ekonomicznych do wprowadzenia postępu technicznego, a równocześnie przeprowadzanie stałej rekonstrukcji zakładu prowadzi nieuchronnie do stopniowego wycofywania zakładu z eksploatacji i do jego ruiny. Często działają równolegle inne czynniki: polityczne i ekonomiczne jak np. odcięcie rynków zbytu wskutek zmian geopolitycznych po pierwszej wojnie światowej lub wielki kryzys lat trzydziestych powodujący zmniejszenie popytu na artykuły produkowane przez zakłady przemysłowe.

Postęp techniczny prowadzi równocześnie do koncentracji produkcji, do eliminowania zakładów przemysłowych małych na rzecz coraz większych np. w Radomiu z ponad 40 garbarń w 1939 r. pozostało obecnie 5 garbarń i mają one większą produkcję niż wszystkie garbarnie przed wojną. W najbliższym czasie zostanie wybudowana nowa czesna garbarnia, która spowoduje likwidację pozostałych 5 garbarń. W wyniku koncentracji produkcji zostały zlikwidowane małe browary. W Radomiu z 3-ch browarów pozostał jeden. Podobnie likwidacji uległy małe huty szkła, odlewnie żeliwa. Zakłady przemysłowe produkcji materiałów budowlanych takie jak cegielnie, wapienniki, betoniarnie. są często związane z eksploatacją surowców gliny, kamienia wapiennego lub piasku. Cegielnie powstawały zwykle na obrzeżu zainwestowania miejskiego. Zasoby gliny, z którymi była związana cegielnia, szczególnie jeśli były to soczewki gliny zwałowej ulegały wyeksploatowaniu, zaś zabudowa miejska zbliżała się do obiektu cegielni, tereny stawały się droższe i opłacało się likwidować cegielnię, a tereny po niej i eksploatacji gliny rozparcelować na działki budowlane. W ten sposób w rozwijających się miastach co kilkadziesiąt lat przesuwały się lokalizacje cegielni na zewnątrz terenów zainwestowania miejskiego. Podobne procesy obserwuje się obecnie z obiektami betoniarni i wapiarni. Mała fundamentalność urządzeń cegielni, betoniarni i wapiarni ułatwia często likwidację tych obiektów.

Rekonstrukcja zakładów przemysłowych szczególnie wtedy, gdy następuje zwiększenie skali obiektów łączy się z przeniesieniem ich lokalizacji na nowe tereny, gdzie następuje grupowanie zabudowy przemysłowej w oparciu o podstawową sieć uzbrojenia terenu infrastruktury ekonomicznej: bocznicę kolejową, urządzenia energetyczne i gospodarki wodnej. W ten sposób widoczna jest na obszarach miast zmiana lokalizacji wielu obiektów, szczególnie małych i średnich zakładów przemysłowych, oczyszczanie od nich terenów zabudowy mieszkaniowej. Proces ten ułatwia realizacja planów zagospodarowania przestrzennego miast.

Dziedzictwo środków trwałych przemysłu można rozpatrywać jako dziedzictwo lokalizacji i ciągłości techniki oraz jako dziedzictwo konkretnych obiektów w formie budowli i wyposażenia technicznego.

Dziedzictwo lokalizacji charakteryzuje się trwałością o ile nastąpiło w formie postępu technicznego dostosowanie do nowoczesnych form produkcji. Łączy się to z uzbrojeniem terenu w sieć infrastruktury ekonomicznej /bocznice, drogi itp./, która utrwala lokalizację oraz podniesieniem fundamentalności budowli np. zastępowanie prowizorycznych budynków i baraków przez hale fabryczne. Małe zakłady przemysłowe powstałe we wszystkich okresach nie mogą spełnić tych warunków i lokalizacja ich nie jest trwała.

Dziedzictwo konkretnych budowli i wyposażenia technicznego obiektów przemysłowych łączy się z ich fundamentalnością. Wielkie obiekty przemysłowe z okresu przedkapitalistycznego i pierwszej połowy XIX w., które dotychczas nawet w formie ruiny mają wartość zabytkową były lokalizowane wówczas poza obszarami miast. Do obiektów takich należy wielki piec w Samsonowie, zespół urządzeń przemysłowych w Sielpi, Rudzie Malenickiej, Nietulisku, Chlewiskach itp. Wyjątek stanowi zabytkowy wielki piec w Starachowicach.

Wiele obiektów przemysłowych sprzed pierwszej wojny światowej i z okresu międzywojennego wskutek małej ich fundamentalności, budowanych prowizorycznie i w pełni wyeksploatowanych uległo rozbiórce opróżniając teren pod inny rodzaj użytkowania.

Część obiektów o trwalszej konstrukcji po likwidowaniu produkcji jest nadal wykorzystywana przez inne drobne zakłady przemysłowe /często przez spółdzielczość pracy/ lub na cele magazynowe, aż do całkowitego ich wyeksploatowania.

Problem dziedzictwa środków trwałych obiektów przemysłowych w miastach ma wpływ na dochody ludności. Wysoki poziom techniczny zakładów przemysłowych uwarunkowany jest nowoczesnością ich urządzeń produkcyjnych. Tylko najnowsze urządzenia produkcyjne, szczególnie maszyny i aparatura gwarantuje wysoką wydajność pracy i wysoką jakość produktu. Stąd miernikiem postępu technicznego i nowoczesności przemysłu będzie niski stan zużycia środków trwałych, wyrażonych w wartości umorzenia.

Koncentracja przemysłu w woj. kieleckim odbywa się na obszarach regionów ekonomicznych: Staropolskiego Okręgu Przemysłowego i ośrodka przemysłowego Radom. Te uprzemysłowione regiony ekonomiczne obejmują 33 % powierzchni województwa, 44 % ludności i 75 % ludności zamieszkałej w miastach¹⁴.

Powszechna inwentaryzacja środków trwałych w 1960 r. objęła 96,8 % zasobów przemysłowych, pozostałe małe obiekty gospodarki nieuspołecznionej zostały doszacowane według wskaźnika wartości majątku trwałego na 1 zatrudnionego. Inwentaryzacja została sporządzona metodą przedsiębiorstw przez wykazania majątku trwałego w miejscu siedziby przedsiębiorstw. Wiele przedsiębiorstw posiada organizację wielozakładową, wobec czego dla ustalenia wartości majątku

ku trwałego w miastach trzeba było dokonać uzupełniającego rozmieszczenia zakładów w terenie sięgając do materiałów podstawowych oraz wykorzystując inwentaryzację urbanistyczną.

Wartość majątku trwałego przemysłu w miastach województwa kieleckiego wynosi netto 9.679 mln zł., co stanowi 64,7 % ogółu majątku trwałego zainwestowanego przemysłu na terenie województwa. Wartość brutto wynosi 15.568 mln zł., a wartość umorzenia charakteryzująca stan zużycia - 5.889 mln zł., tj. 38 %. Najniższe wskaźniki umorzenia wykazują miasta, w których powstał lub rozwinął się na dużą skalę przemysł w okresie powojennym np. w Kielcach 30,7 %, w San - domierzu 20,9%, gdy tymczasem w miastach posiadających stare urządzenia produkcyjne przemysłu wskaźnik zużycia środków trwałych jest znacznie wyższy np. w Radomiu 40 %, a Starachowicach 43 %, a w Kazimierzy Wielkiej mającej starą cukrownię 54,8 %.

Wskaźniki zużycia majątku trwałego w przemyśle, jak również wskaźniki uzbrojenia pracy żywej określającej wartość majątku trwałego na 1 zatrudnionego w przemyśle nie związane są z wielkością miasta lecz raczej z dominującą gałęzią przemysłu zainwestowanego w mieście. Wysoki stan uzbrojenia pracy żywej w przemyśle występuje w miastach o dominancie przemysłu chemicznego /Pionki/, przemysłu materiałów budowlanych, w którym zastosowano wysoki stan mechanizacji /Opoczno, Koniecpol/, przemysłu spożywczego /Lipisko, Kazimierza Wielka/. Te gałęzie przemysłu nie dają na ogół dużych efektów w aktywizacji siły roboczej.

W miastach o dominancie przemysłu metalowego i maszynowego uzbrojenie pracy żywej kształtuje się na poziomie średnim. Najniżej kształtuje się uzbrojenie pracy żywej w miastach o dominancie przemysłu lekkiego, na co wskazuje wskaźnik w Radomiu, posiadającym w dużym stopniu rozbudowany przemysł lekki /skórzany i odzieżowy/ oraz bardzo pracochłonny przemysł elektroniczny /wytwórnia telefonów/.

Wskaźnik wartości majątku trwałego na 1 mieszkańca miasta charakteryzuje funkcje przemysłu w mieście. Zróżnicowanie tego wskaźnika nie jest zależne od wielkości miast, lecz od ich funkcji. Ocena stanu zainwestowania stanowisk pracy w mieście może być dokonana jedynie w formie bilansowej kosztów wszystkich miejsc pracy.

3. Środki trwałe budownictwa

Budownictwo jako gałąź produkcyjna na terenie regionu zjawiało się dopiero po drugiej wojnie światowej. Budownictwo, które poprzednio miało charakter usługowy wykonywane było przez rzemieślników z małym zastosowaniem maszyn i narzędzi zmechanizowanych, po zorganizowaniu wielkich przedsiębiorstw budowlanych nabrało charakteru produkcyjnego. W zakresie budownictwa należy więc na obecnym etapie rozróżnić dwie sfery działalności: działalność produkcyjną wielkich

przedsiębiorstw budownictwa, wykonujących zadania inwestycyjne budownictwa przemysłowego i miejskiego /domów mieszkalnych, urządzeń komunalnych i użyteczności publicznej/ oraz działalność usługową, realizowaną przez przedsiębiorstwa remontowo-konserwacyjne i rzemiosło. Przedmiotem naszej analizy jest sfera produkcyjna budownictwa.

Przedsiębiorstwa budowlane lokalizowane są na ogół w większych miastach, są jednym z czynników funkcji podregionalnych. W 1960 r. przedsiębiorstwa te były zlokalizowane w 11-tu większych miastach województwa. Największe skupienie przedsiębiorstw budowlanych znajduje się w mieście wojewódzkim, w Kielcach, które oprócz przedsiębiorstw budownictwa przemysłowego i miejskiego posiada przedsiębiorstwa wyspecjalizowane np. robót mostowych, robót inżynierskich, geologicznych, robót drogowych, wodociągowo-kanalizacyjnych i innych. Przedsiębiorstwa te wykonują roboty na obszarze całego województwa.

Na środki trwałe budownictwa składają się budynki i inne urządzenia magazynowe, pomieszczenia i urządzenia produkcyjne prefabrykatów i zapraw rozłożonych na budowy, bazy transportu i sprzętu, maszyny budowlane i środki transportu.

Ze względu na podobny do przemysłowego charakter produkcji budowlanej, bazy budowlane lokalizowane są w miastach w zgrupowaniach przemysłowo-składowych, w oparciu o wspólne urządzenia infrastruktury ekonomicznej.

Uzbrojenie pracy żywej w budownictwie w 1960 r. wynosiło średnio 83,3 tys. zł. na 1 zatrudnionego w budownictwie, przy tym najwyższe kształtuje się ono w Kielcach, bowiem przedsiębiorstwa tu zgrupowane są dysponentami największej ilości maszyn i urządzeń. W związku z tendencjami dalszego zwiększenia wydajności pracy w budownictwie następuje coraz większe wyposażenie przedsiębiorstw w sprzęt zmechanizowany, jak również skupienie wyrobu wielu elementów w bazach produkcyjnych. Ten proces koncentracji powoduje skupienie przedsiębiorstw budowlanych w większych ośrodkach miejskich, w których znajduje się 83 % środków trwałych budownictwa. Tab. 16.

4. Środki trwałe rolnictwa

Produkcja rolnicza ma nadal duże znaczenie w aktywizacji zawodowej ludności miast i angażuje poważny majątek trwały.

Majątek trwały produkcji rolnej należy do najstarszych form sukcesji, która po wielu rekonstrukcjach przetrwała do naszych czasów. Majątek trwały związany z produkcją rolną w miastach narastał pierwotnie przez zainwestowanie gospodarstw rolnych związanych z działalnością mieszczańską, a następnie przez przejmowanie przez miasta gospodarstw rolnych na terenach inkorporowanych.

Tabela 16.

Budownictwo. Środki trwałe

Miasta	Liczba ludności	Liczba zatrudn. w budown.	Majątek trwały mln. zł.		Wskazniki	
			brutto	umorz. netto	Uzbroj. pracy żywej M/Z tys.	Wartość majątku trwałego na 1 mieszkańca
<u>Woi. kieleckie</u>	389,507	12,066	964	614	83,3	2,5
Miasta ponad 50,000	219,616	7,614	759	474	x	x
Radom	130,116	3,962	165	109	41,3	1,3
Kielce	89,500	3,652	594	365	162,7	6,6
<u>Miasta 20-50,000</u>	108,344	2,378	116	75	x	x
Ostrowiec	38,108	993	75	24	75,0	2,0
Starachowice	35,603	687	16	7	21,0	0,4
Skarżysko Kamienna	34,633	698	25	10	36,0	0,7
<u>Miasta 10-20,000</u>	37,744	1,424	59	16	x	x
Sandomierz	12,960	774	11	2	14,0	0,8
Jędrzejów	12,580	205	6	2	30,0	0,5
Pionki	12,204	445	42	12	93,0	3,5
<u>Miasta 5-10,000</u>	23,803	650	30	8	x	x
Opatów	9,468	320	8	3	25,0	0,9
Busko Zdrój	8,278	275	14	3	50,0	1,7
Włoszczowa	6,057	55	8	2	25,0	1,2

Dane: Spis Powszechny 1960, Spis środków trwałych 1960.

Lokacja miast do XVIII w. na obszarze regionu była związana z jakością gleb¹⁵, ich przydatnością dla gospodarki rolnej. Na 89 miast w połowie XIX w., 60 miast położonych było na glebach o gruntach najlepszych i średnich, przy czym kolejność lokacji związana była z jakością gleb. Najstarsze miasta położone są na gruntach najlepszych.

W miastach powstałych do XVIII w. z otrzymaniem działki mieszczkańskiej przy założeniu miasta łączyło się przydzielenie działki uprawnej. Zasada ta nie była stosowana do ludności żydowskiej i rzeźmieślników niemieckich, stąd rolnictwo było typowym i tradycyjnym zajęciem ludności polskiej w miastach wykonywanym w sposób podstawowy lub uzupełniający. Stopień agraryzacji miast w regionie kieleckim w połowie XIX w. był bardzo wysoki. W 1865 r. przy uwłaszczeniu ziemi na 89 ówczesnych miast rolnictwo nie stanowiło podstawowego źródła utrzymania ludności, tylko w 6-ciu miastach /Radom, Kielce, Chęciny, Przedbórz, Skalbmierz, Stopnica/¹⁶.

Na ogół stan techniki rolnej w miastach nie różnił się od stanu gospodarowania na sąsiednich terenach wiejskich. W XIX i XX w. gospodarstwa rolne ulegały tu również dalszemu podziałowi, co doprowadzało do deformacji zabudowy, tworzenia się nowych siedlisk na działkach znajdujących się poza obszarem dotychczasowego zainwestowania miejskiego.

Jedynym przykładem wczesnej specjalizacji produkcji rolnej w miastach była uprawa ogórków w Wyśmierzycach, a w największych miastach uprawy ogrodnicze na rynek miejscowy. Dopiero w ostatnim okresie powojennym wprowadza się na szerszą skalę ogrodnictwo i sadownictwo uprawy owoców i warzyw dla spożywczego przemysłu przetwórczego oraz towarowej hodowli kur i zwierząt futerkowych, rolnictwo przekształca się coraz bardziej na gospodarkę towarową.

Niektóre z miast miały duży areał rolny np. wg danych z 1865 r. Zwoleń ok. 5400 morgów, Iłża 6280 morgów. W innych miastach np. w Radomiu mieszczanie posiadali tylko działki ogrodnicze. W większych miastach regionu przyrost terenów rolnych nastąpił głównie na skutek inkorporacji terenów rolnych. Inkorporacje te były spowodowane przede wszystkim potrzebą zahamowania na terenach podmiejskich samorzutnego budownictwa mieszkaniowego oraz dla utrzymania ciągłości przestrzennej rozrzuconych elementów miasta /terenów przemysłowych, mieszkaniowych, wypoczynkowych/. W latach 1915-1954 powierzchnia administracyjna m. Radomia wzrosła z 700 do 6529 ha. Podobnie wzrosła powierzchnia największych miast regionu: Kielce, Ostrowca, Skarżyska, Sandomierza.

Inne powody rozszerzenia powierzchni administracyjnej miast wynikają np. z konieczności połączenia znajdujących się w sąsiedztwie samodzielnych organizmów miejskich /Starachowice - Wierzbnik, Konięcpol-Chrzastów/.

Na obszarach administracyjnych miast znalazły się wskutek tego dość znaczne tereny upraw rolnych i związanych z nimi środków trwałych zaangażowanych w gospodarstwach rolnych i zgrupowanych zwykle w oddzielne jednostki zabudowy typu wiejskiego, lub wsie przyłączone do miasta.

Liczba ludności w miastach, dla której głównym źródłem utrzymania jest zatrudnienie w rolnictwie wynosiła w 1960 r. 42.703 osób tj. 8,6 % ludności miast, przy tym wskaźnik ten wzrastał w grupie miast małych.

W grupie miast od 5-10 tys. mieszkańców najwyższy procent ludności żyjącej z rolnictwa ma Zwoleń /42,6 %/ i Szydłowiec 27,3 %.

W grupie miast najmniejszych do 5 tys. mieszkańców utrzymuje się bardzo wysoki wskaźnik ludności żyjącej z rolnictwa. Wyjątek stanowią tu miasta o wyspecjalizowanych funkcjach np. Jedlnia Letnisko 5,8 %, Stąporków - 12,0 %, Cmielów - 12,3 %.

W 10-ciu miastach regionu ludność, dla której główne źródło utrzymania stanowi rolnictwo wynosi ponad 33 %, rolnictwo stanowi więc w tych miastach dominującą funkcję produkcyjną /tab. 17/.

Tabela 17.

Miasta o dominującej funkcji produkcyjnej rolniczej wg stanu 1960 r.

Miasto	Liczba ludności	Ludność rolnicza wg głównego źródła utrzymania	
		Liczba	%
Wyśmierzyce	964	735	75,1
Skarżyszew	2.359	1.391	58,9
Zawichost	1.842	962	50,3
Skalbmierz	1.622	716	44,3
Zwoleń	5.314	2.329	42,6
Lipisko	2.215	903	40,7
Iłża	4.249	1.255	37,6
Szczekociny	3.619	1.341	35,2
Przedbórz	3.740	1.271	33,4
Chęciny	3.037	1.002	33,0
R a z e m	28.961	11.905	41,0

Wśród wymienionych 10-ciu miast są 2 miasta powiatowe: Lipisko i Zwoleń. Na obszarze regionu kieleckiego jest wiele gromad, w których odsetek ludności rolniczej jest niższy niż w grupie małych miast a mianowicie: w pow. kieleckim: Sitkówka 17,9 %, Wiśniówka 32,4 %, Ostojów 33,9 %, w pow. radomskim: Groszowice 56,2 %, Janiszpol 48,7 %, w pow. pińczowskim - grom. Krzyżanowice 58,1 %.

Małe miasta, dla których produkcja rolnicza pozostała nadal główną funkcją produkcyjną charakteryzującą się wyodrębniającym się typem zabudowy, skupieniem siedlisk, gospodarstw rolnych wypełnionych budynkami, które oprócz funkcji mieszkaniowej spełniają funkcje produkcyjne /obory, chlewy, stajnie, szopy, stodoły/. W miastach

tych tylko część zabudowy miejskiej służyła innym funkcjom usługowym /administracji, handlu, rzemiosła/ lub produkcji przemysłowej oraz warunkom bytowym ludności zatrudnionej w innych działach gospodarki narodowej.

Majątek trwały rolnictwa objęty w 1960 r. spisem i szacunkiem środków trwałych obejmował budynki gospodarcze i mieszane, maszyny i urządzenia rolnicze, melioracje, drzewa, krzewy owocowe, plantacje wieloletnie, inspekty i szklarnie.

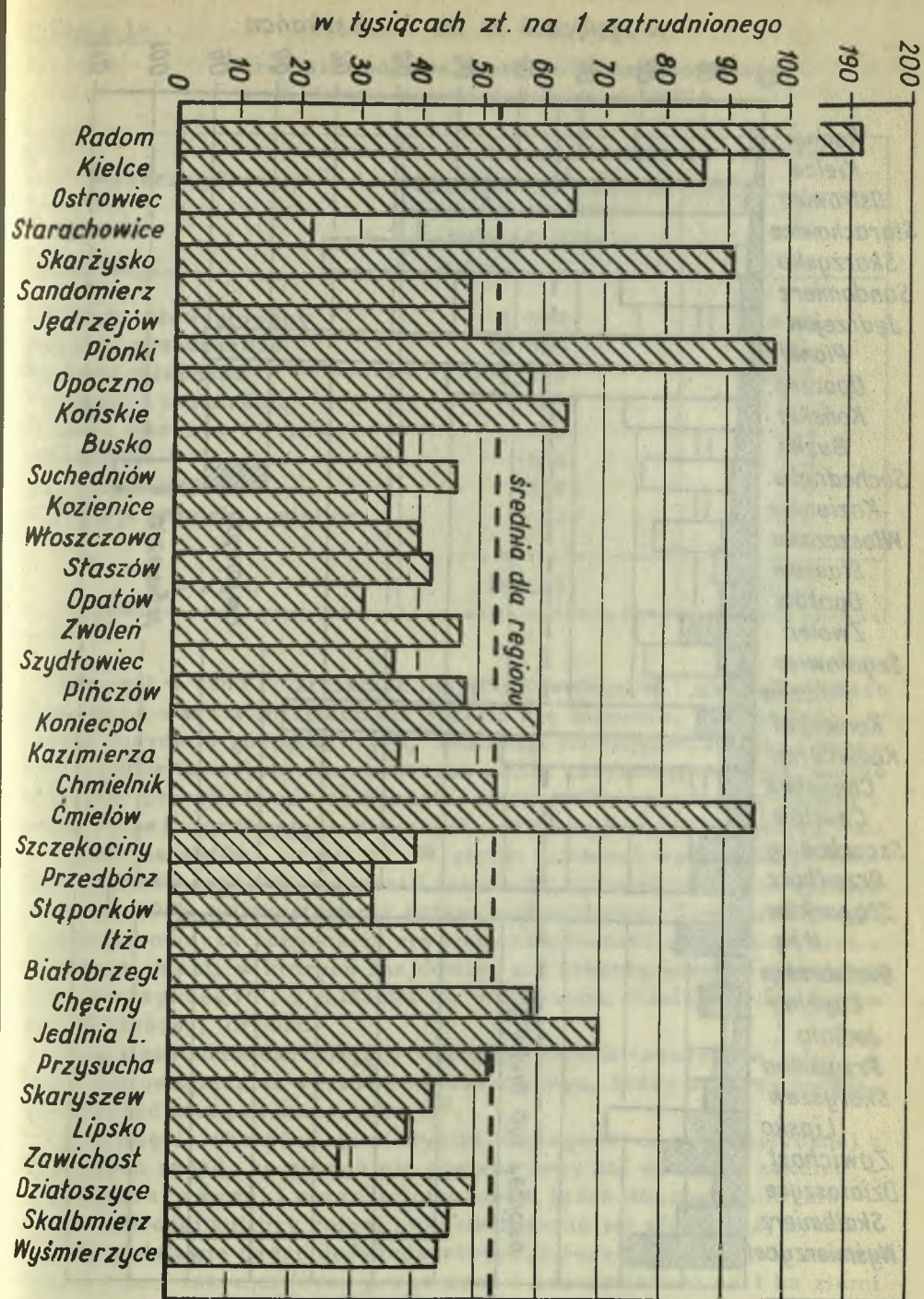
Inwentaryzacja powszechna w rolnictwie objęła tylko nieznaczną część środków trwałych: na obszarze całego województwa zaledwie 6,8 % stanowiących majątek PGR, różnych jednostek państwowych, gospodarstwa rybackie, ośrodki hodowli zarodowej. Państwowe Ośrodki Maszynowe, gospodarstwa nasienne. Pozostała część majątku musiała być oszacowana i obejmowała ona obiekty: budynków gospodarczych i mieszanych, maszyn i urządzeń rolniczych melioracji, szklarni i inspektów, sadów i krzewów owocowych, plantacji chmielu i wikliny.

Oszacowania budynków gospodarczych dokonano na podstawie materiałów Państwowego Zakładu Ubezpieczeń. Średnia wartość odtworzenia budynku gospodarczego ustalono na 22 tys. zł. i budynku mieszanego na 48 tys. zł.

Maszyny i urządzenia rolnicze zostały oszacowane w oparciu o ich stan wg spisu powszechnego z 1960 r.¹⁸ i aktualne oceny. Wartość tę podniesiono o 16 % dla ujęcia maszyn znajdujących się we wspólnym użytkowaniu oraz drobniejszych narzędzi i maszyn nie podlegających spisowi.

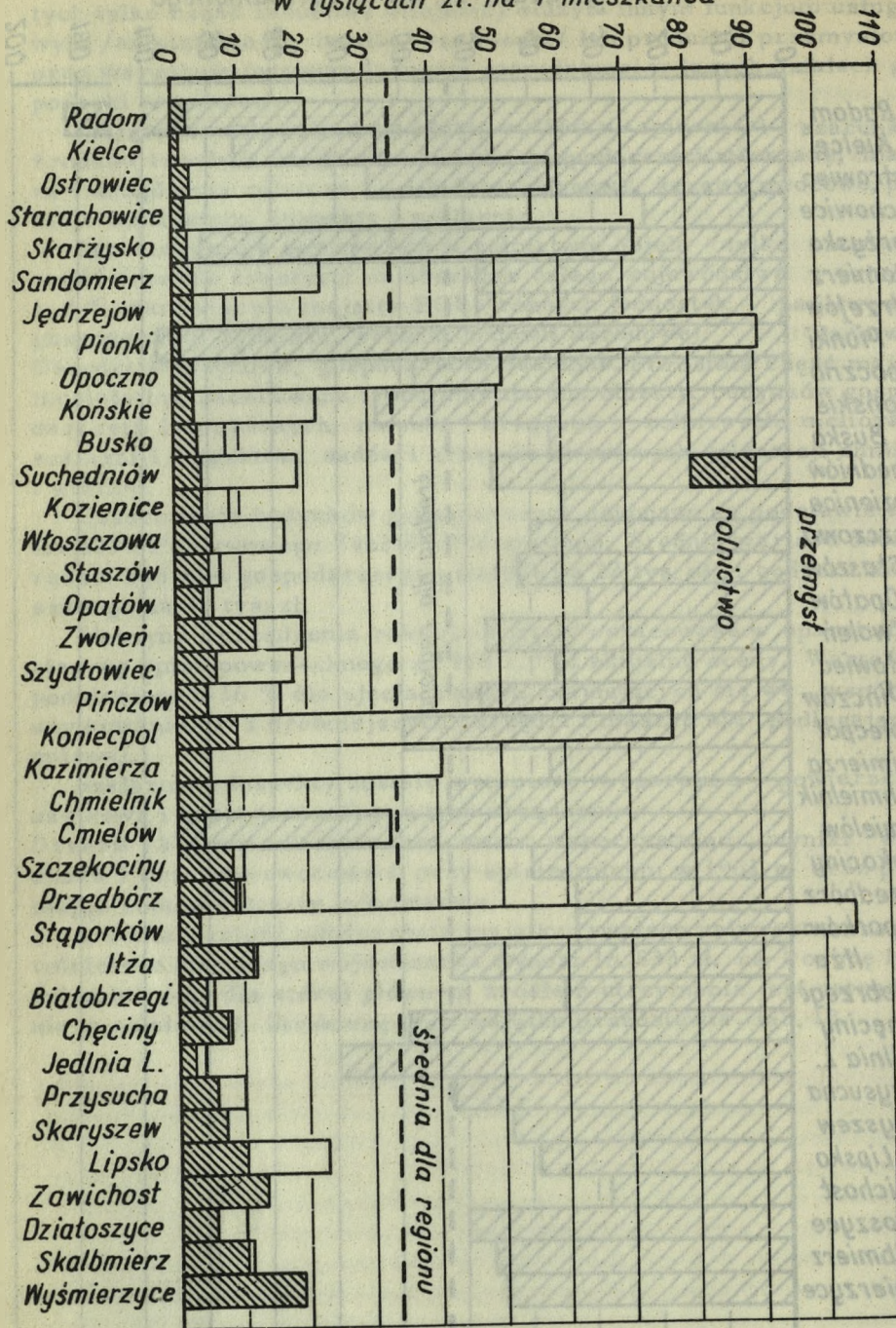
Szklarnie i inspekty zostały wycenione w oparciu o powierzchnię użytkową i koszt jednostkowy tych urządzeń. Drzewa i krzewy owocowe oszacowano wykorzystując wyniki spisu drzew i krzewów owocowych przy spisie rolnym w 1961 r. oraz przyjmując ustalone koszty jednostkowe.

Średnia wartość odtworzenia majątku trwałego zainwestowanego w rolnictwie dla całego województwa wynosi 15.833 zł. na 1 osobę ludności rolniczej, dla której głównym źródłem utrzymania jest zatrudnienie w rolnictwie. Strukturę tego majątku przedstawia tab. 18.

Ryc. 38. Uzbrojenie pracy żywej w rolnictwie w woj. kieleckim, 1960 r.

w tysiącach zł. na 1 mieszkańca

Ryc. 39. Wartość produkcyjnego majątku trwałego w woj. kieleckim, 1960 r.

Tabela 18

Struktura majątku trwałego zainwestowanego w rolnictwie woj. kieleckiego w 1960 r.

Wyszczególnienie	Majątek trwały wg wartości odtworzenia	
	zł. na 1 osobę ludności rolniczej	%
Majątek zainwestowany	1.059	6,7
Budynki gospodarcze	10.000	63,1
Budynki mieszane	2.481	15,7
Maszyny i urządzenia	869	5,5
Drzewa owocowe i krzewy	696	4,4
Melioracje	538	3,4
Inspekty i szklarnie	158	1,0
Plantacje chmielu i wikliny	32	0,2
R a z e m	15.833	100,0

Na ogół w 1960 r. struktura majątku trwałego w gospodarstwach rolnych na wsi i w miastach nie różniła się znacznie, szczególnie w stanie budynków gospodarczych, stanowiących najpoważniejszą pozycję środków trwałych. Na obszarach miast zarysowuje się już bardzo wyraźnie przechodzenie na bardziej zintensyfikowane formy gospodarki rolnej, wymagające większych nakładów inwestycyjnych tj. zakładanie inspektów i szklarni. W pięciu miastach wydzielonych wartość środków trwałych szklarni i inspektów stanowi 67 %, a w samym Radomiu 50 % zainwestowania całego województwa. Towarowa produkcja ogrodnicza rozpoczęła się rozprzestrzeniać również na terenach tych miast, w których znajdowały się zakłady przetwórstwa owocowo-warzywnego¹⁹, a mianowicie: w Radomiu, Kielcach, Sandomierzu /Dwikozy/, Lipsku.

Spis i szacunek określający wartość środków trwałych w rolnictwie nie uwzględniał wartości arealu rolnego, który stanowi podstawowy przedmiot produkcji rolnej²⁰.

Pominięcie wartości ziemi wynika w gospodarce socjalistycznej z przyjętych zasad, że ziemia nie posiada ceny ani wartości zakumulowanej pracy żywej i uprzedmiotowionej, która doprowadziła ziemię do obecnej kultury rolnej i ukształtowania jej efektywnej żyzności. Na podstawie badań doświadczalnych M. Jerzak dochodzi do stwierdzenia, że zakumulowana praca żywa i przedmiotowa na 1 ha ziemi "wartości gleby" wynosi 10.547 zł.

To uznanie wartości gleby "za środek trwały w rolnictwie" pociąga za sobą możliwość pełniejszej oceny wartości stanowiska pracy w rolnictwie, co ma duże znaczenie w konfrontacji z wartością stanowiska pracy w innych gałęziach gospodarki np. w przemyśle czy w budownictwie. Z tych względów wprowadzono uzupełniającą korektę wartości środków trwałych w rolnictwie. Przyjęcie jako dodatkowego środka trwałego "wartości gleby" po 10,5 tys. zł. za 1 ha pozwoli uniknąć stosowania zróżnicowanych stawek ocen ziemi obowiązujących przy wykupie i przekazywaniu nieruchomości rolnych²², a jednocześnie daje pełniejszy stan wartości stanowiska pracy w rolnictwie.

Uzbrojenie pracy żywej w rolnictwie wynosi średnio 53,2 tys. zł. na 1 zatrudnionego w rolnictwie i ma ono na ogół charakter wyrównany. Od średniego wskaźnika odbiega widocznie wskaźnik dla m. Radomia, co wynika ze skupienia w tym mieście w 1960 r. ok. połowy w skali województwa kosztownych urządzeń szklarniowych, jak również ze względu na skupienie urządzeń centralnych rolnictwa w skali wojewódzkiej, gdyż Radom jest siedzibą Wojewódzkiego Związku Gminnych Spółdzielni "Samopomoc Chłopska".

Wartość produkcyjnego majątku trwałego rolnictwa na 1 mieszkańca powiększa się w grupach miast mniejszych, w których znajduje się wiele miast o dominującej funkcji rolniczej.

Tabela 19

Rolnictwo w miastach woj. kieleckiego 1960 r.

	Liczba gospodarstw rolnych ponad 0,5 ha	Pow. użytków rolnych		Ludność rolnicza			Wartość majątku trwałego				
		ha	% pow. miast	Zatrudn. w rolnictwie	Ludność rolnicza Razem	% ludn. miast	mln zł.			tys. zł.	
							Wartość gleby	Wartość urządzeń	Razem	Na 1 zatrudn. w roln.	Na 1 mieszkańca miasta
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Mi. kieleckie	21,163	40,943	48,8	25,019	42,702	8,6	430	943	1,373	55,0	2,7
Miasta ponad 50,000	2,496	4,446	x	2,997	6,821	3,1	46	260	306	x	1,4
Radom	1,796	3,446	52,8	2,069	3,409	2,6	36	190	226	109,2	1,7
Kielce	700	1,000	24,6	928	3,412	3,8	10	70	80	86,2	0,9
Miasta 20-50,000	2,930	3,760	x	2,516	3,733	3,4	39	184	223	x	2,0
Ostrowiec	1,423	2,088	43,9	1,545	2,563	6,7	22	78	100	64,9	2,6
Starachowice	542	601	24,5	257	396	1,1	6	52	58	22,5	1,6
Skarżysko-Kamienna	965	1,071	25,8	714	774	2,2	11	54	65	91,0	1,8
Miasta 10-20,000	1,828	3,538	x	1,753	3,277	8,6	37	53	90	x	2,4
Sandomierz	888	1,502	59,0	846	1,553	21,5	16	25	41	48,4	3,2
Jędrzejów	757	1,602	81,7	805	1,354	10,8	17	22	39	48,4	3,1
Pionki	191	434	26,3	102	370	3,0	4	6	10	98,0	0,8
Miasta 5-10,000	7,066	13,018	x	8,051	13,715	18,3	136	209	345	x	4,0
Opoczno	598	1,177	50,3	468	944	9,5	12	15	27	57,6	2,8
Końskie	591	945	40,9	440	1,318	13,7	10	18	28	63,6	2,9
Busko-Zdrój	595	939	76,9	752	1,361	15,2	10	18	28	37,2	3,3
Suchedniów	1,164	1,541	26,3	700	1,092	13,8	16	16	32	45,7	4,4
Kozienice	408	930	62,0	716	887	14,6	10	15	25	34,9	4,0
Włoszczowa	592	1,236	37,4	822	1,149	19,0	13	20	33	40,1	5,4
Staszów	583	1,195	44,3	683	1,378	23,7	12	17	29	42,4	4,9
Zwolen	945	2,644	70,1	1,379	2,329	42,6	28	37	65	47,1	11,9
Pińczów	433	778	64,8	591	877	16,8	8	16	24	47,8	4,6
Opatów	531	589	54,3	700	940	16,7	6	16	22	31,4	3,9
Szydłowice	626	1,044	46,8	890	1,440	27,3	11	21	32	35,9	6,0
Miasta do 5,000	6,843	16,181	x	9,702	15,156	27,6	172	237	409	x	8,9
Koniecpol	720	1,854	47,4	751	1,321	26,9	19	26	45	59,9	9,1
Kazimierza Wlk.	417	758	84,2	641	997	21,5	8	16	24	37,4	5,2
Międzybóże	537	1,664	71,0	742	1,255	37,6	17	22	39	52,5	14,7
Chmielnik	375	714	82,3	358	836	21,2	7	12	19	53,0	4,8
Cmielów	335	664	49,0	150	482	12,3	7	8	15	94,9	3,8
Szczekociny	525	867	49,1	800	1,341	35,2	9	23	32	40,0	8,4
Przedbórz	403	1,051	79,6	1,000	1,271	33,4	16	17	33	33,0	8,7
Stąporków os.	395	493	29,3	300	405	12,0	5	5	10	33,1	2,9
Białobrzegi	261	600	73,8	342	438	14,2	6	6	12	35,0	3,9
Jedlnia Letniako os.	113	343	44,7	100	177	5,8	4	3	7	70,0	2,3
Przysucha	350	689	19,3	289	508	18,9	7	8	15	51,9	3,6
Chęciny	453	813	56,0	794	1,002	33,0	8	15	23	28,9	7,5
Skaryszew	477	1,931	70,6	943	1,391	58,9	20	21	41	43,4	7,3
Lipsko	371	1,116	67,5	586	903	40,7	11	12	23	39,2	10,2
Zawichost	406	1,050	60,2	917	962	50,3	11	15	26	28,3	13,6
Ożarów	147	250	50,0	200	416	23,1	3	7	10	50,0	5,5
Skalbierz	256	471	66,1	351	716	44,3	5	11	16	45,6	9,8
Wyśmierzyce	282	851	52,8	430	735	75,1	9	10	19	44,1	19,0

Dane: Spis Rolny GUS, Spis Powozeczny 1960, Spis środków trwałych 1960 r.

Przypisy do rozdziału V

- 1 K. D z i e w o ń s k i: Baza ekonomiczna i struktura funkcjonalna miast, Warszawa 1967, s. 79.
- 2 J. M a ł e c k i: Studia nad rynkiem regionalnym Krakowa w XVI w., Warszawa 1963, s. 144-198.
- 3 R. K o ł o d z i e j c z y k: Kształtowanie się burżuazji w Królestwie Polskim, Warszawa 1951, s. 14.
- 4 Z. K a m i e ń s k a: Fachowcy cudzoziemscy w manufakturach magnackich XVIII r., „Przegląd Historyczny” 1952, z. 3-4, s. 523.
W. T r z e b i ń s k i: Ze studiów nad historią budowy miast prywatnych w Polsce w wieku oświecenia, „Studia z historii i budowy miast”, Warszawa 1914, s. 87 i nast.
- 5 J. P o z d u r: Starachowice i zakłady do 1939 r. Studia z dziejów górnictwa i hutnictwa. T. XIII, s. 80.
J. P a z d u r: Przemysł zbrojeniowy Zagłębia Staropolskiego do końca XIX w. Rocznik Świętokrzyski. Wrocław 1962, tom I.
- 6 W. O s t r o w s k i: Budownictwo przemysłowe Zagłębia Staropolskiego w okresie Królestwa Kongresowego, Prace IUA 1951 r. z. 2.
- 7 Pamiątna książka radomskiej gubernii, Radom 1899, zawiera pełny spis zakładów przemysłowych z liczbą robotników wg stanu z 1897r.
- 8 S. K o s z u t s k i: Rozwój ekonomiczny Królestwa Polskiego w ostatnim trzydziestoleciu 1870-1900, Warszawa 1905 r.
- 9 I. P i e t r z a k - P a w ł o w s k a: Królestwo Polskie w początkach imperializmu 1900-1905, Warszawa, s. 236.

- ¹⁰ Polska w czasie wielkiej wojny 1914-1918. Wydawnictwo fundacji pokojowej Carnegiego t. VI, s. 291 i nast. Warszawa 1939.
- ¹¹ Dane dotyczące C. O. P. -u.
Z. L a n d a u , J. T o m a s z e w s k i : Zarys historii gospodarczej Polski 1918-1939. Warszawa 1960, s. 185 i nast.
M. D r o z d o w s k i : Geneza i rozwój Centralnego Okręgu Przemysłowego "Najnowsze dzieje Polski" 1959 Nr 2.
H. R a d o ń s k i : C. O. P. w Polsce. Warszawa 1939.
K. B o b i ń s k i : Centralny Okręg Przemysłowy, przyczyny powstania i warunki rozwoju. Warszawa 1939.
- ¹² A. K o ło s o w : Srodki trwałe i ich rola w reprodukcji socjalistycznej. Warszawa 1964.
O. L a n g e r : Teoria reprodukcji i akumulacji. Warszawa 1965.
- ¹³ B. K. P r a n d e c k a : Gospodarka Polski w układzie przestrzennym. Gospodarka i Administracja Terenowa Nr 1 1967.
- ¹⁴ W. K a w a l e c : Okręgi przemysłowe i regiony ekonomiczne w Polsce. Warszawa 1965.
Liczby wg Rocznika Statystycznego 1968. GUS, Warszawa 1968 s. 84 i 86.
T. M r z y g ł ó d : Polityka rozmieszczenia przemysłu w Polsce 1946-1980. Warszawa 1962 r.
- ¹⁵ M. S t r z e m s k i : Gleby województwa kieleckiego. Przegląd Geograficzny/1954, ss. 47-65. Na 89 miast i miasteczek - 60 położonych jest na glebach dobrych.
- ¹⁶ W. C w i k : Pozostałości feudalne w miastach rządowych małopolskich terenów Królestwa Polskiego 1815-1866. Lublin 1968, s. 39-41.
- ¹⁷ W. C w i k : l. c., s. 40.
- ¹⁸ Indywidualna gospodarka rolna woj. kieleckie. Spis powszechny 6, XII. 1960 r. GUS Warszawa 1964.
- ¹⁹ F. B u d z y ń s k i : Rozmieszczenie produkcji warzyw i owoców. Warszawa 1967, s. 175.

²⁰ H. C h o łu j : Cena ziemi w rachunku ekonomicznym. Warszawa 1966, s. 196.

R. M a n t e n f f e l : Ziemia i inne środki własne gospodarstwa rolniczego w rachunku ekonomicznym. Zagadnienie Ekonomiki Rolnej 1969 Nr 5.

²¹ M. J e r z a k : Wartość, produktywność i cenność gruntów ornych. Roczniki Nauk Rolniczych, Seria Ekonomiki Rolnictwa, Warszawa 1961, z. 3, s. 438.

²² Zarządzenie Min. Rolnictwa z 24. IX. 1962 r. w sprawie oceny, warunków i trybu sprzedaży państwowych nieruchomości rolnych/Mon. Polski Nr 72, poz. 335 oraz rozporządzenie Rady Ministrów z 11. IV. 1962 r. w sprawie zaliczenia powiatów do okręgów gospodarczych, ustalenia norm przeciętnego przychodu szacunkowego oraz stawek podatku gruntowego dla celów wymiaru podatku gruntowego /Mon. Polski Nr 24, poz. 106/. Ceny za 1 ha użytków rolnych zależą od klasy gruntów oraz strefy położenia tych gruntów.

VI. BAZA MATERIALNO-TECHNICZNA KONSUMPCJI W MIASTACH

1. Charakterystyka ogólna środków trwałych konsumpcji

Obok zadań produkcyjnych realizowanych przy pomocy środków trwałych produkcji, miasta są również ośrodkami konsumpcji nie tylko dla mieszkańców miasta, ale również dla ludności zaplecza, które leży w strefie ciężenia miasta, a nawet dla przygodnych turystów i osób przejeżdżających przez miasto. Zaspokojenie potrzeb tej ludności powoduje działalność usługową miasta, a następnie specjalizację określonych rodzajów usług, pozwalającą na korzystanie z nich użytkowników spoza terenu miasta. Powoduje to powstawanie i działanie miast o wyspecjalizowanych funkcjach; obronnych, handlowych, administracyjnych, uzdrowiskowych, turystycznych itp.

Zaspakajanie potrzeb ludności zamieszkałej w mieście jest czynnością endogeniczną, wynikającą z funkcji egzogenicznej miasta.

W zakresie środków trwałych służących do zaspakajania potrzeb należy rozróżnić środki trwałe służące konsumpcji indywidualnej i tu podstawowym urządzeniem jest dom mieszkalny oraz środki trwałe służące konsumpcji zbiorowej w rozbudowanej sieci usług: handlowych, szkolnych, kultury, zdrowia, usług rzemieślniczych, rekreacji i innych, które mają pod względem konstrukcyjnym bardzo zróżnicowaną formę. Mogą to być sklepy, warsztaty usługowe, szkoły, szpitale, teatry, kościoły, parki i wiele innych urządzeń.

Miasta stanowią zawsze skupienie urządzeń usługowych obsługujących określone zaplecze. Pozwala to na budowę tych urządzeń w wyższej skali niż gdyby korzystała z nich ludność samego miasta. Istnieje więc i w tym przypadku działanie korzyści wynikających ze wspólnej lokalizacji.

Stan wyposażenia miasta w zasoby mieszkaniowe oraz w urządzenia usługowe charakteryzuje poziom warunków życiowych w mieście.

Czynnikiem podstawowym wpływającym na wzrost standardu życiowego ludności w miastach są urządzenia sieciowe w zakresie gospodarki wodnej /wodociąg i kanalizacja/ i energetycznej /elektryczność, gaz, ciepło/, które pozwalają na nowoczesne urządzenia mieszkań. Duże miasta ze względu na centralizację urządzeń produkcyjnych mają większe możliwości budowy i utrzymania tych urządzeń.

Wszystkie urządzenia trwałe służące celom konsumpcyjnym w mieście

narastały w ciągu całego okresu rozwoju miasta, ulegały transformacji i dostosowaniu do zmieniającego się standardu życiowego ludności, stanowią więc zespół obiektów obciążonych w różnym stopniu problemem dziedzictwa i przedstawiającym wobec tego zróżnicowane warunki użytkownika.

Przedmiotem analizy będą następujące urządzenia trwałe służące konsumpcji w miastach:

- zasoby mieszkaniowe jako baza konsumpcji indywidualnej,
- urządzenia komunalne /infrastruktury ekonomicznej/,
- urządzenia obrotu towarowego,
- urządzenia usługowe /infrastruktury społecznej/.

2. Zasoby mieszkaniowe

Zasoby mieszkaniowe stanowią największą część środków trwałych w miastach. Stan zasobów mieszkaniowych zaspakajający podstawowe potrzeby bytowe mieszkańców charakteryzuje poziom standardu życiowego. Zasoby mieszkaniowe jako urządzenia trwałe można więc rozpatrywać pod względem ich formy i pod względem ich funkcji społecznych i ekonomicznych.

Forma zasobów mieszkaniowych m.in. architektura domów zależna jest od wielu czynników: od stosowanych materiałów budowlanych, poziomu techniki budownictwa, panujących form plastycznych. Funkcje zasobów mieszkaniowych zależą od warunków społecznych i ekonomicznych, a w szczególności od zamożności ich użytkowników.

Zasoby mieszkaniowe wraz z rozwojem miasta zwiększają się pod względem ilościowym przez budowę coraz nowych budynków mieszkalnych.

Załączone zestawienie charakteryzuje wzrost liczby budynków mieszkalnych w obecnych miastach woj. kieleckiego w latach 1824-1960 /tab. 20/.

Wprawdzie liczba budynków mieszkalnych nie jest dokładnym określeniem zasobów mieszkaniowych, szczególnie dla miast, w których jest znaczna ilość budynków dużych wielorodzinnych, nie ma jednak innych kryteriów porównawczych stanu z 1960 r. z dawnymi z 1824 i 1921 r.

Tabela 20.

Budynki mieszkalne 1824-1921-1960

Miasta	Liczba budynków mieszkalnych			Wskaźnik wzrostu podstawa = 100	
	1824 ^{a/}	1921 ^{b/}	1960 ^{c/}	1821	1960
				1824	1921
Woj. kieleckie	6.909	19.435	50.616	282	258
Miasta ponad 50.000	578	4.906	16.271		
Radom	248	2.712	9.413	1.084	347
Kielce	330	2.194	6.858	667	312
Miasta 20-50 tys.	491	2.896	11.255		
Ostrowiec Św. d/	384	1.404	4.768	364	339
Starachowice e/	61	785	3.515	1.283	460
Skarżysko Kam.f/	46	707	2.972	1.521	
Miasta 10-20 tys.	575	1.398	3.865		
Sandomierz	390	429	1.397	111	326
Jędrzejów	185	969	1.481	524	153
Pionki	-	-	987	-	-
Miasta 5-10 tys.	2.709	6.062	10.248		
Opoczno	342	487	1.201	141	246
Końskie	212	473	1.107	223	234
Busko Zdrój	78	450	791	577	175
Suchedniów	67	527	1.312	787	249
Kozienice	243	506	950	280	188
Włoszczowa	162	403	827	251	205
Staszów	350	719	845	260	118
Zwolen	218	728	1.052	332	194
Pińczów	400	611	554	152	
Opatów	360	501	760	139	91
Szydłowiec	277	657	849	237	129
Miasta do 5 tys.	2.556	5.571	8.977		
Białobrzegi	61	198	484	324	244
Kazimierza Włka	68	257	644	378	251
Lipisko	202	321	431	159	134
Przysucha	195	387	444	198	114
Koniecpol g/	270	344	789	127	229
Cmielów	144	323	767	224	239
Stąporków os.	24	66	394	275	606
Jedlnia Letn. os.	-	-	565	-	-
Iłża	28	571	629	250	110
Chmielnik	197	515	399	261	77
Szczekociny	146	357	672	245	174
Przedbórz	196	418	572	213	137
Chęciny	244	537	515	220	96
Skaryszew	126	197	464	156	205
Zawichost	118	370	438	313	118
Działoszyce	118	388	235	329	60
Skalbierz	96	126	326	131	258
Wyśmierzyce	123	196	209	159	106

a/ Liczba budynków w miastach 1824 r. wg Tabella miast, wsi, osad Królestwa Polskiego z wyrażeniem ich położenia i ludności. Warszawa 1827 r.

b/ Liczba budynków wg Spisu powszechnego z 30.IX.1921 r. Skoro - widz miejscowości R.P. Tom III woj. kieleckie GUS Warszawa 1925.

c/ Liczba budynków w 1960 r. Spis powszechny z dnia 6. XII. 1960 r. Mieszkania. Budynki mieszkalne. Woj. kieleckie. GUS Warszawa 1965 r.

d/ m. Ostrowiec Św. z Denkowem

e/ m. Starachowice z Wierzbnikiem

f/ m. Skarżysko Kamienna w 1827 i 1921 r. - Kamienna i Bzin

g/ m. Koniecpol z Chrzastowem.

Wzrost zasobów mieszkaniowych jest szczególnie widoczny w miastach największych i wynika ze wzrostu zaludnienia w tych miastach.

Miasta małe, o słabym tempie przyrostu nowej zabudowy posiadają stosunkowo wysoki udział zasobów pochodzących ze starszych okresów, odznaczających się dużym stopniem ich zużycia.

Zasoby mieszkaniowe w okresie rozwoju miasta podlegają stałej rekonstrukcji¹, która występuje w formie odtworzenia częściowego przez remonty bieżące, remonty kapitalne, modernizacje, dostosowanie mieszkań do struktury rodzinnej oraz w formie odtworzenia całkowitego poprzez inwestycje.

W miastach, w których liczba ludności wzrasta, inwestycje mieszkaniowe są głównym czynnikiem rozwoju przestrzennego tych miast.

Rekonstrukcja zabudowy mieszkaniowej powodująca jej transformację oraz inwestycje mieszkaniowe wynikające ze wzrostu miasta wprowadzają poważne zmiany w strukturze zabudowy zasobów mieszkaniowych, nawarstwianie się zasobów mieszkaniowych pochodzących z różnych okresów ich budowy i przebudowy.

Ostatecznie więc stan zasobów mieszkaniowych, stanowiących dziedzictwo wielu poprzednich epok, programowanych w różnym stanie rekonstrukcji i adaptacji dla potrzeb współcześnie żyjącego w mieście pokolenia stanowi konglomerat domów i mieszkań o różnym standardzie i zdolności zaspakajania potrzeb mieszkańców, a więc o różnej efektywności użytkowej.

Zróżnicowanie efektywności użytkowej zasobów mieszkaniowych uzależnione jest od cech fizycznych budynków mieszkalnych, wynikających z materiałów budowlanych użytych do budowy, stanu wyposażenia technicznego, stanu naturalnego zużycia, wynikającego z wieku budynku i dokonanych rekonstrukcji oraz od cech społeczno-ekonomicznych takich jak: położenie w określonym zgrupowaniu zabudowy miasta, sta-

nu wyposażenia mieszkań, walorów plastycznych budynku i otoczenia, grupy społecznej użytkowników i stanu użytkowania budynku i mieszkań.

Cechy fizyczne budynków jak i cechy społeczne wpływają na wartość użytkową i zaspokojenie potrzeb mieszkaniowych według odpowiedniego standardu².

Budynki mieszkalne w miastach budowane są na ogół seriami, które odpowiadają okresom rozwoju miast. Każdej serii zabudowy realizowanej w określonych warunkach społeczno-gospodarczych i przepisów prawnych, przy określonej technologii produkcji materiałów budowlanych i techniki budownictwa odpowiada dominujący typ budynków mieszkalnych i sposobu ich lokalizacji w mieście. W ten sposób powstają w mieście wyróżniające się typowe zgrupowania zabudowy, jednostki morfologiczne zabudowy.

Każda seria zabudowy powstaje w określonej epoce historycznej, w której istnieje określony pogląd na standard mieszkaniowy oraz na wyobrażenie mieszkania, domu, zgrupowania domów, co wyraża się w odpowiedniej formie architektonicznej i urbanistycznej.

Układy urbanistyczne zachowują wielką trwałość w zabudowie miasta. Budynki mieszkalne mają mniejszą trwałość. Bardzo niewiele budynków mieszkalnych sprzed XIX w. dotrwało do naszych czasów. Jednostki morfologiczne miasta wypełniają się coraz inną zabudową, która ulega starzeniu się, zużyciu technicznemu i ekonomicznemu i zastępowana jest przez nowe zasoby budowlane. Jednostki zabudowy mieszkaniowej powstałe lub gruntownie przekształcone w odpowiedniej epoce posiadają typy budynków mieszkalnych odpowiadającej tej epoce.

W miastach woj. kieleckiego można wyróżnić następujące charakterystyczne typy budynków mieszkalnych:

- a/ miejskie
- b/ osiedlowe
- c/ małomiasteczkowe i podmiejskie
- d/ zagrodowe

Podział ten przyjęto w nawiązaniu do klasyfikacji powszechnej inwentaryzacji środków trwałych.

a/ Budynki typu miejskiego

Budynki typu miejskiego znajdują się w największych miastach regionu: w Kielcach, w Radomiu i w Ostrowcu oraz w miastach będących w XIX w. siedzibą administracji powiatowej.

Budynki pochodzące z XIX w. i pocz. XX w. /wybudowane do pierwszej wojny światowej/ przedstawiają typ kamienicy czynszowej usytuowanych przy głównych ulicach miasta, często z oficynami w

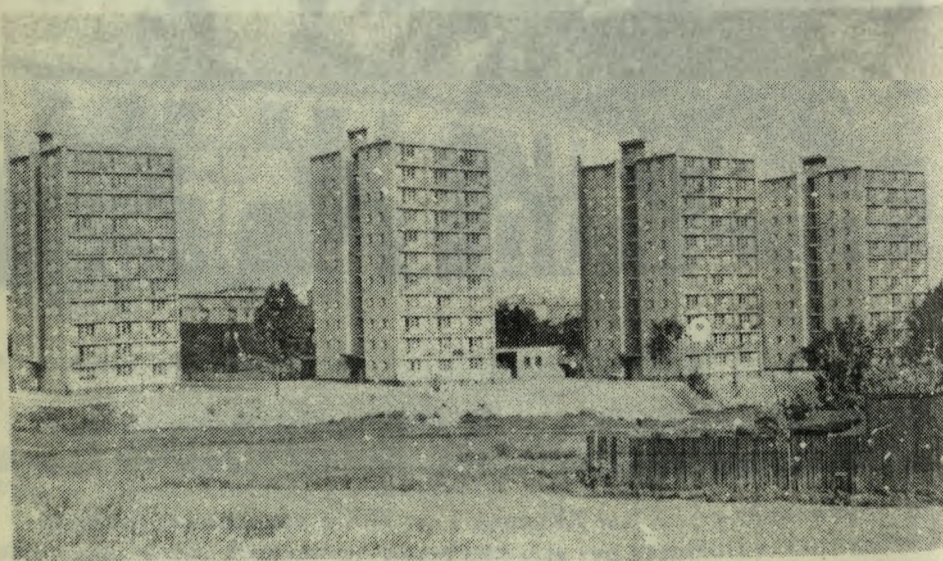
Ryc. 40 i 41. Szydłowiec. Transformacja zabudowy Rynku z typu szczytowego na kalenicową w ciągu XIX w.

Ryc. 42. Kielce. Budynki osiedlowe. Fot. B. Duda.

Ryc. 42. Kielce, ul. Sienkiewicza.
Wielokondygnacyjna zabudowa śródmiejska. Widoczna
przebudowa w różnych okresach i stylach. Fot. T. Hermańczyk.

Ryc. 43. Kielce. Zabudowa osiedlowa. Fot. B. Duda.

podwórzach. Ponieważ budynki mieszkalne tak na poszczególnych działkach, jak i w zgrupowaniu ulic narastały stopniowo w różnych okresach czasu, istnieje duże zróżnicowanie w konstrukcji wielu budynków. Najstarsze budynki sięgające pierwszej połowy XIX w. uznane są za zabytki kultury materialnej⁴. Budynki te usytuowane są zwykle frontem do ulicy. Pod koniec XIX w. rozpoczęto wypełniać działki zabudową oficynową o bardzo zróżnicowanych gabarytach, najczęściej wyższych od budynku frontowego.

Ożywiony ruch budowlany w Radomiu i w Kielcach trwający około 40 lat przed pierwszą wojną światową doprowadził do powstania bardzo charakterystycznych dla tego okresu, przeważnie dwupiętrowych domów w zabudowie zwartej - w Radomiu przy ul. Żeromskiego, ul. Moniuszki, ul. Nowotki; w Kielcach we fragmentach ul. Sienkiewicza, ul. Mickiewicza, ul. Sniadeckich /z oficynami/. Domy te odznaczały się zróżnicowanymi warunkami mieszkaniowymi, z luksusowymi, wielopokojowymi mieszkaniami w części przyfrontowej, przeznaczonych dla zamożnej burżuazji oraz małymi mieszkaniami w oficynach, przeznaczonymi dla niższych klas społecznych. Wykorzystywano również na cele mieszkalne poddasza i suteryny⁵.

W budynkach usytuowanych przy głównych ulicach partery zostały przeznaczone na cele handlowe i usługowe.

Pod względem konstrukcyjnym domy te budowane są przeważnie z cegły, posiadają stropy drewniane i są podpiwniczone. Pod względem formy architektonicznej najstarsze budynki pochodzące z pierwszej połowy XIX w. budowane były w stylu klasycystycznym, w drugiej połowie XIX w. w pojętych ekletycznie różnych stylach historycznych, wśród których przeważały elewacje w stylu neorenesansowym i neogotyckim, a w ostatnich latach przed wybuchem pierwszej wojny światowej w stylu secesji.

Po drugiej wojnie światowej budownictwo wielkich domów lokatorskich zamarło. Pewne ożywienie nastąpiło dopiero w latach trzydziestych.

Budynki mieszkalne lokatorskie wznoszone w tym czasie uwzględniały już nieco warunki nasłonecznienia i przewietrzania mieszkań, lokowane były przeważnie jako plomby na niezabudowanych placach, uzupełniając dotychczasową zabudowę zwartą w śródmieściu/w Kielcach przy ul. Sienkiewicza, w Radomiu przy ul. Moniuszki/.

Budynki tego okresu odznaczają się prostotą, nowoczesną formą architektoniczną i dobrym funkcjonalnym rozwiązaniem mieszkań, wyposażeniem w urządzenia kominowe, głównie w wodociąg i kanalizację, w Radomiu także w gaz.

W okresie powojennym, szczególnie w latach 1950-1960 powstało w rozwijających się miastach, głównie w Kielcach, w Radomiu i Ostrowcu wiele budynków i całych zespołów budynków mieszkalnych typu miejskiego. Lokalizacja budynków mieszkalnych w śródmieściach miast była uzasadniona wykorzystaniem w pełni terenów

uzbrojonych. W niektórych przypadkach budowa nowych domów łączyła się z rekonstrukcją, wyburzeniem dotychczasowej "zgniłej" zabudowy /Sienkiewiczowska Dzielnica Mieszkaniowa w Kielcach/. Zgrupowanie tego typu zabudowy w określonych sektorach miast /ul. Traugutta i częściowo ul. Żeromskiego w Radomiu, ul. Sienkiewicza, Kościuszki i inne w Kielcach, Rynek w Ostrowcu/ nadało nowy wygląd tym fragmentom miast.

b/ Budynki typu osiedlowego

W zabudowie osiedlowej stosowane są z zasady typowe budynki mieszkaniowe. Swobodne ustawienie tych budynków pozwala wykorzystać wolne przestrzenie na publicznie dostępną zielenią urządzonej oraz miejsca do wypoczynku i zabaw dla dzieci. Osiedla budowane przez wielkich, uspołeczniionych inwestorów reprezentują wysoki stan techniczny i standard wyposażenia. Typy budynków zależne są od okresu ich realizacji. Najwcześniejsze budynki typu osiedlowego budowane dla pracowników wielkich zakładów państwowych w Radomiu, w Pionkach, Skarżysku i Starachowicach są to budynki 2-4 kondygnacji. Budynki pierwszych osiedli powojennych są niejako kontynuowaniem form stosowanych przed wojną o czym świadczą osiedla w Ostrowcu Św., Skarżysku Kam., w Radomiu, budynki najwyżej 4-kondygnacyjne z wysokimi dachami krytymi dachówką. Od 1956 r. ustala się dopiero nowoczesny typ budynku z elementów prefabrykowanych, podpiwniczony, z płaskim dachem, posiadający pełne wyposażenie techniczne. W programie osiedla zapewnione jest również zaspokojenie wszystkich podstawowych potrzeb społecznych użytkowników / żłobki, przedszkola, szkoła podstawowa, ośrodek zdrowia, sklep powszechny, usługi, zielenią towarzysząca/.

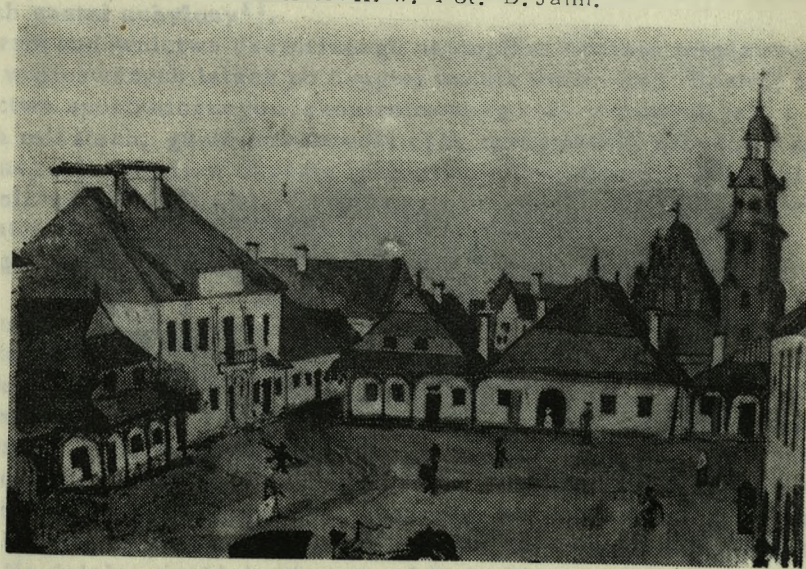
c/ Budynki typu małomiasteczkowego i podmiejskiego

Budynki typu małomiasteczkowego i podmiejskiego występują w małych miastach i osiedlach oraz na obrzeżach wszystkich większych i średnich miast, szczególnie zaś w zabudowie spontanicznej.

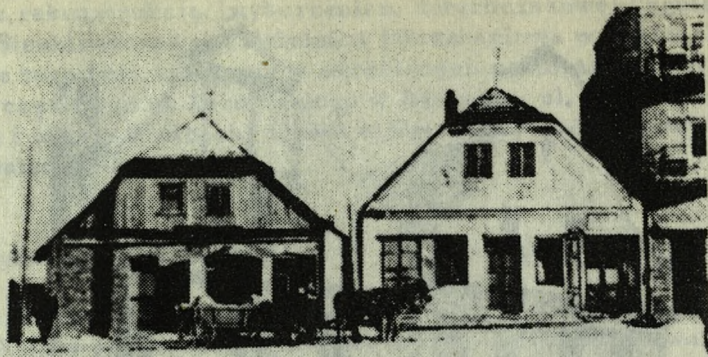
Budynki typu małomiasteczkowego i podmiejskiego są bardzo zróżnicowane w formie, w zależności od okresu ich realizacji oraz od materiałów, z których są zbudowane. Ten typ budynku posiada najstarsze tradycje w województwie. We wszystkich miastach oprócz sporadycznych przypadków np. w Kielcach, w Radomiu, w Sandomierzu, w Chęcinach, w Opatowie, Iłży, Przedborzu i Skalbierzu, brak jest zgrupowanej zabudowy mieszkaniowej sprzed XIX w. Wynika to z upadku miast w XVII i XVIII w., którego przykładem jest stan zasobów mieszkaniowych w Szydłowcu w końcu XVIII w. według relacji geologa ^{5a} Ca-rossiego.

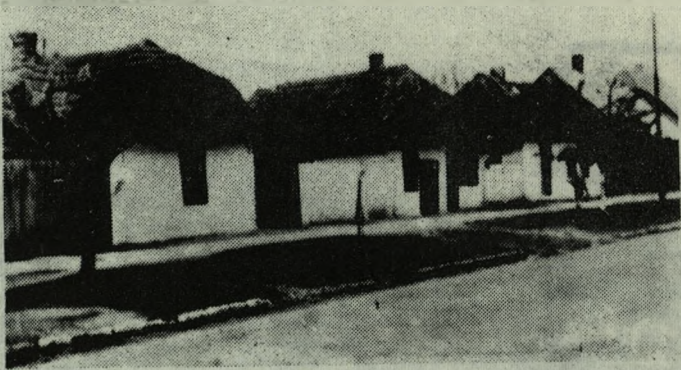
Ryc. 44. Radom. Mieszczańskie domy szczytowe w Ryнку pochodzące z XVII-XVIII w. Fot. B. Jahn.

Ryc. 45. Radom. Mieszczańskie domy szczytowe w Ryнку. Wg. rysunku S. Hoppena z 1808 r.

Ryc. 46. Skalbierz. Domy szczytowe w Rynku poch. z XVIII w.

Ryc. 47. Włoszczowa. Domy szczytowe drewniane.

"Dwie trzecie domów miejskich, to stare nędzne drewniane częściowo - wo przy ruinach murowanych domów lub na nich wzniesione chaty. Nieliczne domy murowane z kamienia, w których jeszcze mieszkają zdra- dzają dawną zamożność mieszkańców".

Ze względu na słabą bazę ekonomiczną małych miast i braku sil- nych inwestorów zabudowa kształtowała się na niskim poziomie tech- nicznym. Według danych statystycznych z 1821-24 r. murowane domy należą do wyjątków, a zjawiają się tylko w takich miastach, które po- siadają w pobliżu zasoby kamienia budowlanego.

Zabudowa drewniana miast ulegała bardzo szybko transformacji wskutek licznych pożarów jak i wskutek szybkiego zużycia technicz- nego. Na odnalezionym niedawno⁶ rysunku Samuela Hop- pena z 1808 r. przedstawiającym fragment rynku w Radomiu widnie- ją szczytowe domy drewniane, podobne do domów widocznych na obra- zach z pocz. XIX w., przedstawiających rynek w Sandomierzu⁷ i ry- nek w Szydłowcu⁸.

Przebudowie pierwotnej zabudowy miast sprzyjały wprowadzone na pocz. XIX w. przepisy ogólne Policji Budowniczej w Królestwie Polskim⁹, przewidujące zakaz budowy domów drewnianych w mias- tach, jak również zakaz remontowania domów drewnianych znajduj- cych się w złym stanie technicznym. Stare, walące się domy drev- niane można było rozebrać w trybie administracyjnym. Dla Radomia i Kielc jako siedziby władz województwa zarządzenia te zostały za- ostrzone¹⁰. Po zatwierdzeniu planów regulacyjnych dla Radomia w 1822 i Kielc w 1824 r. następuje już w pierwszej połowie XIX w. znaczna wymiana mieszczańskich domów drewnianych na murowane, natomiast dla innych mniejszych miast zakaz budowy domów drev- nianych został uchylony¹¹.

Nawrót budownictwa drewnianego nastąpił w okresie międzywojen- nym i w pierwszych latach po drugiej wojnie światowej. Rozwój bu- downictwa spontanicznego niekontrolowanego tak w małych jak i w dużych miastach, gdzie powstawały całe zgrupowania zabudowy spon- tanicznej opierał się w okresie międzywojennym prawie wyłącznie na budownictwie drewnianym. Domki drewniane z tego okresu są zwykle wolnostojące, zawierają 2 do 3 izb i sionki, na działce znajdują się bu- dynki gospodarcze i ustęp. Domy wyposażone są tylko w elektrycz- ność.

W miastach, w pobliżu których znajdowały się pokłady kamienia budowlanego /Kielce, Szydłowiec, Ostrowiec, Pińczów, Busko itp./ do budowy domów jako materiału ścian stosowano miejscowy kamień: piaskowiec, wapień. Ściany domów murowane z kamienia posiadają złe warunki termiczne, a fakt ten pogarsza brak izolacji fundamen- tów, co powoduje stałą wilgoć i zagrzybienie mieszkań. Budynki mu- rowane z kamienia występują ze względów na ogniotrwałość w zabu- dowie zwartej. W małych miastach budynki parterowe zawierają 2 do 3 izb. Na działce znajduje się ustęp i budynki gospodarcze, zwykle budowane również z kamienia. Budynki z kamienia posiadają jesz- cze gorszą wartość użytkową niż budynki drewniane.

Cegłę i materiały o podobnych właściwościach termicznych zaczęto na szerszą skalę stosować w małych miastach stosunkowo późno. Np. w Busku Zdroju stosuje się cegłę w budownictwie mieszkaniowym dopiero od lat osiemdziesiątych XIX w. /Ryc. 48/

Od 1950 r.¹² istnieje zakaz stosowania drewna w budownictwie, co wpłynęło na kształtowanie nowych form zabudowy niskiej budynków jednorodzinnych.

Zabudowa typu małomiasteczkowego jest najbardziej charakterystyczna dla naszego regionu. Zabudowa ta w przekroju historycznym przeszła znaczną transformację i jej stan obecny reprezentują pozostałości różnych okresów.

Formy tej zabudowy najkorzystniej jest ocenić według aktualnych cech konstrukcyjnych i usytuowania budynków¹³. Ze względu na usytuowanie budynków w stosunku do ulicy rozróżniamy zabudowę: szczytową, kalenicową i attykową.

Według przekazów ikonograficznych z XIX w. pierwotna zabudowa rynku w Radomiu, Szydłowcu i Sandomierzu była szczytowa. Obecnie pozostały tylko nieliczne pojedyncze przykłady tego typu zabudowy w Radomiu /dom Esterki i Gąski/, w Kielcach /dom Sołtyków/, w Sandomierzu /dom Oleśnickich/, ponadto kilka domów w Skalbierzu i Chęcinach.

Przykładów zabudowy attykowej w regionie brak. Oprócz wymienionych wyjątków zabudowy szczytowej powszechnie istnieje typ zabudowy kalenicowej, co nie podnosi jej waloru plastycznego przy niskiej parterowej lub jednopiętrowej zabudowie i pokryciu połaci dachowych przeważnie papą lub blachą.

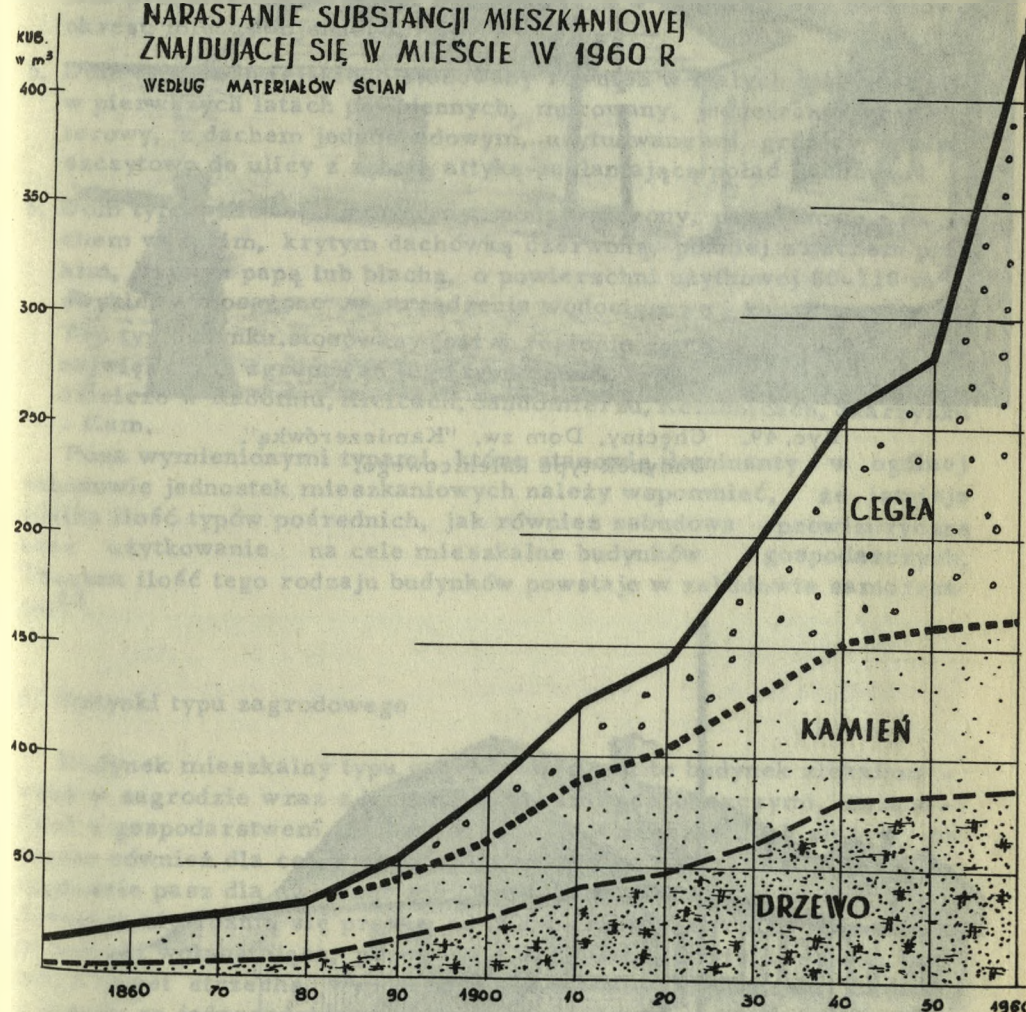
Typy domów małomiasteczkowych mają szereg różnicowań:

1. Najczęściej spotykany typ budynku małomiasteczkowego to dom parterowy w zabudowie zwartej lub miedzuchowej o konstrukcji ścian murowanej lub drewnianej, dachu dwuspadowym krytym blachą, papą lub dachówką cementową, posiadający przejazd przez bramę lub miedzę. Pomieszczenia frontowe przeznacza się na sklepy lub warsztaty rzemieślnicze. Takie zgrupowanie zabudowy spotyka się w najmniejszych miastach np. w Skaryszewie. Ogólny rytm domów parterowych jest obecnie zakłócany nowymi jednopiętrowymi budynkami, powstałymi przy przebudowie dotychczasowych budynków.
2. W miastach średniej wielkości ten sam typ zabudowy występuje w postaci budynków jednopiętrowych, pochodzących głównie z przełomu XIX w. i XX w.
3. Pochodzące z XIX w. wolnostojące domy o konstrukcji drewnianej lub murowanej, o dachu czterospadowym, krytym gontem lub papą, często z gankiem i mający wówczas charakter dworku. Domy takie budowane były również jako wielorodzinne np. przy zakładach przemysłowych /Suchedniów/.

BUSKO ZDROJ

NARASTANIE SUBSTANCJI MIESZKANIOWEJ ZNAJDUJĄCEJ SIĘ W MIEŚCIE W 1960 R

WEDŁUG MATERIAŁÓW ŚCIAN

Ryc. 48. Busko Zdrój
Narastanie substancji mieszkaniowej
znajdującej się w mieście w 1960 r.
według materiałów ścian.

Ryc. 49. Chęciny. Dom zw. "Kamiszarówką".
Budynek typu kalenicowego.

Ryc. 50. Suchedniów. Dom górniczy z poł. XIX w.
Budynek typu kalenicowego.

4. Pochodzące głównie z okresu międzywojennego budynki o konstrukcji drewnianej, z dachem dwuspadowym krytym dachówką cementową lub papą, zawierające 2-3 izby z sionką zlokalizowane głównie w bocznych ulicach lub w sposób samorzutny, wolnostojące, usytuowane w stosunku do ulicy w sposób dowolny - szczytowo lub kalenicowo w zależności od wielkości działki. Tego typu zabudowa została przeniesiona do miast i zastosowana w samorzutnej zabudowie okresu międzywojennego.

5. Dom typu podmiejskiego stosowany również w małych miasteczkach w pierwszych latach powojennych, murowany, jednotraktowy, parterowy, z dachem jednospadowym, usytuowany w granicy działki szczytowo do ulicy z zębatą attyką zasłaniającą połąć dachową.

6. Dom typu willowego murowany, podpiwniczony, początkowo z dachem wysokim, krytym dachówką czerwoną, później z dachem płaskim, krytym papą lub blachą, o powierzchni użytkowej 80-110 m², zwykle wyposażone w urządzenia wodociągowe i kanalizacyjne. Ten typ budynku stosowany jest w regionie dopiero po 1956 r. Do największych zgrupowań tego typu zabudowy należą osiedla spółdzielcze w Radomiu, Kielcach, Sandomierzu, Koźlenicach, Skarżysku - Kam.

Poza wymienionymi typami, które stanowią dominanty w ogólnej zabudowie jednostek mieszkaniowych należy wspomnieć, że istnieje wielka ilość typów pośrednich, jak również zabudowa prowizoryczna oraz użytkowanie na cele mieszkalne budynków gospodarczych. Znaczna ilość tego rodzaju budynków powstaje w zabudowie samorzutnej¹⁴.

d/ Budynki typu zagrodowego

Budynek mieszkalny typu zagrodowego jest to budynek zlokalizowany w zagrodzie wraz z innymi budynkami gospodarczymi, związanymi z gospodarstwem rolnym. Obok celów mieszkalnych służy on często również dla celów produkcyjnych np. w kuchni następuje przyrządzanie pasz dla zwierząt domowych. Budynki typu zagrodowego w miastach nie różnią się prawie od budynków w sąsiednich wsiach. Są to budynki wolnostojące, przeważnie drewniane, kryte dachówką, gontem a nawet strzechą, wyposażone jedynie w elektryczność. Budynki z zasady są jednorodzinne, zawierające 2-3 izby z sionką. Wartość tych budynków jest niższa od budynków typu małomiasteczkowego.

Wśród zabudowy typu zagrodowego po 1956 r. zjawiają się w formie rekonstrukcji budynki murowane parterowe lub nawet jednopiętrowe typu willowego. W 1960 r. budynki takie były zjawiskiem sporadycznym.

Budynki typu zagrodowego są zgrupowane w jednostkach osadniczych zabudowy zagrodowej. Wskutek inkorporacji do miast /Rado -

nia, Kielc, Ostrowca i in./ terenów podmiejskich w granicach tych miast znalazły się tereny rolne i zgrupowania osadnicze zabudowy wiejskiej typu zagrodowego.

Ze względu na zbliżoną w naszych warunkach wartość budynków mieszkalnych typu małomiasteczkowego, podmiejskiego i zagrodowego i trudność ich rozwarstwienia na podstawie posiadanych informacji statystycznych przyjęto w zestawieniach ustalenia wartości rzeczywistej zasobów mieszkaniowych tych rodzajów budynków łącznie z podziałem na budynki murowane i drewniane.

Zasoby mieszkaniowe w miastach pochodzą z różnych okresów ich budowy. Dane spisu powszechnego z 6. XII. 1960 r. podają sumaryczne dane dotyczące trzech podstawowych okresów tj. zasobów wybudowanych przed 1918 r., w okresie 1918-1944 i 1945-1960, z tym, że dane dotyczące zasobów wybudowanych po 1945 r. ujęte są w dalszych przedziałach 1945-1950, 1951-1955 i 1956-1960 r.

Analiza wieku zasobów mieszkaniowych ujęta jest w tab. 21.

Tabela 21.

Zasoby mieszkaniowe wg okresu budowy w grupach wielkości miast /w izbach/

Grupa miast	Ogółem		Przed 1918		1918 - 1944		1944 - 1960	
	izby	%	izby	%	izby	%	izby	%
Ogółem	258568	100,0	67073	25,8	102442	40,7	86944	33,5
ponad 50.000	109186	100,0	32569	30,0	39614	37,3	36016	32,7
20.000 - 50.000	61440	100,0	8480	13,8	29396	47,7	22884	38,5
10.000 - 20.000	19384	100,0	4451	23,0	8093	44,2	6601	32,8
5.000 - 10.000	39762	100,0	12871	32,2	14868	37,1	11853	30,7
poniżej	28797	100,0	8702	30,0	10471	36,0	9590	34,0

Zródło: Mieszkania, budynki mieszkalne. Woj. kieleckie. Spis powszechny 6. XII. 1960 r. GUS. Warszawa 1965 r.

O jakości zasobów mieszkalnych i kapitalności ich budowy świadczą materiały budowlane, a w szczególności materiały ściennie użyte do ich budowy w różnych grupach miast /tab. 22/.

Tabela 22.

Charakterystyka budynków mieszkalnych wg materiałów ścian 1960 r.

Grupa miast	Budynki ogniotrwałe		Budynki nieogniotrwałe		% izb w budynkach nieogniotrwałych
	budynek	izby	budynek	izby	
Woj. kieleckie	22.462	172.081	28.105	86.336	33,2
ponad 50.000	6.842	78.740	9.406	30.366	27,8
20.000-50.000	4.638	39.466	6.611	21.963	36,0
10.000-20.000	1.742	12.622	2.118	6.741	34,9
5.000-10.000	4.557	23.119	5.680	16.612	41,5
do 5.000	3.683	18.134	4.290	10.654	36,7

Zródło: Mieszkania, budynki mieszkalne. Woj. kieleckie. Spis powszechny 6. XII. 1960 r. GUS Warszawa 1965 r.

Zasoby najstarsze pochodzące sprzed 1918 r. stanowią 25,8 % ogółu zasobów mieszkaniowych, lecz nie są one rozłożone równo - miernie we wszystkich grupach miast. Miasta o charakterze przemysłowym znajdujące się w grupie miast 20-50 tys. /Ostrowiec, Starachowice, Skarżysko/ oraz część miast z grupy miast 10-20 tys. /Pionki/ jako miasta "nowe" wyrosłe w okresie międzywojennym na skutek rozwoju przemysłu, mają małą ilość starych budynków mieszkalnych np. w Pionkach zasoby mieszkaniowe sprzed 1918 r. wynoszą zaledwie ok. 2 %, zaś w 9-ciu miastach o dominującej funkcji przemysłowej zasoby wynoszą 13769 izb na ogólną ilość 84162 izb tj. 16,4 %. Po wydzieleniu miast o funkcjach przemysłowych pozostałe miasta mają prawie wyrównany stan zasobów mieszkaniowych sprzed pierwszej wojny światowej, wynoszący 30,6%, a więc prawie dwukrotnie wyższy niż w miastach o funkcjach przemysłowych.

W miastach nierozwijających się stan zasobów starych z okresu sprzed pierwszej wojny światowej jest wyjątkowo wysoki np. we Włoszczowej 44,0 %, w Chmielniku 50,2 %, w Przysusze 42,3 %, w Działoszycach 71,9 %, w Wyśmierzycach 65,8 %.

Niski stan zasobów mieszkaniowych sprzed 1918 r. posiadają również miasta, które uległy zniszczeniom wojennym np. Zwoleń, spa-

lony w 1939 r. - 11,2 %, Zawichost 19,4 %. Odbudowa tych miast ze zniszczeń wojennych odbywała się w niekorzystnym okresie tuż po zakończeniu wojny, gdy nie została jeszcze zorganizowana służba budowlana oraz produkcja ogniotrwałych materiałów ściennych.

Stan zasobów mieszkaniowych wybudowanych przed pierwszą wojną światową posiada zróżnicowaną efektywność użytkową w zależności od konstrukcji i warunków użytkowania. Na ogólną ilość 67,0 tys. izb wybudowanych w tym okresie 17,8 tys. tj. 26 % izb jest w domach o konstrukcji drewnianej. Prawie połowa tych zasobów znajduje się w większych miastach regionu i są to prawie wyłącznie budynki typu wiejskiego na obszarach inkorporowanych do miast od 1915 r. Budynki drewniane pochodzące sprzed pierwszej wojny światowej mają już ponad pięćdziesiąt lat i znajdują się u kresu swej użyteczności.

Spśród blisko 50 tys. izb w budynkach murowanych nie znamy dokładnie liczby izb w budynkach wybudowanych z kamienia, które przedstawiają najgorsze warunki mieszkaniowe /złe warunki techniczne, wilgoć, zagrzybieniec/. Dla scharakteryzowania pozostałości budownictwa o konstrukcji ścian z drewna, kamienia i cegły oraz podobnych do cegły pod względem technicznym materiałów sporządzone przykładowo na podstawie materiałów inwentaryzacji urbanistycznej dla Buska Zdroju rozwarstwienie istniejącej w 1960 r. zabudowy według okresów budowy i materiałów ścian /Ryc. 48/. Pozwala to na scharakteryzowanie stanu zasobów mieszkaniowych i ocenę ich wartości użytkowej.

Najstarsze budynki mieszkalne w Busku Zdroju, w tym 19 budynków sprzed 1850 r. posiadają ściany z kamienia. Zasoby mieszkaniowe o ścianach z kamienia wynoszą w tym mieście 17,3 %. Podobnie kształtuje się stan zasobów mieszkaniowych o konstrukcji kamiennej w miastach położonych w strefie występowania kamienia budowlanego /Pińczów, Chęciny, Kielce, Szydłowiec, Opatów i inne/. Do wysokiego stopnia zużycia tych budynków należałoby dodać jeszcze niskie ich cechy użytkowe. Ostatni okres powojenny charakteryzuje się zahamowaniem wzrostu zasobów mieszkaniowych budowanych z kamienia i drewna.

Znaczną część zasobów mieszkaniowych sprzed pierwszej wojny światowej o dość wysokich jeszcze walorach użytkowych znajduje się w dwóch największych miastach regionu - w Radomiu i w Kielcach, w których istniał do 1915 r. zakaz budowy domów drewnianych i w których powstały w tym czasie znaczne zgrupowania zabudowy typu miejskiego.

Okres 1918-1944 obejmuje właściwie lata międzywojenne, gdyż podczas wojny 1939-1944 budownictwo mieszkaniowe było przez władze okupacyjne zakazane, z wybudowanych w okresie międzywojennym 49,7 tys. izb, blisko połowę stanowią zasoby w budynkach o konstrukcji drewnianej i pochodzą one głównie z okresu ożywienia budownictwa tj. z lat 1926-1939. Obecnie znajdują się one przeważnie w bardzo złym stanie technicznym i przedstawiają małą wartość użytkową. Podobnie ten typ budownictwa przeszedł na okres powojenny i do czasu

wydania przepisów o zakazie stosowania drewna w budownictwie zostało zrealizowanych po II wojnie światowej jeszcze blisko 7,2 tys. budynków drewnianych o 19,1 tys. izb, co stanowi 22 % zasobów wybudowanych w miastach w okresie 1945-1960.

Na stan obniżenia się wartości użytkowej zasobów mieszkaniowych pochodzących sprzed 1945 r. wpłynęła w znacznym stopniu niedostateczna ich konserwacja. Zasoby mieszkaniowe w miastach, szczególnie zasiedlone w okresie przedwojennym przez ludność żydowską były eksploatowane w sposób powodujący ich dewastację. Znaczącej dewastacji uległy one również w pierwszych latach powojennych, gdy wiele nieruchomości miejskich było opuszczonych i porzuconych przez dotychczasowych właścicieli. W okresie 1945-1960 odbudowano 1616 domów zawierających 10516 izb¹⁶, co stanowi część zniszczeń wojennych, które według inwentaryzacji przeprowadzonej w 1945 r. przez b. Ministerstwo Odbudowy objęły w miastach woj. kieleckiego 6,8 tys. nieruchomości, których zniszczenia przekraczały 10 %.

Zdolność zaspakajania potrzeb mieszkaniowych przez zasoby mieszkaniowe uwarunkowana jest ich stanem zużycia, uzależnionym od warunków technicznych budowy, typu budynku, materiałów użytych do budowy, przede wszystkim zaś materiałów ściennych oraz od okresu i sposobu użytkowania budynków.

Podstawowych materiałów informacyjnych dotyczących zasobów mieszkaniowych dostarczyły dane spisu powszechnego z 1960 r. oraz dane powszechnej inwentaryzacji środków trwałych w 1960 r.¹⁷, ponadto do opracowania wykorzystano materiały inwentaryzacji urbanistycznej, znajdujące się w pracowniach urbanistycznych, które pozwoliły rozszerzyć zakres informacji np. dotyczących materiałów użytych do budowy domów oraz powiązać typy budynków mieszkalnych z grupą wielkości miast.

Metody określające strukturę oraz techniczne zużycie i wartość miejskich zasobów mieszkaniowych w oparciu o korelację typu, wieku i konstrukcji budynku przyjęto według publikowanych opracowań studialnych wykonanych w Instytucie Budownictwa Mieszkaniowego, szczególnie przez S. Chojeckiego i A. Stasiaka¹⁸. Metody te pozwalają na wykorzystanie pomocniczo materiałów spisu powszechnego do ustalenia wartości pieniężnej budynków mieszkalnych, gdyż dane powszechnej inwentaryzacji objęły tylko budynki, które znajdowały się w posiadaniu właścicieli uspołecznionych, stanowiąc zaledwie ok. 35 % zasobów mieszkalnych.

Wartość części zasobów, które podlegały spisowi została obliczona dokładnie przy uwzględnieniu tablic amortyzacyjnych w oparciu o koszty poszczególnych elementów technicznych budynków zwracając mniejszą uwagę na cechy użytkowe budynku¹⁹.

Na podstawie inwentaryzacji budynków mieszkalnych można ustalić następujące ujęcia wartości budynków mieszkalnych:

Wartość początkowa - tj. wartość według zapisów księgowych na ogół mało przydatną ze względu na nieporównywalność kosztu budowy w różnych okresach.

Wartość odtworzenia - określająca przeciętny koszt wybudowania budynku o podobnych cechach i użytkowości wg cen obowiązujących w 1960 r.²⁰.

Wartość zużycia - wynikająca z okresu użytkowania budynku, będącą iloczynem procentu zużycia²¹ przez wartość odtworzenia.

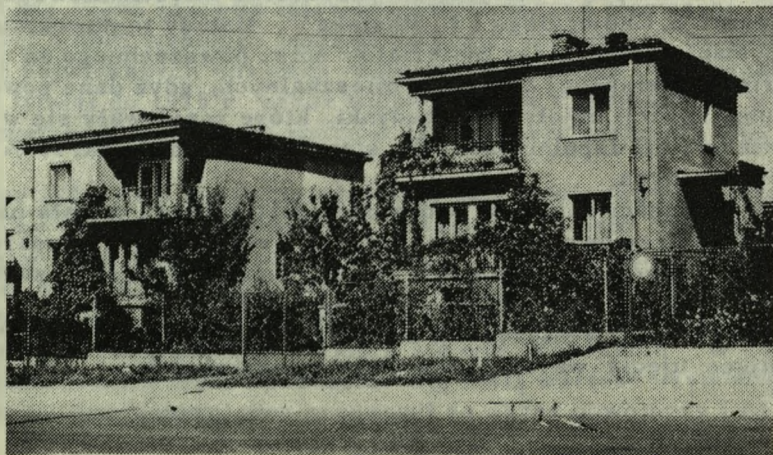
Wartość rzeczywista stanowi różnicę pomiędzy wartością odtworzenia a wartością zużycia.

Dla ustalenia wartości odtworzenia i wartości rzeczywistej zasobów mieszkaniowych w poszczególnych miastach i grupach wielkości miast oparto się na wskaźnikach wynikających z opracowań St. Chojckiego²², ustalonych dla Polski w przekroju województwa, przeliczając je w stosunku do 1 izby. Wartość odtworzenia przyjęto w wysokości 51,9 tys. zł. na 1 izbę, a wartość rzeczywistą w następujących wysokościach²³:

typ wielkomiejski	46,5 tys. zł. na 1 izbę
typ osiedlowy	37,0 " "
typ małomiejski i podmiejski	22,7 " "

Budynki mieszkalne typu zagrodowego ze względu na to, że trudno je wydzielić w miastach dołączono do budynków typu małomiejskiego i podmiejskiego, od których stosunkowo mało się różnią, jest to tym bardziej uzasadnione, że żadnych budynków typu zagrodowego jako znajdujących się w gospodarstwach indywidualnych nie ma wśród zinentaryzowanych zasobów mieszkaniowych.

Przeliczenie wartości odtworzenia i wartości rzeczywistej zasobów mieszkaniowych dla poszczególnych miast regionu kieleckiego przedstawia tab. 23 znajdująca się w załączeniu, a zestawienie według poszczególnych grup miast znajduje się w tab. 24.

Ryc. 51. Radom. Domy jednorodzinne na osiedlu XV Lecia. Fot. B. Duda.

Tabela 23.

Zasoby mieszkaniowe w 1960 r.
Izby, wartość odtworzenia, wartość rzeczywista

Miasta i osiedla	Typ miejski		Typ osiedlowy		Typ małomiastejski i podmiejski		Razem		Wskaźniki w tys. zł.				
	Izb	Wartość mln. zł. odtwo- rzenia	Izb	Wartość mln. zł. odtwo- rzenia	Izb	Wartość mln. zł. odtwo- rzenia	Izb	Wartość mln. zł. odtwo- rzenia	Wartość rzeczy- wista 1 izby	Wartość na 1 miesz- kańca			
		48,530		1,797		58,835		3,053			2,736	150,286	3,408
Miasta ponad 50,000	32,137	1,668	27,808	1,443	48,240	2,504	1,095	108,185	5,615	3,577	33,1	25,6	16,2
Radom	17,417	904	17,502	908	27,489	1,427	624	62,408	3,239	2,082	33,4	24,9	16,0
Kielce	14,720	764	10,306	535	20,751	1,077	471	45,475	2,376	1,495	32,7	26,5	16,7
Miasta 20-50,000	4,855	252	22,581	1,172	34,004	1,765	772	61,440	3,189	2,002	32,6	29,4	18,5
Ostrowiec Św.	2,000	104	5,267	273	13,495	700	306	20,762	1,078	625	30,1	28,3	16,4
Starachowice	1,253	65	8,101	421	10,193	529	232	19,547	1,015	655	30,5	28,5	18,4
Skarżysko-Kam.	1,602	83	9,213	478	10,316	536	234	21,131	1,096	772	34,2	31,6	20,8
Miasta 10,000-20,000	2,567	133	95	5,115	265	238	265	19,384	1,005	598	31,0	26,6	15,8
Sandomierz	887	46	33	1,272	66	59	92	6,195	321	184	29,6	24,8	14,1
Jędrzejów	1,680	87	62	-	4,604	239	104	6,284	326	166	26,5	25,9	13,2
Pionki	-	-	3,843	199	3,062	159	69	6,905	358	248	35,9	29,3	20,3
Miasta b. 0,000-10,000	6,517	338	240	1,568	80	73	721	39,848	2,070	1,034	25,9	27,6	13,8
Opoczno	429	22	16	838	43	39	80	4,801	249	135	28,1	26,2	14,2
Końskie	1,516	79	56	-	3,807	198	86	5,322	277	142	26,7	28,7	14,8
Buśko Zdrój	1,553	80	57	-	2,653	138	61	4,206	218	118	27,9	26,3	14,2
Suchedniów	169	9	6	-	4,300	223	98	4,469	232	104	23,2	29,2	13,6
Kozienice	494	26	18	-	2,863	149	65	3,357	175	83	24,8	28,5	13,1
Włoszczowa	167	9	6	259	2,770	144	63	3,196	166	81	25,3	27,3	13,3
Staszów	476	25	18	-	2,579	134	58	3,055	159	76	24,9	27,2	13,1
Zwoleń	59	3	2	142	7	7	58	2,755	143	67	24,1	26,1	12,1
Pińczów	870	45	32	-	1,903	99	43	2,773	144	75	27,1	27,5	14,4
Opatów	640	33	24	-	2,302	120	52	2,947	153	76	26,4	27,1	13,4
Szydłowiec	144	7	5	329	17	15	57	2,966	154	77	26,0	28,9	14,5
Miasta do 5,000	2,454	126	93	1,703	93	82	555	28,794	1,496	730	25,3	27,4	13,4
Koniecpol	115	6	4	418	22	19	105	2,565	133	70	27,2	27,0	14,1
Kaźmierza Wlk.	450	23	17	-	1,969	103	44	2,419	126	61	25,3	27,0	13,2
Hża	141	7	5	-	1,610	84	37	1,751	91	42	23,8	27,2	12,5
Chmielnik	521	27	19	-	1,364	71	31	1,885	98	50	26,6	24,8	12,7
Cmielów	208	11	8	-	2,017	104	45	2,225	115	53	24,0	29,5	13,6
Szczekocin	100	5	4	-	1,727	90	39	1,827	95	43	23,4	24,8	11,2
Przedbórz	342	18	13	-	1,552	80	35	1,894	98	48	25,2	25,8	12,4
Stąporków	41	2	2	1,109	58	52	24	2,227	116	78	34,1	34,1	22,9
Białobrzegi	156	8	6	-	1,500	78	34	1,656	86	40	24,0	27,8	12,9
Jedlnia Leśn. os.	103	5	4	-	1,844	96	46	1,947	101	46	23,4	33,2	15,0
Przytuca	47	2	1	126	7	6	26	1,359	71	34	25,4	26,1	12,7
Staszów	22	1	1	-	1,070	56	24	1,092	57	25	22,6	24,6	11,1
Staszów	22	1	1	-	1,070	56	24	1,092	57	25	22,6	24,6	11,1

Tabela 24.

Wartość rzeczywista i odtworzenia zasobów mieszkaniowych w 1960 r.

Grupa miast wg zaludnienia	Liczba izb tys.	Wartość		Wskaźniki		% zużycia zasobów	
		Odtwo- rzenia	Rzeczy- wista	Wartość rzecz- l izby tys. zł.	Tys. zł./miesz- kańca		
					Wart. odtw.		Wart. rzecz.
Ogółem	257,6	13273	7943	30,8	27,0	16,0	40,1
Ponad 50 tys.	108,2	5615	3577	33,1	25,6	16,2	36,1
20-50 tys.	61,4	3189	2002	32,6	29,4	18,5	37,4
10-20 tys.	19,4	1005	599	30,9	26,9	15,4	40,5
5-10 tys.	39,8	2068	1035	25,9	27,5	15,6	50,0
do 5 tys.	28,8	1495	730	25,3	27,5	13,1	52,0

Powyższe zestawienie wykazuje, że stan zużycia²¹ zasobów mieszkaniowych wzrasta w miarę przechodzenia od miast największych w kierunku miast małych. Małe miasta obciążone w większym stopniu dziedzictwem zasobów pochodzących ze starszych okresów wykazują większe zużycie zasobów mieszkaniowych niż miasta duże. W miastach najmniejszych zużycie budynków jest o 44 % wyższe niż w miastach największych, a 30 % wyższe od średniego zużycia w województwie /Ryc. 53/.

Wartość rzeczywista zasobów mieszkaniowych na 1 mieszkańca w miastach największych oraz w nowych miastach o funkcjach przemysłowych, gdzie budownictwo mieszkaniowe, szczególnie osiedlowe w okresie powojennym było duże /m.in. Stąporków/ jest najwyższa i kształtuje się ponad średnią dla całego województwa. W pozostałych miastach istnieje współzależność między wielkością miasta i wskaźnikiem wartości rzeczywistej zasobów mieszkaniowych na 1 mieszkańca. W grupie miast najmniejszych do 5 tys. mieszkańców, wskaźnik ten jest o 22 % gorszy od średniej dla województwa.

Zróżnicowanie stanu zasobów mieszkaniowych pod względem jakościowym uwarunkowane jest głównie stanem ich zużycia, co znowu zależy od okresu ich budowy. Stan techniczny zasobów mieszkaniowych wpływa na stosunki ekologiczne zamieszkałej w nich ludności. Zasoby wybudowane w odleglejszych okresach są bardziej przeludnione od zasobów wybudowanych w okresach późniejszych.

Tabela 25.

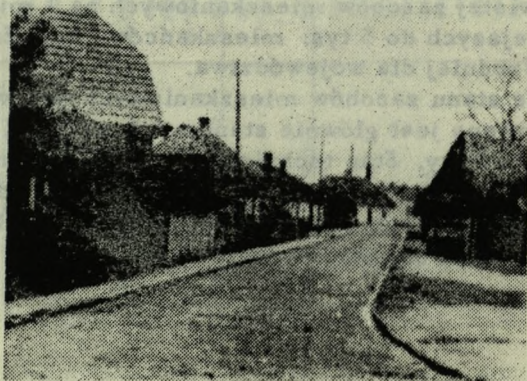
Wskaźnik zaludnienia mieszkań zasobów mieszkaniowych według okresu ich budowy w 1960 r.

Grupa miast	Zasoby mieszkaniowe wybudowane w okresie		
	do 1918 r.	1918-1944 r.	1945-1960 r.
R a z e m	1,98	1,92	1,72
Ponad 50.000	2,10	1,92	1,92
20.000 - 50.000	1,80	1,71	1,70
10.000 - 20.000	2,00	1,76	1,79
5.000 - 1.000	1,83	1,80	1,80
poniżej 5.000	1,91	1,85	1,84

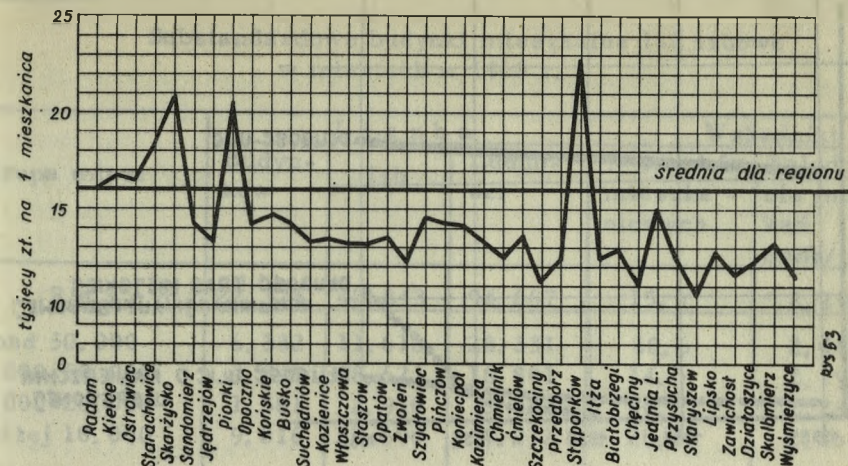
Zródło: Mieszkania, budynki mieszkalne - woj. kieleckie. Spis powszechny 6. XII, 1960 r. Warszawa 1965 r.

Nowe zasoby mieszkaniowe są zasiedlane przez grupy społeczne bardziej aktywne, silniejsze pod względem ekonomicznym, które w ten sposób uzyskują lepsze warunki mieszkaniowe, mieszkania nowocześniejsze o wyższym standardzie wyposażenia.

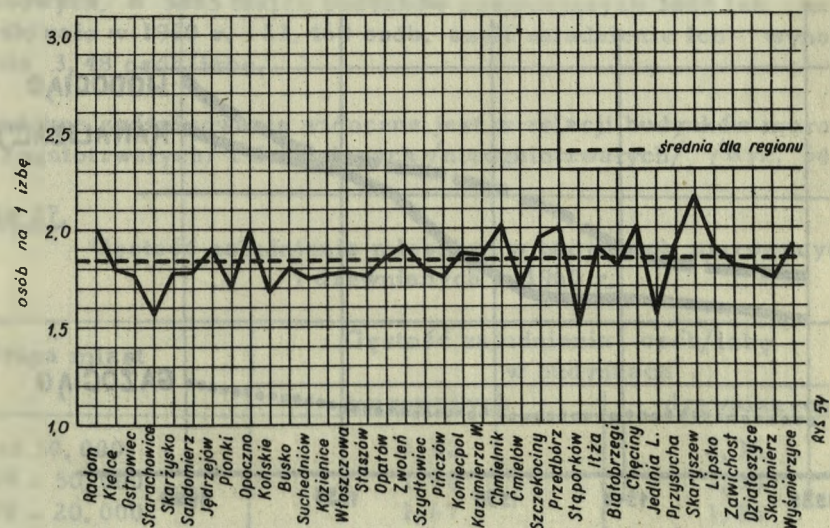
O wielkim głodzie mieszkaniowym w miastach świadczy fakt, że zamieszkałe są również substandardowe zasoby mieszkaniowe oraz, że w miastach brak jest wolnych opuszczonych budynków mieszkalnych nawet takich, które są przeznaczone do rozbiórki ze względu na ich zły stan techniczny. Poza tym zasoby substandardowe są najbardziej przeludnione, w tym domów o 1-2 izb mieszkalnych, które można zaliczyć do substandardowych zasobów mieszkaniowych /tab. 26/.

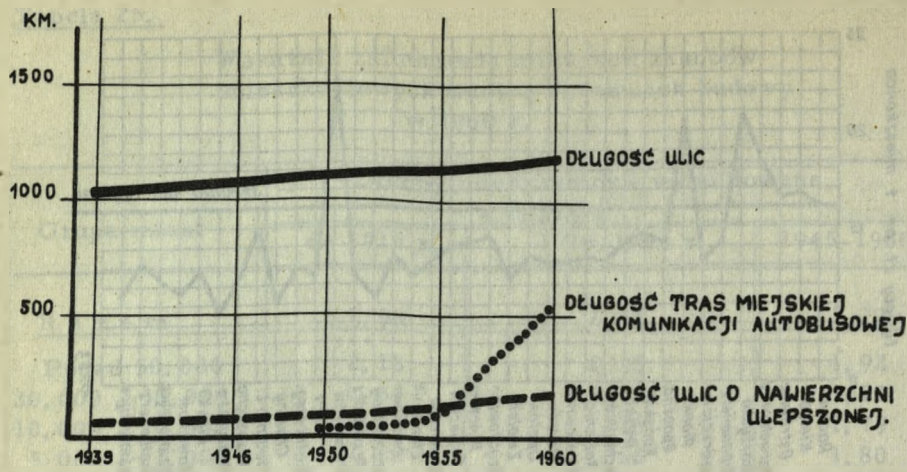
Ryc. 52. Włoszczowa. Zabudowa typu zagrodowego.

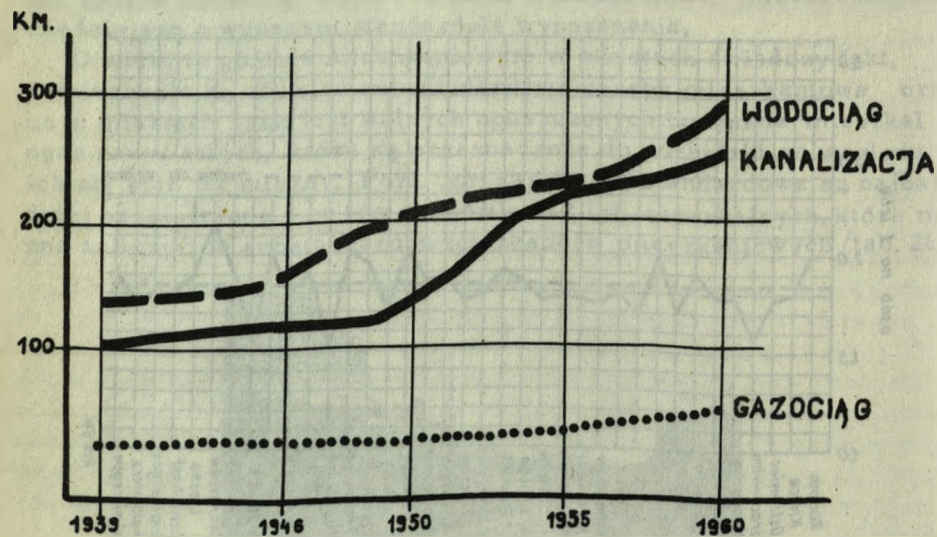
Ryc. 53. Wartość rzeczywista zasobów mieszkaniowych na 1 mieszkańca w miastach regionu kieleckiego w 1960 r.

Ryc. 54. Wskaźnik zaludnienia mieszkań w miastach regionu kieleckiego.

Ryc. 55. Rozwój sieci ulic i komunikacji kolejowej w miastach woj. kieleckiego 1939-1960.

Ryc. 56. Rozwój sieci wodociągów, kanalizacji i gazu w miastach woj. kieleckiego 1939-1960.

Tabela 26.

Substandardowe budynki mieszkalne 1-2 izbowe w miastach w 1960 r.

Grupa miast	L i c z b a			Wskaźniki	
	Budynków	Izb	Ludności	% zasobów mieszkaniowych	Zaludnienie mieszkań osób/izbę
R a z e m	22, 374	40, 843	94, 067	15, 9	2, 29
Ponad 50. 000	6, 332	11, 616	28, 331	10, 6	2, 44
20. 000-50. 000	4, 645	8, 621	18, 881	14, 0	2, 19
10. 000-20. 000	1, 581	2, 910	6, 643	34, 2	2, 28
poniżej 10. 000	9, 816	17, 696	40, 212	26, 8	2, 26

Zródło: Mieszkania, budynki mieszkalne, GUS, l. c., s. 14.

We wszystkich tych substandardowych budynkach mieszkania są bardzo przeludnione. Zwraca uwagę szczególnie duże przeludnienie tych mieszkań w dużych miastach.

Powyższy fakt przeludnienia mieszkań substandardowych jest jeszcze bardziej widoczny przy uwzględnieniu budynków mieszkalnych jednoizbowych. W 3885 takich budynków posiadających 3885 izb zamieszkiwało w 1960 r. 13.469 osób, czyli zaludnienie ich wynosiło średnio 3,48 osób/izbę.

Podobne zróżnicowanie widoczne jest w relacji budynków murowanych /ogniotrwałych/ i drewnianych /nieogniotrwałych/ /Ryc. 54/.

Tabela 27.

Gęstość zaludnienia mieszkań w budynkach murowanych i drewnianych w 1960 r.

Grupa miast	Gęstość zaludnienia osób/izbę w budynkach	
	murowanych	drewnianych
Ponad 50. 000	1, 82	2, 16
20. 000 - 50. 000	1, 60	1, 84
10. 000 - 20. 000	1, 67	1, 86
5. 000 - 10. 000	1, 75	1, 89
do 5. 000	1, 79	1, 95

Zasoby mieszkaniowe w budynkach drewnianych znajdują się na ogół w gorszym stanie technicznym i są równocześnie bardziej przeludnione.

Z powyższej analizy wynika, że stan techniczny zabudowy mieszkaniowej wpływa w zasadniczy sposób na warunki mieszkaniowe ludności i na standard życiowy ludności. Powstające seriami w rozwoju miasta zasoby mieszkaniowe o różnej efektywności użytkowej powodują powstanie zróżnicowanych przestrzennie stosunków ekologicznych.

3. Środki trwałe urządzeń komunalnych

Warunki bytowe ludności zależą w znacznej mierze od stanu wyposażenia miast w podstawowe urządzenia komunalne: sieć uliczną, komunikację miejską, wodociągi i kanalizację oraz sieć urządzeń energetycznych: energetyki elektrycznej, gazu i centralnego ogrzewania. Ten zbiór urządzeń komunalnych stanowi tzw. infrastrukturę ekonomiczną²⁴, która bezpośrednio warunkuje również właściwe funkcjonowanie w mieście procesów produkcyjnych przez wysoki stopień zaangażowania tych urządzeń sieciowych w tych procesach. W miastach o wysokim stopniu uprzemysłowienia niektóre z urządzeń infrastrukturalnych budowane są najpierw dla przemysłu, a później przekazywane częściowo do obsługi ludności. W ten sposób urządzenia komunikacyjne, ulice, wodociągi, kanalizacja, uzbrojenie energetyczne, budowane dla zakładów przemysłowych udostępnione są również przez rozbudowę sieci dla obsługi osiedli mieszkaniowych. Urządzenia infrastruktury ekonomicznej charakteryzują się więc dwojakim sposobem użytkowania dla zaspokojenia potrzeb produkcyjnych oraz potrzeb nieprodukcyjnych ludności.

W zakresie obiektów infrastrukturalnych, których sieć oparta jest o urządzenia zasilające źródłowe /energetyka, gospodarka wodna/ w ostatnim okresie widoczna jest integracja urządzeń dla celów produkcyjnych i nieprodukcyjnych, wynikająca z procesów koncentracji, przy której koszt jednostki produktu ma tendencje malejące.

W zakresie gospodarki energetycznej koncentracji pomagają odpowiednie przepisy prawne²⁵.

Proces wyposażenia miast w obiekty komunalne przebiegał w miastach regionu kieleckiego ze znacznym opóźnieniem. Po korzystnym ożywieniu inwestycji komunalnych realizowanych w miastach przez administrację polską Królestwa Polskiego w pierwszej połowie XIX w., a obejmujących prace regulacyjne, brukowanie ulic, założenie publicznych ogrodów spacerowych w Radomiu i w Kielcach oraz kanalizacji w Radomiu, nastąpił po przejściu zarządu miast przez administrację rosyjską od 1867 r. okres całkowitego zaniedbania, trwający aż do wyzwolenia w wyniku pierwszej wojny światowej.

Przyczyn tego zaniedbania należy upatrywać przede wszystkim w braku samorządów miejskich oraz braku środków finansowych na cele inwestycyjne²⁶.

Budżety zarządów miast były na ogół bardzo małe, pozwalały jedynie na utrzymanie nielicznej administracji i policji miejscowej, nie przewidywały prawie żadnych możliwości zaspokojenia potrzeb gospodarki komunalnej oraz uwzględniały w minimalnym stopniu potrzeby w zakresie oświaty i zdrowia publicznego.

Możliwości gospodarcze miast charakteryzują wskaźniki dotyczące wydatków i dochodów budżetowych miast guberni radomskiej w 1897 r.²⁷

dochody	175.824 rub. tj.	1,94 rub. na 1 mieszkańca
wydatki	139.614 rub. tj.	1,55 rub. " "

Średni wskaźnik wydatków na 1 mieszkańca miast Królestwa Polskiego /bez m. Warszawy/ wynosił 1,54 rub., w tym na oświatę, kulturę i opiekę społeczną zaledwie 0,09 rub.²⁸

Obok nikłych środków materialnych, inwestycje komunalne w miastach ograniczały biurokratyczne przepisy uzależniające zatwierdzenie wydatków przez władze wysokiego szczebla centralnego tak, że na poszczególne decyzje zatwierdzające trzeba było oczekiwać latami²⁹.

W tych warunkach miasta obecnego woj. kieleckiego znajdowały się w stanie najwyższego zaniedbania. Przejawem zrozumienia przez społeczeństwo potrzeby budowy urządzeń komunalnych, było zlecenie znanemu projektantowi W. G. Lindleyowi opracowanie projektu wodociągu i kanalizacji dla m. Radomia³⁰. Dla realizacji pierwszych urządzeń komunalnych z zakresu energetyki wykorzystano przedsiębiorczość kapitału zagranicznego. Elektrownie miejskie zostały założone w Radomiu w 1901 r. i w Kielcach w 1905 r. przez koncesjonowane towarzystwa belgijskie³¹.

W okresie międzywojennym rozpoczęła się na szerszą skalę budowa urządzeń komunalnych, szczególnie w miastach o rozwijającym się przemyśle. Największe podstawowe inwestycje zostały poczynione w Radomiu dzięki pożyczce zagranicznej tzw. ulenowskiej³². We wszystkich miastach rozszerzono sieć ulic, zaczęto wprowadzać nawierzchnie ulepszone.

Wodociągi i kanalizację założono w tym czasie w Radomiu i w Kielcach. Tuż przed wojną rozpoczęto budowę wodociągów i kanalizacji w Sandomierzu i wodociągów w Pińczowie.

Ulice i place miejskie

Duży wkład w rozwój sieci ulic urządzonych dał okres rządów Królestwa Polskiego w pierwszej połowie XX w. W następnym okresie rządów rosyjskich aż do pierwszej wojny światowej widoczne są pod tym względem rażące zaniedbania. Również w okresie międzywojennym wzrost sieci ulicznej, szczególnie w nowo powstających zgrupowaniach zabudowy mieszkaniowej nie postępował równoległe z budową urządzonych ulic. Niemniej już w tym okresie zaczęto wprowadzać na miejsce bruków nawierzchnie ulepszone. W 1938 r. na ogólną długość ulic 1050 km było już 60 km ulic o nawierzchni ulepszonej, ponad po-

łowa długości ulic posiadała jednak nawierzchnię gruntową. Nakłady inwestycyjne na rozbudowę i przebudowę sieci ulicznej w miastach w pierwszym okresie po wyzwoleniu były bardzo skąpe. Na ogół nowe ulice budowano tylko w zorganizowanych osiedlach, ulepszenia i przebudowy pokrywano z kredytów remontowych. Długość i wartość sieci ulicznej w miastach przedstawia tab. 28.

Tabela 28.

Długość i wartość sieci ulicznej w miastach
w 1960 r.

Grupa miast	Ulice w km		Wartość		Długość ulic m/mieszkańca
	Ogółem	W tym o nawierzchni ulepszonej	W mln. zł.	Zł. na 1 mieszkańca	
Ogółem	1136,0	174,9	657	1.327	2,3
ponad 50.000	468,9	77,4	278	1.270	2,1
20.000-50.000	287,1	64,3	169	1.650	2,7
10.000-20.000	72,9	9,4	40	1.053	1,9
5.000-10.000	188,5	16,8	99	1.330	2,5
poniżej 5.000	138,6	7,0	71	1.290	2,5

Zródło: Statystyka miast l. c. Dane spisu środków trwałych w 1960 r.

O bardzo słabym zainwestowaniu sieci ulicznej w miastach świadczą 46 % ulic o nawierzchni gruntowej, zaś ulic o nawierzchni ulepszonej było 16 %, co stanowi prawie połowę wskaźnika krajowego.

Wskaźniki długości sieci ulicznej na 1 mieszkańca są bardziej korzystne dla miast dużych o zwartej zabudowie, w których długość sieci i jej koszt na 1 mieszkańca są mniejsze niż w miastach małych o przewadze zabudowy ekstensywnej.

Komunikacja miejska jest całkowicie dorobkiem okresu powojennego. W 1948 r. uruchomiono pierwszą na terenie regionu komunikację miejską w Jędrzejowie, dysponującą wówczas zaledwie dwoma autobusami. W latach pięćdziesiątych założono komunikację miejską w Radomiu, Kielcach, Skarżysku Kam., Ostrowcu Sw., Starachowicach i w Sandomierzu. Komunikacja miejska istnieje w 7 miastach obejmując swym zasięgiem 10 miast /dodatkowo Suchedniów, Skaryszew, Chęciny/.

Na majątek komunikacji miejskiej w 1960 r. składała się wartość 285 autobusów, budynków i urządzeń zajezdni i warsztatów remontowych. W czterech największych miastach regionu, gdzie istnieją od-

dzielne przedsiębiorstwa komunikacyjne majątek brutto na 1 autobus wynosił 381 tys. zł. a majątek netto po potrąceniu amortyzacji /wartość rzeczywista/ 249 tys. zł. Długość linii komunikacyjnych wynosiła w 1960 r. 572 km. W roku tym przewieziono 68,8 mln osób.

Należy podkreślić duże znaczenie komunikacji miejskiej dla zapewnienia dowozu pracowników do pracy nie tylko z samego miasta, ale również z dalszych terenów podmiejskich.

Wodociągi i kanalizacja

Zaopatrzenie ludności miast w wodę oraz odwodnienie i usuwanie ścieków z miejskich terenów zamieszkałych stanowiło troskę budowniczych miast od najdawniejszych czasów. Najstarsze miasta położone są zwykle nad rzekami, które stanowiły źródło zaopatrzenia w wodę jak i odbiornik wód opadowych i ścieków. Wykorzystanie naturalnych warunków wodnych przy pomocy pewnych urządzeń inżynierskich jest widoczne w założeniach miast obronnych. Ślady starych urządzeń wodociągowych odkryto w Sandomierzu i Pińczowie.

Nowoczesne urządzenia kanalizacyjne związane z odwodnieniem miasta i odprowadzeniem ścieków zostały założone ok. 1860 r. w Radomiu. Sieć kanalizacyjna składała się z ogólnospławnego kanału biegnącego wzdłuż głównej ulicy miasta oraz z sieci odwadniającego kanałów otwartych. Kanały ogólnospławne z tego okresu włączone do zestawu kanalizacji miasta działają sprawnie do dziś. W okresie międzywojennym w wodociągi i kanalizację zostały zaopatrzone dwa miasta Radom i Kielce oraz dwa miasta Sandomierz i Pińczów miały zapoczątkowaną budowę wodociągów. W okresie powojennym w latach 1946-1960 rozbudowano sieć i ujęcie wody w tych miastach oraz założono wodociągi i kanalizację w dalszych 9-ciu miastach /Ostrowcu Sw., Starachowice, Skarżysko Kam., Jędrzejów, Pionki, Opoczno, Busko Zdrój, Staszów, Stąporków/.

Długość sieci wodociągowej w okresie 1938-1960 wzrosła ze 132 km do 332 km, a ilość zużytej wody wzrosła prawie czterokrotnie.

Długość sieci kanalizacyjnej w latach 1938-1960 wzrosła z 98 km do 228 km. W 1960 r. w miastach i osiedlach województwa kieleckiego wyposażenie mieszkań w urządzenia związane z wodociągiem i kanalizacją było bardzo słabe i obejmowało głównie wyposażenie nowych zasobów mieszkaniowych wybudowanych po wojnie w zespołach osiedlowych.

Wyposażenie mieszkań w instalacje wodociągowe i kanalizacyjne w 1960 r.

Rodzaj instalacji	% wyposażonych mieszkań w miastach	
	woj. kieleckie	Polska
Wodociąg	33,5	55,4
Zlew lub umywalka	32,7	-
Ustęp	25,2	35,6
Łazienka	20,4	26,0

Zródło: Mieszkania, budynki mieszkalne woj. kieleckie. Spis powszechny XII 1960 r. GUS, Warszawa 1965, s. 8-9.

W wyposażeniu mieszkań w instalacje wodociągowe i kanalizacyjne miasta woj. kieleckiego znajdują się znacznie poniżej średniej krajowej. Szybka rozbudowa urządzeń kanalizacyjnych powoduje znaczne zaniedbania i opóźnienia w budowie oczyszczalni ścieków i w następstwie zanieczyszczenie wód płynących. Radom nie posiada w ogóle oczyszczalni ścieków, a oczyszczalnia w Kielcach pochodząca z okresu międzywojennego oczyszcza zaledwie 10 % ścieków. Niedostatecznie oczyszczane ścieki Skarżyska, Starachowic i Ostrowca zanieczyszczają rzekę Kamienną. Ten stan niepełnego zainwestowania powoduje niewymowne straty w gospodarce narodowej.

Wartość majątku urządzeń trwałych gospodarki wodnej miast ujęta jest w inwentaryzacji w wydzielonych miejskich przedsiębiorstwach wodociągowo-kanalizacyjnych w Radomiu, Kielcach, Starachowicach, zaś w innych miastach mieści się w majątku przedsiębiorstw gospodarki komunalnej.

Energetyka

Scentralizowane urządzenia energetyczne będące przedmiotem zainteresowania gospodarki komunalnej zjawiają się w miastach województwa kieleckiego dość późno. Nie został tu również zachowany normalny dla miast zachodu porządek rozwoju energetyki przez zjawienie się urządzeń gazowych przed elektrycznymi. Pierwsza elektrownia w Radomiu powstała w 1901 r., a pierwsza gazownia w 1927 r., pierwsze scentralizowane urządzenia ciepłownicze w latach powojennych.

Urządzenia w zakresie energetyki obejmują urządzenia: energetyki elektrycznej, gazownictwa i ciepłownictwa.

Energetyka elektryczna w formie scentralizowanych urządzeń komunalnych zjawia się w miastach województwa kieleckiego dopiero w XX w., początkowo zakładana przez przedsiębiorstwa koncesjonowane o kapitale zagranicznym /Radom 1901 r., Kielce 1905 r./. W okresie międzywojennym wybudowano elektrownie miejskie we wszystkich większych miastach województwa.

Tendencje koncentracji urządzeń energetycznych doprowadziły w miastach do likwidacji istniejących w poszczególnych zakładach przemysłowych źródeł energii, maszyn parowych i spalinowych i do zastąpienia ich scentralizowaną energią elektryczną. W zakresie energii elektrycznej już w okresie międzywojennym rozpoczął się proces koncentracji przez budowę sieci elektrycznej okręgowej. Zjednoczenia Elektrowni Okręgu Radomsko-Kieleckiego /ZEORK/ zasilającego w sposób scentralizowany wiele miast, proces ten w okresie powojennym doprowadził do ostatecznego wyeliminowania elektrowni znajdujących się w poszczególnych miastach, które wobec tego nie przejęły dziedzictwa urządzeń źródłowych w postaci elektrowni. Stare budynki zostały zużyte na inne cele np. w Radomiu na kotłownię c.o.

Zasoby majątku trwałego energetyki elektrycznej w miastach wzrastają ciągle w postaci sieci przesyłowej i stacji transformatorowych. Sieć elektryczna uległa w okresie powojennym całkowitej rekonstrukcji, a w największych miastach regionu w znacznym stopniu skablowaniu oraz przebudowie na jednolity układ 0,4, 10,0 i 100,0 kV.

Kosztowne urządzenia energetyki elektrycznej służące zarówno celom produkcyjnym i celom gospodarki komunalnej np. w zakresie oświetlenia ulic jak i wzrastającym potrzebom gospodarstw domowych wymagają utrzymania ich w pełnej sprawności produkcyjnej, a więc i w pełnej wartości użytkowej.

Zużycie energii elektrycznej dla celów gospodarstw domowych może świadczyć o pełniejszym wyposażeniu mieszkań w przedmioty zmechanizowane gospodarstwa domowego, o większych dochodach pieniężnych ludności, a więc o wyższym standardzie życia ludności zamieszkałej w tych miastach /tab. 30 /.

Tabela 30. Zużycie energii elektrycznej w miastach dla celów gospodarstwa domowego na 1 mieszkańca w 1960 r.

Grupa miast	Zużycie kWh na 1 mieszkańca	Wskaźnik średniej regionu = 100
Razem	96	100
Ponad 50.000	109	114
50.000 - 20.000	106	110
10.000 - 20.000	83	86
5.000 - 10.000	83	86
poniżej 5.000	63	65

Zródło: Statystyka miast. GUS, Warszawa 1967, s. 250 i 590.

Wskaźnik zużycia energii elektrycznej na 1 mieszkańca dla celów gospodarstwa domowego w małych miastach jest prawie o połowę niższy niż w miastach dużych.

Spis środków trwałych energetyki elektrycznej ujęty jest przez przedsiębiorstwo zarządu energetycznego centralnie i nie da się wydzielić w układzie regionalnym dla poszczególnych miast.

W zakresie zaspokojenia potrzeb komunalnych duże znaczenie ma energia elektryczna stosowana do oświetlenia ulic. Koncesja na założenie w 1901 r. elektrowni w Radomiu przewidywała zainstalowanie i oświetlenie 92 lamp ulicznych. W 1946 r. było w miastach 2500, a w 1960 r. 10,7 tys. ulicznych punktów świetlnych³³.

Gazownictwo. Wyposażenie miast w gazociąg jest bardzo zaniedbane. W okresie przedwojennym gazownię miejską i sieć rozdzielczą gazu wybudowaną w 1927 r. posiadał jedynie Radom. W 1945 r.³⁴ gazownia znajdowała się w stanie dużego zniszczenia, lecz szybko została odbudowana. Gazownia w Radomiu posiadała w 1945 r. 15,9 km sieci gazowej i 1060 odbiorców. Należy podkreślić, że w okresie międzywojennym doprowadzono gazociąg wysokoprężny od zagłębia krośnieńskiego do Starachowic, lecz żadne z miast leżących na trasie przebiegu gazociągu jak Sandomierz, Ostrowiec, Starachowice nie otrzymało miejskiej sieci gazowej. W latach pięćdziesiątych przebieg gazociągu został przedłużony przez Radom do Warszawy, a na południe do Kielc.

W Radomiu w związku ze wzrostem zapotrzebowania gazu dla gospodarstw domowych i przemysłu oparto zaopatrzenie na gazie ziemnym z gazociągu dalekosiężnego. Gazownia Miejska zeszała do roli zakładu doświadczalnego i wskutek zmian technologicznych straciła swe znaczenie zaopatrzeniowe, choć nie była zakładem przestarzałym.

W 1960 r. z gazu ziemnego korzystały już 4 miasta - Radom, Kielce, Ostrowiec Św., Starachowice. Ogólna długość sieci gazowej w miastach wzrosła do 51,5 km, a liczba odbiorców osiągnęła w Radomiu 9234, w Kielcach 3264, w Ostrowcu Św. 70 i w Starachowicach 51. Ogółem w regionie tylko 10,5 % mieszkań było wyposażonych w instalacje gazowe. Od 1960 r. zaczyna wchodzić w użycie gaz płynny, w roku tym było 332 odbiorców gazu płynnego³⁵.

Ciepłownictwo jako problem gospodarki komunalnej zjawilo się wraz z budową większych zgrupowań zabudowy mieszkaniowej - osiedli mieszkaniowych. Początkowo każdy dom bywał wyposażony w kotłownię lokalną, w następstwie zaczęto stosować bardzo wydajne i bardziej ekonomiczne kotłownie zdalaczynne, obsługujące grupy budynków lub całe osiedla.

Ten proces koncentracji w zakresie gospodarki cieplnej prowadzi do likwidacji części kotłowni lokalnych, choć nie poszedł on jeszcze tak daleko, aby objąć potrzeby całego miasta.

Projekty przewidują dalszą koncentrację źródła ciepła, a nawet skojarzenia gospodarki cieplnej i elektrycznej przez budowę elektrociepłowni, ale będzie to następny etap rozwoju energetyki cieplnej w miastach.

W 1960 r. sieć cieplna o łącznej długości 28,1 km znajdowała się w 6-ciu największych miastach Kielecczyny. Jako źródła ciepła służyły 41 kotłownie zdalaczynne i 54 kotłowni lokalnych, ogrzewających 388 budynków mieszkalnych i 494 tys. pow. użytkowej mieszkań³⁶.

W instalacje centralnego ogrzewania było wyposażonych 12,29 mieszkań oczywiście w budynkach nowych, wybudowanych po wojnie.

Wartość majątku trwałego ciepłownictwa ujęta jest zbiorczo w majątku przedsiębiorstw gospodarki komunalnej, zagospodarowaniu jednostek osiedli mieszkaniowych.

Inne urządzenia gospodarki komunalnej

Zieleń miejska urządzona znajduje się we wszystkich miastach w postaci parków, skwerów, promenad, cmentarzy. Zieleń miejska znajduje się w różnym stanie zainwestowania. W dużych miastach parki i zieleń urządzona stanowią poważne inwestycje jak również dla ich utrzymania powołane są specjalne przedsiębiorstwa. W miastach mniejszych zieleń jest urządzona i utrzymana w sposób nie powodujący nakładów komunalnych, prace te wykonywane są w czynnie społecznym mieszkańców i nie znajdują dlatego odbicia w zestawieniu majątku trwałego miasta.

Najstarsze parki z połowy XIX w. znajdują się w Radomiu, Kielcach, w Sandomierzu. Niektóre miasta mają adaptowane dawne parki rezydencjonalne i dworskie /Kozienice, Końskie, Włoszczowa, Kazimierza Wielka, Koniecpol/.

Na obszarze miast w 1960 r. znajdowało się ogółem 567 ha terenów zieleni urządzonej³⁷, przy czym istnieją dość znaczne dysproporcje w wyposażeniu w zieleń poszczególnych miast.

Hotele. Hotele miejskie znajdują się tylko w 10-ciu miastach przy czym tylko w dwóch - w Radomiu i w Kielcach są oddzielne przedsiębiorstwa hoteli miejskich. Ogółem w 1960 r. było w hotelach miejskich 636 miejsc, co oczywiście nie zaspakaja potrzeb miast.

Oczyszczanie miasta. Zakłady oczyszczania miasta istnieją w 11 miastach. W 1960 r. zakłady te posiadały 26 samochodów specjalnych i 26 wozów do wywozu nieczystości płynnych. Od 1960 r. rozpoczyna się również wprowadzanie pojemników na śmiecie.

Łaźnie komunalne. W 1946 r. było w miastach 19 łaźni znajdujących się na ogół w bardzo złym stanie technicznym. W latach 1946-48 wybudowano 4 nowe łaźnie: w Starachowicach, Skarżysku Kam., Włoszczowie i Zwoleniu. W 1960 r. w 18-tu miastach znajdowało się 20 łaźni komunalnych.

Urządzenia komunalne infrastruktury ekonomicznej

Urządzenia komunalne stanowią podstawowy czynnik infrastruktury miasta mający duże znaczenie w zagospodarowaniu terenu miasta. Szczególną rolę mają tu urządzenia sieciowe infrastruktury ekonomicznej umożliwiające organizację produkcji / drogi, komunikacja, energetyka, urządzenia gospodarki wodnej/ oraz podnoszące równocześnie warunki bytowe mieszkańców. Ten typ urządzeń komunalnych został ujęty w oddzielną grupę, gdyż inne urządzenia komunalne np. urządzenia wypoczynkowe - zieleni, hotele, łaźnie itp. mają charakter usługowy i powinny być rozpatrywane w ramach organizacji sieci usług, a więc w zakresie infrastruktury społecznej. Stan wyposażenia miast regionu w podstawowe sieciowe urządzenia komunalne jest bardzo zróżnicowany jak to przedstawia załączona tab. 31.

Zróżnicowanie to uzależnione jest głównie od skali wielkości miast. Miasta posiadają pewną optymalną skalę przestrzenną dla urządzeń komunalnych³⁸, mających wpływ na koszty ich budowy i eksploatacji. Zbyt duża ilość małych miast w regionie nie wpływa korzystnie na wyposażenie ich w pełni w urządzenia sieciowe, bowiem koszt budowy i eksploatacji urządzeń komunalnych na 1 mieszkańca będzie kształtował się zbyt wysoko jak to widać przykładowo na kosztach budowy ulic w małych miastach. Skala przestrzenna urządzeń komunalnych zaczyna się rozszerzać. Powiązanie urządzeń komunalnych z odbiorem przemysłowym jak również w zróżnicowaniu przestrzennym pozwala na zmniejszenie nierównomierności dobowej i sezonowej odbioru energii elektrycznej, gazu i wody. Wpływa to korzystnie na kształtowanie się ceny jednostkowej dostarczonych produktów³⁹, prowadzi do koncentracji źródeł energetycznych w systemie krajowym lub regionalnym. Podobnie na obszarze miasta za miast wielu poszczególnych systemów wodociągowych korzystniejsze jest tworzenie jednego scentralizowanego źródła zasilania. Wartość majątku trwałego infrastruktury ekonomicznej przedstawia tab. 31.

Ogólny majątek komunalny w miastach woj. kieleckiego wynosił w 1960 r. 2645 mln. zł., lecz zbiór ten zawierał wszystkie urządzenia komunalne tak infrastruktury ekonomicznej jak i społecznej⁴⁰. Stopień zużycia⁴¹ majątku gospodarki komunalnej może być określony jedynie w przybliżeniu w drodze szacunku, na podstawie zinwentaryzowanych obiektów.

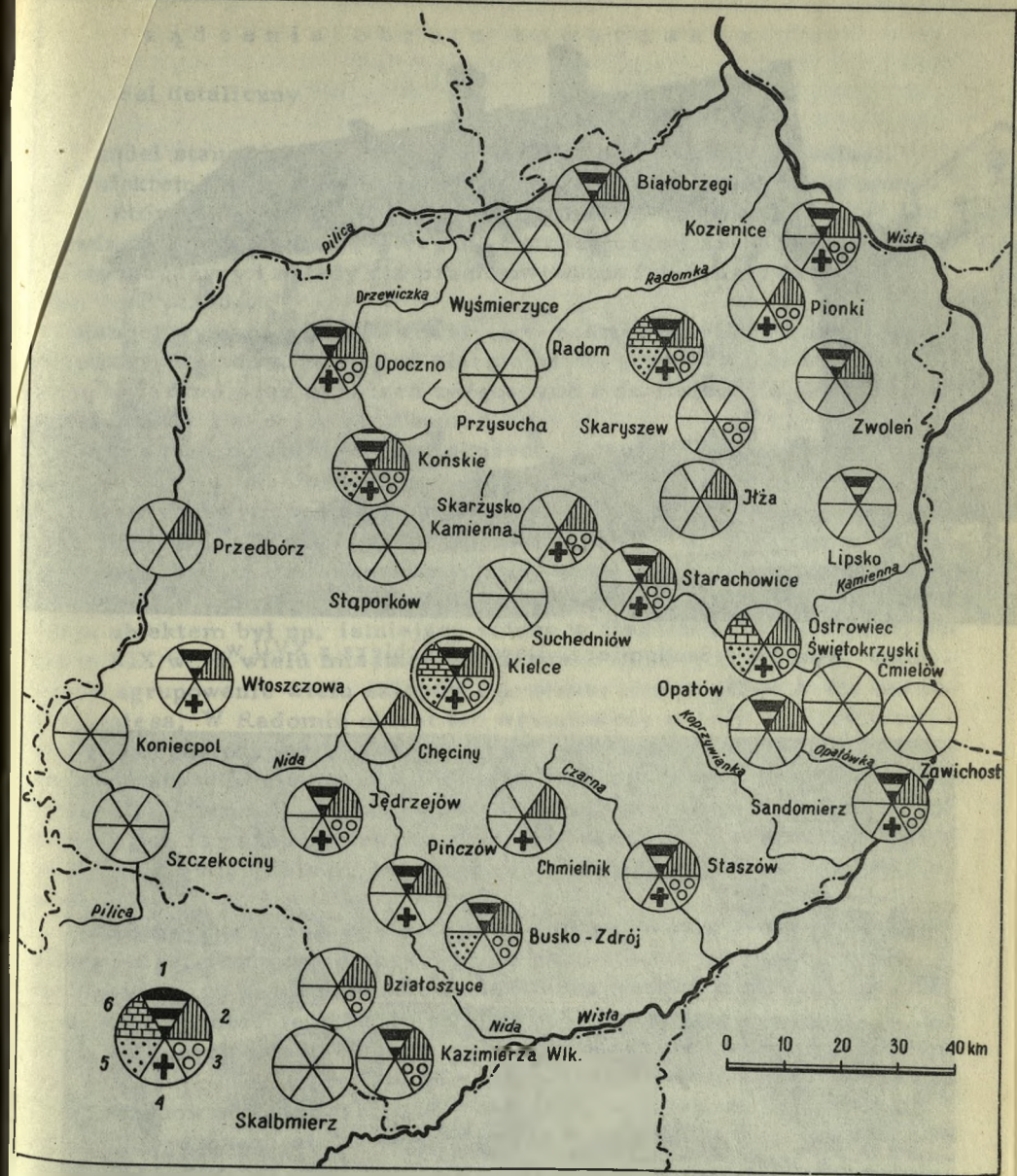
Zużycie majątku komunalnego miast w woj. kieleckim wynosi średnio 27,1 % tj. mniej niż średnia krajowa /38,3 %/ i wynika głównie z faktu, że urządzenia te są w przeważającej mierze nowe, wybudowane już w okresie powojennym. W 1950 r. stan majątku komunalnego brutto wynosił 1034 mln. zł. W okresie 1950-1960 nakłady inwestycyjne wynosiły 1011 mln. zł., a stan majątku komunalnego na koniec 1960 r. osiągnął brutto 2.645 mln. zł. tj. 5.465 zł. na 1 mieszkańca miasta przy średniej krajowej 9.147 zł. na 1 mieszkańca.

Z tym wskaźnikiem woj. kieleckie stoi na przedostatnim miejscu w kraju. Zróżnicowanie przestrzenne w regionie jest również dość znaczne. Majątek komunalny w grupie miast najmniejszych do 5000 mieszkańców wynosi średnio ok. 3200 zł. na 1 mieszkańca czyli mniej niż połowę w miastach dużych i uprzemysłowionych posiadających pełny zestaw uzbrojenia.

Urządzenia komunalne infrastruktury ekonomicznej mają duże znaczenie jako czynniki samosterujące przy lokalizacji inwestycji, a w szczególności lokalizacji przemysłu, dla którego uzbrojenie terenu w urządzenia komunikacyjne, energetyczne i gospodarki wodnej zapewnia najlepsze warunki lokalizacji. Na tym tle zjawiają się więc opory u inwestorów inwestycji przemysłowych w lokowaniu zakładów przemysłowych w małych miastach nieuzbrojonych w sieć urządzeń komunalnych, gdyż wpływa to niekorzystnie na efektywność inwestycji.

Miasta i osiedla	Ulice		Komunik. autobusowa		Wodociąg i kanalizacja		Gaz		Elektryczność		Razem wartość	Wakaf-nik				
	Długość ogółem	Wartość	Liczba auto-tras	Wartość	Długość wodociągal. km	Wartość odtw-rzeczy km	Długość sieci odtw-rzeczy km	Wartość odtw-rzeczy rzenia wista	Zużycie energii gosp. domow. kWh	Wartość odtw-rzeczy rzenia wista						
Woi. kieleckie	1156,1	174,9	657	462	332,2	732,6	580,4	51,4	64,2	46,8	48059	746,3	-	2312	-	4,6
Miasta ponad 50,000	468,9	77,4	278	-	161,0	347,2	256,7	48,0	59,6	42,2	23877	267,5	-	1008	-	4,5
Radom	245,7	46,2	148	-	100,0	178,1	124,4	40,0	51,0	33,6	12780	147,2	-	557	-	4,2
Kielce	223,2	31,2	130	-	61,0	169,1	1136,3	8,0	8,6	8,6	11097	120,3	-	452	-	5,6
Miasta 20,000-50,000	287,1	64,3	169	-	134,4	300,0	254,8	3,5	4,6	4,6	11476	198,5	-	716	-	6,9
Ostrowiec Sw.	98,0	33,1	68	-	49,4	110,0	92,0	2,0	2,6	2,6	3102	53,8	-	247	-	5,5
Starachowice	86,1	10,2	49	-	48,0	108,7	90,8	1,5	2,0	2,0	3709	68,2	-	244	-	6,8
Skarżysko Kam.	102,0	21,0	52	-	10,0	81,3	72,0	-	-	-	4665	76,5	-	225	-	6,4
Miasta 10,000-20,000	72,9	9,4	40	-	12,9	38,2	29,3	-	-	-	3120	64,0	-	150	-	3,9
Sandomierz	22,4	4,4	14	-	5,8	20,1	16,2	-	-	-	1077	24,4	-	63	-	4,9
Jędrzejów	24,6	0,9	11	-	3,0	7,3	5,1	-	-	-	1196	19,7	-	41	-	3,3
Pionki	25,9	4,1	15	-	5,8	10,8	8,0	-	-	-	847	19,9	-	46	-	3,7
Miasta 5,000-10,000	108,5	16,8	99	-	21,8	42,2	34,6	-	-	-	6256	116,5	-	258	-	3,3
Opoczno	17,2	6,7	10	-	2,3	5,0	5,0	-	-	-	756	11,2	-	26	-	2,9
Końskie	29,5	2,0	16	-	11,2	19,2	14,6	-	-	-	1013	16,3	-	32	-	3,3
Busko Zdrój	16,4	6,9	13	-	-	-	-	-	-	-	1027	11,6	-	44	-	3,4
Suchedniów	13,1	2,8	9	-	-	-	-	-	-	-	549	10,5	-	26	-	5,3
Kozienice	21,8	2,3	11	-	-	-	-	-	-	-	451	6,8	-	18	-	2,9
Włoszczowa	11,0	-	5	-	-	-	-	-	-	-	430	10,9	-	16	-	2,6
Staszów	12,4	-	5	-	1,1	3,0	3,0	-	-	-	399	11,2	-	20	-	3,4
Zwolen	19,5	6,1	8	-	7,2	15,0	12,0	-	-	-	265	11,1	-	19	-	3,4
Pińczów	8,9	0,9	6	-	-	-	-	-	-	-	518	6,3	-	27	-	5,1
Pińczów Kam.	21,0	1,1	8	-	-	-	-	-	-	-	481	8,7	-	17	-	3,0
Szydłowiec	17,7	7	7	-	-	-	-	-	-	-	367	6,0	-	13	-	2,4
Miasta do 5,000	138,6	7,0	71	-	2,1	5,0	5,0	-	-	-	3330	99,7	-	180	-	3,3
Koniecpol	11,3	-	5	-	-	-	-	-	-	-	342	7,9	-	13	-	2,6
Kazimierza Wk.	11,8	1,0	6	-	-	-	-	-	-	-	314	9,6	-	16	-	3,4
Ita	7,6	4	4	-	-	-	-	-	-	-	195	10,0	-	14	-	4,1
Chmielnik	8,1	3,0	6	-	-	-	-	-	-	-	254	4,3	-	10	-	2,5
Cmielów	3,6	3	3	-	-	-	-	-	-	-	251	7,0	-	10	-	2,5
Szczekociny	10,0	4	4	-	-	-	-	-	-	-	217	3,0	-	13	-	3,4
Przedbórz	5,7	2,0	6	-	-	-	-	-	-	-	218	8,5	-	15	-	3,9
Stąporków	9,1	5	5	-	2,1	5,0	5,0	-	-	-	240	9,1	-	19	-	5,6
Białobrzegi	8,1	1,0	5	-	-	-	-	-	-	-	229	5,3	-	10	-	3,2
Jedlnia Len.	4,0	2	2	-	-	-	-	-	-	-	330	8,2	-	10	-	3,2
Przysucha	10,0	4	4	-	-	-	-	-	-	-	175	4,2	-	8	-	2,9
Chęciny	8,1	4	4	-	-	-	-	-	-	-	164	6,6	-	11	-	3,5
Skarżyszew	8,4	3	3	-	-	-	-	-	-	-	54	3,1	-	8	-	2,5
Lipsko	12,7	5	5	-	-	-	-	-	-	-	86	3,1	-	8	-	3,6
Zawichost	9,4	4	4	-	-	-	-	-	-	-	58	3,0	-	7	-	3,6
Działoszyce	3,3	2	2	-	-	-	-	-	-	-	114	2,4	-	4	-	2,4
Skalbierz	4,1	2	2	-	-	-	-	-	-	-	70	2,4	-	4	-	2,4
Skarbimierz	4,1	2	2	-	-	-	-	-	-	-	10	2,3	-	4	-	2,0

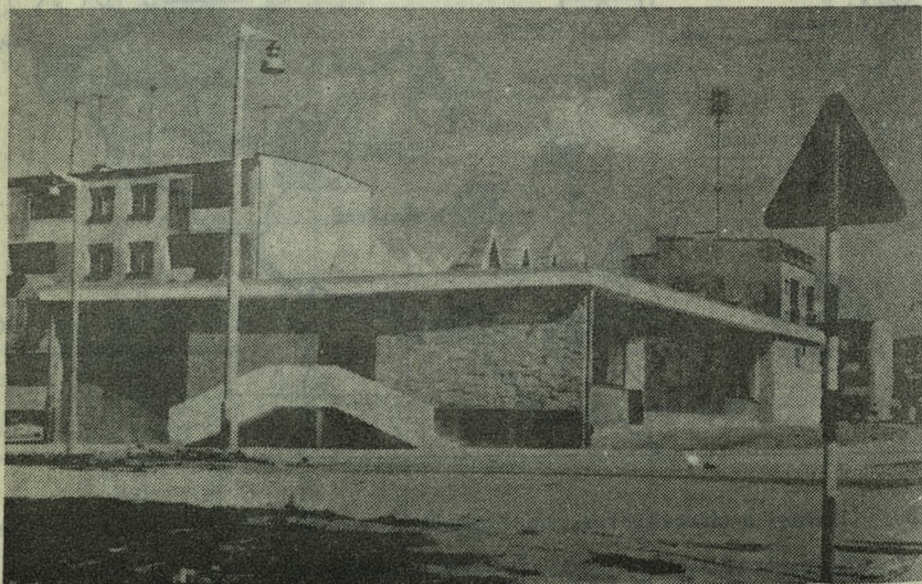
Rubr. 2 i 3 - długość ulic w miastach, rubr. 6 i 7 liczba autobusów miejskich i długość tras, rubr. 10 - długość sieci wodociągowej, rubr. 17 - zużycie energii w gospodarstwach domowych.
 Wg Statystyka miast i osiedli 1945-1965, GUS Warszawa 1967 r.
 Rubr. 4 i 5 - wartość majątku ulic wg szacunku.
 Rubr. 8, 9, 12, 13 - wartość majątku komunikacji autobusowej oraz wodociągów i kanalizacji wg powołanej inwentaryzacji środków trwa-
 Rubr. 14 i 16 - wartość majątku sieci i urządzeń sieciowych oraz rubr.

Ryc. 57. Usługi o charakterze ponadlokalnym w miastach regionu kieleckiego.
 1. Administracja powiatowa 2. Szkoła ogólnokształcąca 3. Szkoła zawodowa 4. Szpital 5. Przedsiębiorstwo hurtowe 6. Przedsiębiorstwo budowlane.

Ryc. 58. Sandomierz. Dawny śpichlerz z XVII w.

Ryc. 59. Radom. Współczesny pawilon handlowy na osiedlu XV-Lecia. Fot. J. Szukański.

4. Urządzenia obrotu towarowego

a/ Handel detaliczny

Handel stanowi jedną z najstarszych funkcji usługowych miast.

Obiektem, podstawową jednostką organizacyjną jest punkt sprzedaży, który może mieć charakter stały /sklep, targowisko itp./ lub prowizoryczny np. kiosk, stragan. Pomocniczymi urządzeniami handlu są magazyny i składy dla przechowywania lub konserwacji towarów. /Ryc. 58/.

Handel wymaga środków trwałych w postaci budynków, zagospodarowanych placów, urządzeń ułatwiających przechowanie i manipulację towarami oraz urządzeń związanych z działalnością usługową w handlu np. w zakresie gastronomii.

Już w założeniach średniowiecznych, gdy dom spełniał funkcje produkcyjne i mieszkaniowe, domy mieszczańskie, szczególnie w sektorze przyrynkowym posiadały wydzielone pomieszczenia na sklepy i gospody z odpowiednimi składami, najczęściej w piwnicach. Obok sklepów w budynkach mieszkalnych pojawiają się specjalne budynki typu sukiennic związane z ratuszem lub do niego przybudowane. Tego rodzaju obiektem był np. istniejący ratusz w Staszowie. W pierwszej połowie XIX w. w wielu miastach wybudowano obiekty tzw. jatki, stanowiące zgrupowanie wielu sklepów i przeznaczonych głównie dla sprzedaży mięsa. W Radomiu obiekt ten wybudowany w 1820 r. został zniszczony podczas okupacji. Interesujący i czynny dotychczas taki obiekt znajduje się w Kozienicach. W drugiej połowie XIX w. buduje się hale targowe, głównie dla lepszej kontroli handlu mięsem. Hala taka w Radomiu została przebudowana na dom towarowy. W okresie międzywojennym specjalne obiekty handlowe nie powstały w żadnym z miast regionu.

Najdłużej utrzymała się zasada wykorzystywania na cele handlowe pomieszczeń frontowych, przeważnie parterowych w domach znajdujących się przy ciągach handlowych. We wszystkich małych miastach w zasadzie skupienie sklepów istnieje w rynku i ulicach przyrynkowych, w dużych miastach wytworzyły się nowe ośrodki i ciągi handlowe. W zgrupowaniach tych w parterach domów frontowych starych lub zrekonstruowanych mieszczą się nadal lokale sklepowe, w domach nowych przeznacza się nadal partery na cele użytkowe niemieszkalne, głównie handlowe.

Na ogół nawet w dużych miastach regionu - w Kielcach i w Radomiu proces koncentracji w centralnych ośrodkach handlowych tych miast nie poszedł tak daleko w opanowaniu zasobów budynkowych jak w wielu miastach zachodnich, nie objął całych budynków mieszkalnych, a ograniczył się jedynie do parterów budynków frontowych. Sporadycznymi przykładami adaptacji całych domów mieszkalnych na obiekty handlowe są "Delikatesy" w Radomiu i Powszechny Dom To-

warowy w Kielcach. Słabe przekształcanie zasobów budynków mieszkalnych na pomieszczenia handlowe, a w szczególności nie przekroczenie w adaptacjach podstawowych elementów konstrukcyjnych domów powoduje, że sklepy te są zawsze zbyt małe, nie mają charakteru wielkomiejskiego.

W ostatnich dziesięciu latach zaczynają dopiero przybywać w miastach nowe budowle handlu detalicznego /Ryc. 59/ - domy towarowe i pawilony handlowe. Do największych obiektów tego typu w regionie należy spółdzielczy dom towarowy w Radomiu. Mniejsze obiekty znajdują się w wielu miastach powiatowych np. w Szydłowcu. Do tego typu budowli należą również branżowe punkty sprzedaży np. "Motozbytu" w Kielcach. Pawilony handlowe budowane są teraz powszechnie w dzielnicach i osiedlach dużych miast oraz w wielu mniejszych miastach, szczególnie powiatowych.

Stan zaspokojenia potrzeb miast w zakresie handlu nie znaczy tego samego co stan wyposażenia miast w urządzenia handlowe i oba te pojęcia muszą być oddzielnie scharakteryzowane.

Stan wyposażenia miast w urządzenia handlowe dotyczy nie tylko potrzeb mieszkańców miast ale również potrzeb mieszkańców regionu, którzy korzystają w tym zakresie z roli usługowej miasta. Z tych względów wskaźniki gęstości sieci dotyczą liczby ludności miasta na 1 sklep, jak również m² powierzchni użytkowej sklepów na 1000 mieszkańców /wskaźnik urbanistyczny - tab. 32 / nie charakteryzują poziomu zaspokojenia potrzeb mieszkańców miasta.

Tabela 32.

Wskaźniki gęstości sieci handlu detalicznego w miastach w regionie kieleckim

Grupa miast	Liczba mieszkańców na 1 sklep	Pow. użytkowa sklepów na 1000 mieszkańców
do 5.000	111	353
5.000 - 10.000	132	415
10.000 - 20.000	151	365
20.000 - 50.000	193	295
100.000 - 200.000	251	242
Srednio	184	299

Dane: Spis jednostek handlu detalicznego i żywienia zbiorowego
31.XII.1966. WUS, Kielce 1967.

Jak wynika z jednego i drugiego wskaźnika najrzadsza jest sieć w pięciu największych miastach regionu, poniżej przeciętnej dla woj. kieleckiego.

Najmniej mieszkańców przypada na jeden sklep w miastach małych np. w Lipsku 57, w Chmielniku 75, w Skalbmierzu - 88, w Staszowie 93 mieszkańców, najwięcej w dużych miastach i w takich miastach jak np. Pionki i Suchedniów, mających mały udział w zaspakajaniu potrzeb regionu. W miastach tych na 1 sklep przypada: w Kielcach 233, w Radomiu 266, w Pionkach 266, w Suchedniowie 347 osób.

Miasta małe, szczególnie mające funkcje powiatowe obciążone są więc stosunkowo znacznie większym udziałem w zaspakajaniu potrzeb mieszkańców regionu niż miasta duże. Sieć handlowa małego miasta powiatowego, mającego ok. 5000 mieszkańców służy w zakresie obsługi branżowej mieszkańcom powiatu liczącego kilkadziesiąt tysięcy mieszkańców. Sieć sklepów dużego miasta tylko w małym procencie przeznaczona jest na potrzeby regionu np. w Radomiu ok. 10 %.

Mimo korzystniejszych wskaźników urbanistycznych napewno stan zaspokojenia potrzeb handlowych w małych miastach nie jest korzystniejszy niż w miastach dużych.

Różnic w zaspakajaniu potrzeb trzeba szukać przede wszystkim w szerszym asortymencie branżowym prowadzonym w dużych miastach przede wszystkim w sklepach z artykułami przemysłowymi i wyposażeniach sklepów.

Tylko w największych i większych miastach skupione są wyspecjalizowane sklepy następujących branż: meblarskie - 16 sklepów w 14 miastach, komis - 6 sklepów w 5 miastach, artykuły precyzyjno-optyczne - 9 sklepów w 5 miastach, artykuły jubilersko-zegarmis-trzowskie - 6 sklepów w 5 miastach, muzyczne - 2 sklepy w 2 miastach itd.

Duże miasta rozbudowujące się szybciej od miast małych w mniejszym stopniu obciążone są dziedzictwem starych budynków, w których znajdują pomieszczenia sklepy /tab. 33 /.

Tabela 33.

Sklepy w budynkach ze starego /do 1950 r./ i nowego /od 1950 r./ budownictwa w regionie kieleckim

Grupa miast	Razem w budynkach starych i nowych		W tym z nowego budownictwa od 1950 r.			
	Liczba sklepów	Pow. użytk. m ²	Sklepy		Pow. użytk. m ²	
			Liczba	%	Liczba	%
Woj. kieleckie	2.597	168.864	647	25	68.629	40
do 5.000	350	17.159	79	23	5.417	32
5.000- 10.000	486	30.082	150	30	13.850	45
10.000- 20.000	371	23.618	76	21	7.977	35
20.000- 50.000	548	35.961	145	26	17.555	48
100.000-200.000	842	62.050	197	23	24.130	40

Sklepy w budynkach z nowego budownictwa są zwykle lepiej wyposażone. Na różnicę jakościową wskazuje wskaźnik średniej wielkości powierzchni użytkowej sklepu. Na 1 sklep w budynkach ze starego budownictwa przypada średnio 51 m² powierzchni użytkowej, zaś na 1 sklep w budynkach z nowego budownictwa - 106 m².

W grupie najmniejszych miast do 5.000 mieszkańców 68 % powierzchni sklepowej znajduje się w starych budynkach z okresu przedwojennego. Jeśli uwzględnimy znajdujące się w tej grupie nowe miasta powiatowe /Białobrzegi, Lipsko, Przysucha/, w których jako w nowych centrach administracyjnych skupione zostały inwestycje oraz nowe osiedle Stąporków, w których to czterech miejscowościach powierzchnia sklepowa w nowych budynkach wynosi 3040 m² tj. 50 % powierzchni sklepowej.

W innych miastach znajdujących się w zastoju przeważa powierzchnia sklepowa w starych budynkach i wynosi np. w Iłży 80 %, w Chmielniku 95 %, w Cmielowie 93 %, w Szczekocinach 98 %.

W grupie miast 5.-10.000 mieszkańców znajdują się przeważnie miasta powiatowe, które również charakteryzują się znaczną modernizacją sieci handlowej i dlatego średni wskaźnik sklepów znajduje się w nowych budynkach jest tu korzystniejszy niż w innych grupach miast.

W największych miastach regionu w Kielcach i w Radomiu w budynkach z nowego budownictwa znajduje się 40 % zasobów powierzchni sklepowej. Ponieważ nowe budownictwo mieszkaniowe wynosiło w tym czasie ok. 50 %, a więc wyposażenie w sieć handlu detalicznego nie nadążało w tych miastach za przyrostem ludności w nowych zasobach mieszkaniowych. To niedoinwestowanie w sieć handlową no-

Tabela 34.

Środki trwałe sieci handlu detalicznego i gastronomii

Miasta	Handel detaliczny						Gastronomia			
	Stare budownictwo		Nowe budownictwo		Gęstość sieci m ² /1000 ludn.	Wskaźnik miejsc na 1000 M	Budynki do 1950		Nowe budownictwo	
	Sklepy	Pow. m ²	Sklepy	Pow. m ²			Pow. m ²	Miejsc konsump.	Pow. m ²	Miejsc konsump.
Woj. kieleckie	1.950	99.935	647	68.929		28	23.458	9.322	18.706	6.568
Miasta ponad 150.000	645	37.920	197	24.130	242	19	7.683	2.710	7.905	2.130
Radom	351	19.894	90	11.790	217	16	4.773	1.722	2.053	682
Kielce	294	18.026	107	12.340	275	22	2.910	988	5.852	1.448
Miasta 20-100.000	403	13.406	145	17.555	295	25	4.628	1.704	3.317	1.290
Ostrowiec	106	5.297	53	5.808	248	26	1.661	530	1.548	646
Starachowice	147	5.732	43	6.243	345	23	1.686	614	985	288
Skarżysko-Kamienna	150	7.357	49	5.504	301	25	1.281	560	783	356
Miasta 10-20.000	295	15.641	76	7.977	365	34	2.888	1.199	1.992	1.026
Sandomierz	78	3.528	14	1.710	343	63	911	492	561	478
Jędrzejów	79	3.987	24	1.640	419	22	428	195	150	108
Pionki	28	1.595	14	1.542	238	14	352	100	174	90
Opoczno	43	2.701	12	999	324	30	273	106	686	240
Końskie	67	3.830	12	2.086	527	37	924	305	420	110
Miasta 5-10.000	336	16.232	150	13.850	415	47	4.748	1.318	4.174	2.082
Busko Zdrój	51	2.501	15	2.338	497	102	1.096	650	1.061	340
Suchedniów	13	795	10	1.746	293	20	271	114	218	60
Kozienice	38	1.640	11	1.157	404	48	608	275	100	56
Włoszczowa	34	1.593	5	397	302	26	506	154	64	16
Staszów	46	1.735	8	795	405	70	503	220	806	220
Zwoleń	17	708	31	1.464	357	32	97	36	328	158
Pińczów	22	1.323	19	1.743	511	43	215	52	549	204
Opatów	41	2.390	9	720	528	30	532	221	428	72
Szydłowiec	31	1.412	12	1.089	440	31	407	176	-	-
Koniecpol	20	689	16	1.096	326	29	246	96	261	60
Kazimierz Wlk.	23	1.446	14	1.305	524	42	267	88	359	132
Miasta do 5.000	271	11.736	79	5.417	353	49	3.369	1.461	1.319	804
Iłża	27	1.266	4	336	350	25	142	116	-	-
Chmielnik	37	1.486	2	84	375	54	-	-	349	226
Cmielów	21	741	2	58	196	35	344	144	-	-
Szczekociny	19	776	7	202	247	37	389	148	-	-
Przedbórz	18	1.273	1	18	340	47	315	80	153	100
Stąporków os.	14	634	12	776	370	11	-	-	105	42
Białobrzegi	21	1.139	6	572	481	125	561	256	84	190
Jedlnia Letniako os.	13	330	2	366	209	50	122	166	-	-
Przysucha	16	598	6	828	435	44	307	112	65	32
Chęciny	15	641	4	297	294	39	173	125	-	-
Skaryszew	10	390	4	246	226	11	83	32	-	-
Lipko	21	645	17	864	566	65	264	88	210	84
Zawichost	6	522	4	205	339	89	103	40	353	150
Działoszyce	15	659	4	245	493	92	416	168	-	-
Skałbmierz	14	514	3	228	442	50	216	84	-	-
Wyśmierzyce	4	122	1	70	189	47	36	48	-	-

wych zgrupowań zasobów mieszkaniowych, szczególnie nowych osiedli jest bardzo dotkliwie odczuwane przez ich mieszkańców. Niedoinwestowanie rozwijających się miast w zakresie sieci handlowej jest tym bardziej dotkliwie, że wskaźnik gęstości sieci handlu detalicznego w największych miastach regionu jest najmniej korzystny /291 osób na 1 sklep i 242 m² pow. użytkowej na 1000 mieszkańców/. W tych warunkach bardzo intensywnie wykorzystywane są powierzchnie sklepów - we w starych budynkach.

b/ Gastronomia

Poważną część zaopatrzenia ludności miast odbywa się za pośrednictwem zakładów gastronomicznych, które poza tym w części swych urządzeń w restauracjach i kawiarniach spełniają ważne zadania w zakresie rozrywki i wypoczynku ludności.

W miastach regionu kieleckiego znajduje się 226 zakładów gastronomicznych, posiadających 15.900 miejsc konsumpcyjnych i zajmujących 42144 m² pow. użytkowej.

Sieć zakładów gastronomicznych podobnie jak sklepów handlu detalicznego kształtuje się różnie w poszczególnych grupach miast.

Tabela 35.

Wskaźnik gęstości sieci zakładów gastronomicznych
w regionie kieleckim

Grupa miast	Liczba zakładów	Pow. użytk. m ²	Liczba miejsc konsumpc. na 1000 M
do 5.000	39	4.810	49
5.000 - 10.000	51	8.922	47
10.000 - 20.000	31	4.880	34
20.000 - 50.000	48	7.944	25
100.000 - 200.000	51	42.144	28
Razem :	226	42.144	28

Dane: Wg Spisu jednostek handlu detalicznego i żywienia zbiorowego 31. XII. 1966 r. WUS Kielce 1967 r.

Wszystkie wskaźniki gęstości sieci zakładów gastronomicznych wskazują, że największe miasta są najgorzej wyposażone pod względem ilościowym w zakłady gastronomiczne, podobnie jak w sieci handlu detalicznego.

Na cele gastronomii wykorzystywane są w przeważającej mierze pomieszczenia w budynkach starych. Łączy się to często z pewnymi tradycjami usytuowania zakładów gastronomicznych w najbardziej eksponowanych punktach ciągu handlowego.

c/ Urządzenia handlu hurtowego

Sprawność działania zaopatrzenia towarowego ludności zabezpieczona zorganizowana na obszarze województwa sieć handlu hurtowego. Organizacja ta w obecnej swej postaci jest tworem nowym, powstałym w okresie powojennym i dostosowanym do układu gospodarki socjalistycznej.

W okresie przedwojennym handel był bardzo rozdrobniony również rozmiary zakładów wytwórczych zaopatrujących sieć handlową były na ogół małe. W przeważającej mierze towary były dostarczane z zakładów produkcyjnych bezpośrednio do sklepów detalicznych z pominięciem szczebla hurtu, nie zachodziła więc potrzeba budowy magazynów i składów hurtowych w tym stopniu jak to jest potrzebne obecnie, gdy prawie wszystkie towary przechodzą przez szczebel hurtu. Na obszarze regionu nie ma żadnych składów z okresu sprzed pierwszej wojny światowej.

Już jednak w okresie pierwszej wojny światowej i w pierwszym dziesiątku lat okresu międzywojennego zaczęły powstawać składy i magazyny hurtowe. Składy takie miały charakter składów konsygnacyjnych /np. wyrobów stalowych, węglowe/ lub też charakter składów warrantowych prowadzonych przez banki/ np. Bank Handlowy w Warszawie Oddz. w Radomiu/, w którym składowano towary jako zabezpieczenie pożyczek bankowych. W miarę rozwoju spółdzielczości spożywców rozpoczęły działalność składy hurtowe centrali spółdzielni spożywców "Społem" w Radomiu, Kielcach, Ostrowcu i Sandomierzu.

Dla zaopatrzenia rolnictwa powstawały tzw. spółki rolniczo-handlowe, które w większych miastach powiatowych budowały składy i magazyny. W okresie powojennym zostały one przyjęte przez powiatowe spółdzielnie Samopomocy Chłopskiej.

Na ogół zasoby bazy składowej hurtu handlowego odziedziczone po wojnie były nader skromne, co utrudniło w znacznym stopniu organizowanie w okresie tzw. "bitwy o handel" 1947-1950, uspołecznionej sieci handlu detalicznego, opartej o zaopatrzenie przedsiębiorstw hurtowych.

W okresie tym organizujące się przedsiębiorstwa hurtowe zajmowały na cele składowe wszystkie wolne pomieszczenia m. in. baraki pobudowane podczas wojny oraz stare budynki pofabryczne, w których nie uruchomiono produkcji. Największa ilość wolnych budynków po zlikwidowanych garbarniach znajdowała się wówczas w Radomiu, w którym ulokowało się w tym czasie ok. 70 % przedsiębiorstw hurtowych, działających w woj. kieleckim. Zwiększający się obrót masy

towarowej i wzrost wymagań odbiorców powodował stopniową likwidację prowizorycznych pomieszczeń i budowę nowych obiektów dostosowanych do technologii składowania towarów oraz organizowanie sieci hurtu handlowego w oparciu o wojewódzki ośrodek dyspozycyjny. Następuje wskutek tego przenoszenie przedsiębiorstw hurtowych do Kielc jako siedziby władz wojewódzkich i budowa tu nowych zgrupowań magazynów i składów oraz biurów.

Pełna centralizacja urządzeń hurtu handlowego w mieście wojewódzkim nie okazała się korzystna i wobec tego w miastach mających znaczenie podregionalne, utrzymano składy hurtowe dla zaopatrywania podregionów. W ten sposób na obszarze województwa miasta: Radom, Ostrowiec i Busko skupiały urządzenia hurtu handlowego, przy czym ze względu na stan swego zainwestowania Radom zachował nadal poważne znaczenie w zaopatrzeniu nie tylko podregionu północnej części województwa kieleckiego, ale również całego województwa, a w zakresie wyrobów przemysłu odlewniczego znaczenie krajowe. Urządzenia składowe rozwinęły się również w pełni na szczeblu powiatowym w zakresie zaopatrzenia ludności powiatu i skupu produktów rolnych, działalności prowadzonej przez gminne spółdzielnie "Samopomocy Chłopskiej". Magazyny towarowe, magazyny dla celów skupu i odpowiednie pomieszczenia administracyjne zostały wybudowane po wojnie we wszystkich miastach powiatowych. Tylko w nielicznych miastach m. in. w Radomiu wykorzystywane są na ten cel pomieszczenia dawnych spółek handlowo-rolnych.

Tabela 36.

Wartość środków trwałych przedsiębiorstw hurtu
w woj. kieleckim

Grupa miast	Wartość odtworzenia w mln. zł.	
	Razem	W tym budynków i budowli
do. 5.000	90	65
5.000 - 10.000	201	143
10.000 - 20.000	138	111
20.000 - 50.000	31	23
100.000 - 200.000	783	363
R a z e m :	1.243	705

Zródło: Dane powszechnej inwentaryzacji środków trwałych 1960 r.

Środki trwałe przedsiębiorstw hurtu zgrupowane są w przeważającej mierze w dwóch największych miastach województwa - w Kiel-

cach i w Radomiu. Wskaźnik wartości umorzenia budynków dla Kielc wynosi 24 %, dla Radomia 30 %, co świadczy o tym, że w Kielcach w mniejszym stopniu użytkowane są stare zasoby budowlane. W grupie dużych miast przemysłowych tylko Ostrowiec ma znaczenie w urządzeniu składów hurtowych. Następne zgrupowania są widoczne w miastach powiatowych w grupie od 5-10 tys. i 10-20 tys. Stan zasobów budowlanych jest tu uzależniony od warunków rozwoju miasta. W miastach stosunkowo nieźle zorganizowanych np. w Sandomierzu, wskaźnik umorzenia budynków magazynowych wynosi 36 %, gdy tymczasem w nowych miastach powiatowych, w których wybudowano po wojnie nowe urządzenia magazynowe, wskaźnik umorzenia wynosi 10 %.

W grupie najmniejszych miast województwa pełne urządzenia składowe znajdują się w miastach powiatowych, w pozostałych miastach znajdują się tylko punkty skupu lub magazyny gminnych spółdzielni, zapatrzujących ludność w obszarze oddziaływania ośrodka lokalnego ponadgromadzkiego.

5. Środki trwałe urządzeń socjalno - kulturalnych

W zaspakajaniu potrzeb zbiorowych ludności miast⁴² i ich zaplecza, budowle i konstrukcje odgrywają podstawową rolę, są przejawem więzi społeczeństwa miasta. Budowle te odpowiadają potrzebom organizacji życia zbiorowego i funkcjom usługowym miasta. W nawiązaniu do funkcji usługowych miasta rozróżniamy następujące obiekty urządzeń trwałych w miastach:

- obiekty obronne
- obiekty administracji
- obiekty kultury i oświaty
- obiekty opieki społecznej i ochrony zdrowia
- obiekty rekreacji i wypoczynku.

Obiekty obronne

Urządzenia obronne należą do najstarszych przekazanych konstrukcji i urządzeń w najstarszych miastach, wyprzedzały one założenie miasta, stanowiąc jądro przedlokacyjne jako grody obronne lub zamki obronne. W miastach przekształconych za czasów Kazimierza Wielkiego na miasta obronne zjawiają się nowe elementy obronne - mury miejskie i fosa, zaś wewnątrz murów zamek, który w połączeniu z murem wianym kościołem stanowił drugi pas obronny. Wszystkie wymienione elementy obronne narażone były na zniszczenie wskutek działań wojennych np. podczas wojny szwedzkiej 1665-6 r., kiedy zniszczeniu uległy zamki w Sandomierzu, Radomiu i innych miastach. Wskutek zmia-

ny techniki wojennej średniowieczne konstrukcje obronne straciły znaczenie i wreszcie w latach 1816-1818 przy porządkowaniu miast mury obronne zostały rozebrane na materiał budowlany. Od rozbiórki uratowane zostały mury obronne w Szydłowie, których nikt nie chciał kupić na rozbiórkę. Wiele tych konstrukcji: wczesnośredniowiecznych grodzisk np. w Wiślicy, Itży, Radomiu i in./zmków obronnych np. w Sandomierzu, Radomiu, Opocznie, murów miejskich w Szydłowie, Sandomierzu, Radomiu/pozostały mniejsze lub większe fragmenty. Budowle o ile jeszcze nadają się do użytku zmieniły swe użytkowanie, lecz wszystkie one są przedmiotem konserwacji jako zabytki kultury materialnej.

Od początku XIX w. zjawiają się w miastach nowe urządzenia związane z obronnością. Są to głównie koszary i poligony. Wiele z tych obiektów utrzymało się w pierwotnym użytkowaniu, wiele zaś zostało przekazanych władzom terenowym, które wykorzystały budynki na różne cele, głównie na pomieszczenia szkół /Ostrowiec, Staszów/. Znaczenie obiektów obronnych w miastach nie maleje jednak, otrzymują one inną formę np. w postaci lotnisk zajmujących wielkie kilkusethektarowe przestrzenie i stwarzających znaczną uciążliwość dla mieszkańców miasta /hałasy/.

Obiekty administracji

Obiekty administracji odegrały nie mniejszą rolę w założeniu i budowie miast niż obiekty obronne. Gród, zamek był równocześnie siedzibą administracji i zarządu majątku księcia lub kasztelana /Ryc. 59 i 60/. Jądro przedlokacyjne zamku rezydencjonalnego wynika z funkcji administracyjnej tego zamku jako siedziby administracji dóbr możnowładcy /Kielce, Końskie, Kozienice, Szczekociny, Koniecpol/. W zamku lub pałacu mieściła się siedziba administracji, przejmowana później w formie sukcesji przez następne władze np. pałac biskupi w Kielcach, jako siedziba władz wojewódzkich, pałac w Kozienicach jako siedziba władz powiatowych, zamek w Sandomierzu, wykorzystywany na różne cele związane z administracją /więzienie/.

Wzrost biurokracji zapoczątkowanej przez zaborcze władze austriackie po 1795 r. wymaga dla rozbudowujących się agend administracji coraz nowych pomieszczeń. Wykorzystuje się na ten cel początkowo pomieszczenia poklasztorne np. w Radomiu po utworzeniu tu w 1815 r. siedziby województwa sandomierskiego zajęto na cele administracji pomieszczenia klasztoru Bernardynów. W następnej fazie staje się już niezbędna budowa odpowiednich obiektów, które otrzymują monumentalne formy, np. budynek Komisji Wojewódzkiej w Radomiu proj. przez Corazziego 1825 r.

Powstałe w 1815 r. nowe diecezje w Sandomierzu i Kielcach budują duże zespoły budynków dla administracji kościelnej. Równocześnie powstają w tych miastach budynki poczty.

Począwszy od drugiej połowy XIX w. zaczyna się rozrastać administracja gospodarcza, która buduje w miastach gubernialnych - w Radomiu i w Kielcach monumentalne budynki banków oraz dyrekcji kolei.

W okresie powojennym znaczenie administracji znacznie wzrosło wskutek czego przejściowo zajmowane były przez nią nawet pomieszczenia mieszkalne. W nowo powstałych powiatach takich jak Biało - brzezi, Lipsko, Zwoleń Szydłowiec i innych wybudowano zespół nowych budynków administracyjnych. Wzrost administracji gospodarczej powoduje konieczność budowy nowych wielkich budowli administracyjnych np. dla celów administracji energetycznej w Skarżysku i w Radomiu, dla zjednoczenia przemysłu wyrobów odlewniczych w Radomiu. Największe jednak zespoły zabudowy powstają już po wojnie w wojewódzkim mieście w Kielcach, dla których dawne pomieszczenia są za szczupłe, a poza tym nie odpowiadają funkcjonalnie potrzebom nowoczesnej techniki administracji. Już w najbliższym czasie stary pałac biskupi zostanie przekazany na cele muzealne.

Wśród budynków administracji należy zwrócić szczególną uwagę na ratusze miejskie. Ratusze w znaczniejszych miastach budowano na środku rynku /Sandomierz, Radom, Szydłowiec, Szydłów, Staszów/ i były to początkowo obok zamku i kościoła jedyne budowle murowane. Budynki te służyły sprawom administracji miasta oraz jako pomieszczenia handlowe.

Z budowli tych dotrwały do naszych czasów ratusze w Sandomierzu XIV w., Szydłowcu XVI w. i Staszowie XVII w. Ratusze w Radomiu i Szydłowie zostały rozebrane w 1818 r. jako znajdujące się w złym stanie technicznym. W pierwszej połowie XIX w. wybudowano nowe ratusze w Kielcach, w Radomiu lecz usytuowane już w pierzejach rynku. Ratusz w Radomiu zmienił swe użytkowanie i został przekazany na pomieszczenia archiwum.

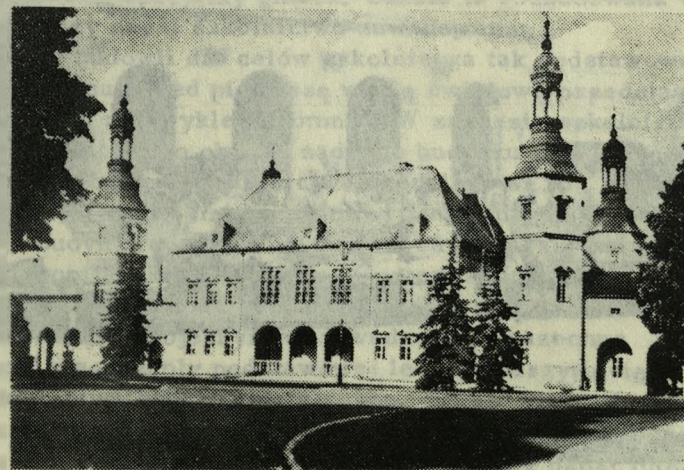
Obiekty kultury i oświaty

W okresie średniowiecza a nawet w okresie stosunków feudalnych kościół skupiał oprócz kultu religijnego całą działalność kulturalną i oświatową. Najstarsze istniejące dotychczas obiekty szkolne były założone i prowadzone przez zakony: Gostomianum w Sandomierzu przez Jezuitów i Kolegium w Radomiu przez Pijarów. Przy kościołach mieściły się parafialne szkoły podstawowe. Parafia była ważnym czynnikiem więzi społecznej. Wpływ parafii był znaczny w okresie kapitalizmu, nawet zaznaczył się w okresie powojennym w związku z imigracją do miasta znacznej liczby ludności ze wsi⁴³.

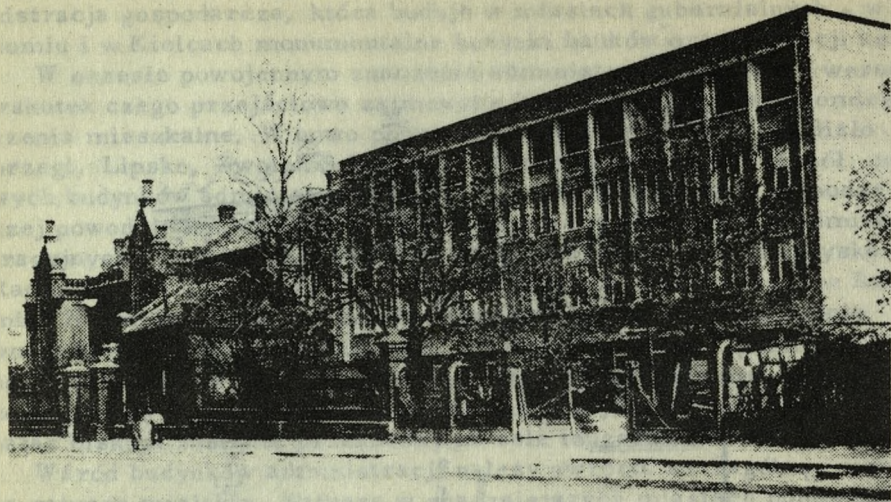
Obiektami związanymi z działalnością kościoła są kościoły i klasztory. Architektura kościołów powstałych w różnych okresach przedstawia duże wartości do naszej kultury materialnej budownictwa i sztuki i jednocześnie nadaje jednostkom zabudowy wśród których się znajduje odrębny charakter fizjonomiczny. Obecnie funkcje kościo -

Ryc. 60. Sandomierz. Ratusz z XIII-XVI w. Fot. B. Duda.

Ryc. 61. Kielce. Siedziba Prezydium Woj. Rady Narodowej
Dawny pałac biskupi z XVII w. Fot. J. Korpala.

Ryc. 62. Radom. Dawna szkoła rzemieślnicza z 1902 r. po rozbudowie mieści Technikum Samochodowe. Fot. B. Duda.

Ryc. 63. Busko Zdrój. Łazienki z poł. XIX w. Fot. B. Duda.

łów dość ściśle ograniczają się do kultu religijnego, zaś budowle stanowią przeważnie obiekty zabytkowe. Od czasów oświecenia zaczynają kształtować się laickie wyobrażenia zbiorowe w zakresie oświaty i kultury oraz wzrost zapotrzebowania na usługi oświatowe i kulturalne, co powoduje wzrost poziomu wykształcenia i kultury społeczeństwa miejskiego. W okresie rozbiorów, a w szczególności po przejściu w 1864 r. administracji przez władze rosyjskie ograniczono rozwój szkolnictwa i kultury, hamując budowę nowych obiektów.

Obowiązek organizacji szkolnictwa podstawowego spoczywał na gminie miejskiej, lecz brak środków finansowych powodował utrzymywanie szkół podstawowych na niskim szczeblu organizacji jako szkół dwuklasowych.

Brak zaangażowania gminy miejskiej w rozwój szkolnictwa podstawowego i kultury był przyczyną, że nie wybudowano w tym czasie z funduszy miejskich żadnego budynku szkoły podstawowej, przedszkola miejskiego, biblioteki nie tylko w regionie kieleckim, ale również w całym Królestwie Polskim⁴⁴.

Państwowe szkolnictwo średnie ogólnokształcące obejmowało w guberni radomskiej gimnazja: męskie i żeńskie w Radomiu oraz progimnazjum w Sandomierzu, w guberni kieleckiej: gimnazjum męskie i żeńskie w Kielcach i progimnazjum w Pińczowie. Szkoły te przeważnie mieściły się w dawnych kolegiach lub budynkach poklasztornych.

Od 1905 r. zaczęły powstawać średnie szkoły prywatne różnych typów, lecz nie budowano dla nich nowych gmachów, a mieściły się one z reguły w domach prywatnych adaptowanych na cele szkolne. W Radomiu w takich budynkach, później rozbudowanych mieszczą się do dziś szkoły średnie /Lic. im. Czachowskiego, Technikum Ekonomiczne, Technikum Gospodarcze/.

Z inicjatywy organizacji społecznych powstaje w Radomiu w 1902 r. pierwsza w regionie kieleckim szkoła zawodowa rzemieślnicza, dla której wybudowano specjalny gmach. Szkoła ta rozbudowana w okresie powojennym służy nadal szkolnictwu zawodowemu.

Dziedzictwo budowli dla celów szkolnictwa tak podstawowego jak średniego z okresu przed pierwszą wojną światową przedstawia się w naszych miastach niezwykle skromnie. W zakresie szkolnictwa podstawowego nie ma z tego okresu żadnego budynku szkolnego, dotychczas użytkowane budynki szkolnictwa średniego są to za wyjątkiem szkoły zawodowej w Radomiu przy ul. 1 Maja /dawnej szkoły rzemieślniczej/ budynki adaptowane z dawnych pomieszczeń pozakonnych /gmach popijarski w Radomiu, Gostomianum w Sandomierzu / lub też domy adaptowane na cele szkolne.

W okresie międzywojennym wprowadzono powszechne nauczanie na poziomie 7 klas szkoły podstawowej, lecz w dalszym ciągu baza materialna szkolnictwa była niedostateczna. Szkoły mieściły się nadal w pomieszczeniach adaptowanych. W tym czasie wybudowano w Radomiu 3, w Kielcach 2 szkoły podstawowe. Szkoły średnie nadal mieściły się w starych budynkach. Dla szkolnictwa zawodowego wybudowano 1 bu -

dynek w Radomiu. Pozostałe szkoły średnie mieściły się w pomieszczeniach adaptowanych.

Okres powojenny wniósł nowe powierzchnie nauczania w zakresie szkoły średniej, preferując w pierwszym rzędzie rozwój szkolnictwa zawodowego, przygotowanie kadry fachowej dla potrzeb gospodarki narodowej. W budowanych osiedlach mieszkaniowych stosowana jest zasada pełnego wyposażenia w urządzenia usługowe a więc w szkoły podstawowe i przedszkola, które powstają równocześnie z osiedlem.

Stan zaspokojenia potrzeb w zakresie szkolnictwa przedstawia załączone zestawienie.

Rok 1960, dla którego sporządzono zestawienie jest początkowym okresem akcji "Tysiąclecia Polski" budowy szkół w akcji społecznej, która doprowadziła do wyrównania wskaźnika zaspokojenia potrzeb, szczególnie w zakresie szkolnictwa podstawowego. W 1960 r. widoczne jest jeszcze znaczne zróżnicowanie wskaźników zaspokojenia potrzeb, przeciążenie szkół podstawowych /wysoki wskaźnik uczniów na 1 klasę/, niedostateczne zaspokojenie potrzeb w zakresie przedszkoli i szkolnictwa średniego.

Pierwsze obiekty dla życia społecznego i kulturalnego w miastach powstały w pierwszej połowie XIX w. z inicjatywy organizacji społecznych. Organizacja Resursy Obywatelskiej wybudowała w Radomiu w poł. XIX w. budynek z salą widowiskową /teatralną/ i salami reductowymi /użytkowany obecnie jako kino/, a Resursa Rzemieślnicza w pierwszych latach XX w. wybudowała do dziś działający obiekt o charakterze klubowym. Z inicjatywy prywatnej wybudowano w Kielcach w końcu XIX w. obiekt teatru użytkowanego dotychczas.

Do większych obiektów kultury należy wybudowany w okresie międzywojennym Dom Kultury w Kielcach, a w okresie powojennym Dom Kultury w Skarżysku, Starachowicach i Ostrowcu. Stan zaspokojenia potrzeb w tym zakresie w miastach przedstawia tab.

Obiekty ochrony zdrowia i opieki społecznej

Fundacje szpitali, które były właściwie początkowo przytułkami dla biednych sięgają średniowiecza w Sandomierzu /szpital św. Ducha/, w Opatowie i w Radomiu. Nowoczesne szpitale zostały założone dopiero w pierwszej połowie XIX w.

W okresie rządów konstytucyjnych Królestwa Polskiego, kiedy to powstało kilka obiektów szpitalnych np. szpital św. Kazimierza w Radomiu na 60 łóżek, szpital żydowski w Radomiu na 20 łóżek, szpital w Staszowie na 35 łóżek, szpital w Opatowie na 28 łóżek i w Opocznie na 28 łóżek, ponadto działał pochodzący jeszcze z okresu średniowiecza szpital św. Ducha w Sandomierzu na 50 łóżek, połączony z domem opieki na 25 pensjonariuszy i przytułkiem dla dzieci na 25 miejsc⁴⁵.

Tabela 37.

Zaspokojenie potrzeb materialnych w zakresie szkolnictwa 1960

Miasta	Przedszkola		Szkoły podstawowe		Licea ogólnoksz.		Technika zawodowe		Wyższa Szkoła Inżynier. Liczba student.
	Liczba obiektów	% uczestników w grupie wieku	Liczba obiektów	Liczba uczniów na 1 izbę	Liczba obiektów	Liczba uczniów	Liczba obiektów	Liczba uczniów	
Woj. kieleckie									
Miasta ponad 50,000									
Radom	26	17,6	36	76	5	2.248	10	2.436	600
Kielce	20	17,6	18	71	5	2.758	11	2.377	
Miasta 20-50,000									
Ostrowiec Św.	10	20	10	41	2	1.126	4	1.069	
Starachowice	6	17,9	9	62	1	987			
Skarżysko Kam.	9	21,9	8	87	1	1.124			
Miasta 10-20,000									
Sandomierz	4	39,5	4	76	1	962	2	735	
Jędrzejów	6	34	5	60	1	432	1	370	
Pionki	3	26	3	108	1	305	1	344	
Miasta 5-10,000									
Opoczno	2	8,8	3	59	1	542			
Końskie	2	22	3	49	1	640	3	608	
Busko Zdrój	2	8,4	2	63	1	550	1	384	
Suchedniów	1	15	3	53					
Kozienice	4	32,8	2	88	1	369	1	88	
Włoszczowa	2	18,7	1	47	1	403			
Staszów	2	27,7	2	44	1	445			
Zwoleń	2	27	2	62	1	368	1	176	
Pińczów	2	20,2	1	63	1	396			
Opatów	2	16	3	39	1	539			
Szydłowice	2	43	2	48	1	463			
Miasta do 5 tys.									
Koniecpol	3	28	2	73	1	204			
Kazimierza Wielka	2	23	2	62	1	386			
Ilza	1	16,8	1	57	1	318			
Chmielnik	2	20	1	58	1	237			
Cmielów	1	20,1	1	44	1	339			
Szczekociny	2	14,7	2	43	1	435	1	48	
Przedbórz	2	33	2	53	1	307			
Stąporków	3	39	1	30					
Białobrzegi	1	59	1	51	1	322			
Jedlnia Letnisko os.	1	37,6	1	55					
Przysucha	1	27	1	52	1	122			
Chęciny	1	21,9	1	30					
Skaryszew	1	-	1	34					
Lipako	1	23	1	50					
Zawichost	1	18,8	1	46					
Działoszyce	1	26	1	45	1	320			
Skalbierz	1	26	1	38					
Wyśmierzyce	1	23,2	1	32					

Tabela 38.

Zaspokojenie potrzeb materialnych w zakresie kultury

M i a s t a	D o w y k u l t u r y		K i n o		T e a t r y		Biblioteki	Kościół
	Liczba obiektów	Miejsc/1000 M	Liczba obiektów	Miejsc/1000 M	Liczba obiektów	Miejsc/1000 M	Tomów/1000 M	Liczba obiektów
Woi. kieleckie			14	5,568				
Miasta ponad 100,000								
Radom	4	25,7	3	1,469	1	606	2,510	8
Kielce	2	13,0	3	1,100	2	832	850	5
Miasta 20-50,000								
Ostrowiec Sw.	1	14,0	1	800			1,257	2
Starachowice	1	17,8	1	600			1,167	1
Skarżysko Kam.	1	26,0	2	605			905	1
Miasta 10-20,000								
Sandomierz			1	110			2,261	5
Jędrzejów							2,500	1
Pionki	1	31,0	2	284			1,016	1
Opoczno			1	300			2,400	1
Końskie	1	39,0					3,867	1
Miasta 5,000-10,000								
Busko Zdrój							3,100	1
Suchedniów							954	1
Kozienica	1	11,8					3,300	1
Włoszczowa							2,067	1
Staszów							2,062	1
Zwolen							2,509	1
Pińczów								2
Opatów							5,714	2
Szydłowiec							2,208	1
Koniecpol	1	16,0					2,220	1
Kazimierz Wik.							1,400	1
Miasta do 5,000								
Ilża	1	21,0					489	1
Chmielnik	1	10,0						1
Cmielów							277	1
Szczekociny	1	16,0					1,500	1
Przedbórz	1	13,0					154	1
Stąporków os.	1	18,2					1,515	1
Białobrzegi							2,212	1
Jedlnia Letnisko	1	17,0					2,222	2
Przysucha							1,792	1
Chęciny	1	33,0					625	1
Skaryszew							5,090	1
Lipsko	1	45,0					167	1
Zawichoał								1
Działoszyce	1	13,0					1,590	1
Skalbierz							3,536	1
Wyśmierzyce								1

U rządzenia w zakresie zdrowia i opieki społecznej były budowane i prowadzone przez fundacje prywatne. W 1870 r. została wydana ustawa o zakładach dobroczynnych, zgodnie z którą powołano gubernialne i powiatowe rady dobroczynności, organy zbiurokratyzowane, które zarządzały fundacjami opieki społecznej i kontrolowały dobroczynność prywatną. Działania rad dobroczynności odsunęły społeczeństwo od problemów opieki społecznej. Ustawały zapisy fundacyjne i warunki szpitalne zaczęły się szybko pogarszać.

O hamującej inicjatywę społeczną i prywatną działalności rad dobroczynności świadczy fakt utrzymania przez wiele lat wysokich zapisów fundacyjnych na budowę szpitali i domów opieki.

W 1900 r. na budowę szpitali złożone były następujące fundusze⁴⁶: w Końskich - 16.729 rub., w Kozienicach - 9.279 rubli, w Ilży - 27.854 rubli. Kwoty te wystarczyłyby w zupełności na wniesienie i wyposażenie odpowiednich obiektów. Podobnie różne wysokie sumy fundacyjne były przez dziesiątki lat niewykorzystywane na budowę domów opieki dla ludności chrześcijańskiej i żydowskiej w Końskich, Kozienicach, Opotowie, Szydłowcu, Przedborzu, Lipsku. W Radomiu z fundacji A. Bekiermana wybudowano w pocz. XX w. dom opieki dla ludności żydowskiej.

Okres międzywojenny zaznaczył się poważniejszymi inwestycjami w miastach przemysłowych: w Starachowicach, w Radomiu, Ostrowcu, Kielcach. W Kozienicach adaptowano na cele szpitalne budynki pokoszarowe.

W okresie powojennym efekty inwestycji szpitalnych są widoczne dopiero w latach 1956-1960. Nakłady inwestycyjne w tej pięcioletniej wyniosły 236 mln. zł., oddano do użytku szpital w Skarżysku Kam. i przystąpiono do budowy nowych obiektów w Kielcach, Radomiu i Ostrowcu. W 6-ciu miastach powiatowych brak jest obiektów szpitalnych. Sieć szpitali przedstawia tab.

We wszystkich miastach w ramach sieci usług podstawowych zorganizowano przychodnie obwodowe i rejonowe w oparciu głównie o adaptację pomieszczeń na te cele.

Domy opieki dla dorosłych prowadzone w ramach opieki społecznej organizowane są w pomieszczeniach adaptowanych.

Obiektem usługowym w skali krajowej jest uzdrowisko w Busku Zdroju, stanowiące dla tego miasta poważny czynnik miastotwórczy, bowiem w przedsiębiorstwie uzdrowskim zatrudnionych jest ponad 600 osób. Łazienki i park pochodzą z pierwszej połowy XIX w., inne obiekty usługowe takie jak np. sanatorium rozbudowują się i modernizują w sposób ciągły. /Ryc. 63/.

Obiekty rekreacji i wypoczynku

Obiekty rekreacji i wypoczynku na obszarze miast obejmują tereny zieleni urządzonej, głównie parki, tereny i urządzenia sportowe i ogrody działkowe.

Tabela 39.

Szpitale, liczba łóżek i oddziałów 1955-1960 r.

M i a s t o	1 9 5 5 r.		1 9 6 0 r.	
	Liczba łóżek	Liczba oddziałów	Liczba łóżek	Liczba oddziałów
Białobrzegi	-	-	-	-
Busko	75	3	105	4
Jędrzejów	200	5	210	6
Kazimierza Wlk.	-	-	-	-
Końskie	155	5	155	5
Kozienice i Pionki	150	4	208	4
Lipisko	-	-	-	-
Opatów	120	4	120	4
Opoczno	100	4	123	4
Pińczów	90	4	112	4
Przysucha	-	-	-	-
Sandomierz	242	6	242	6
Iłża	88	4	111	4
Staszów	70	4	90	4
Szydłowiec	-	-	-	-
Włoszczowa	55	3	60	4
Zwoleń	-	-	-	-
m. Kielce	744	12	681	13
Ostrowiec	276	6	328	8
Radom	683	8	735	9
Skarżysko	-	-	290	5
Starachowice	430	9	430	9
Razem :	3.478	81	4.059	95

Wielkość nakładów inwestycyjnych na ochronę zdrowia:

1950-1955 26.2 mln. zł.

1956-1960 235.8 " "

1961-1965 649.0 " "

1966-1968 402.8 " "

Parki w Kielcach, Radomiu, Sandomierzu i Busku pochodzą z połowy XIX w. i stanowią cenne zespoły zieleni.

W miastach posiadających założenie rezydencjonalne - /Końskie, Kozienice, Szczekociny, Koniecpol, Kazimierza Włk., Pińczów, parki dworskie zostały udostępnione do publicznego użytku.

Powiększenie skali miast wymaga jednak coraz nowych założeń zieleni. Jak wynika z załączonego zestawienia zaspokojenie potrzeb w tym zakresie jest bardzo nierównomierne. Podobnie duże braki są w urządzeniu ogrodów działkowych.

Urządzenia sportowe - stadiony, boiska i hale sportowe zjawiają się dopiero w okresie międzywojennym, szczególnie zaś w miastach przemysłowych /Ostrowiec, Radom/. Obecnie najlepsze wyposażenie posiada miasto wojewódzkie Kielce.

Tabela 40. Zielen publiczna w miastach woj. kieleckiego 1960 r.

Miasta	Zielen urządzona parki, skwery	Sport	Ogrody działkowe
	m ² /M	m ² /M	m ² /M
Woj. Kieleckie			
Miasta ponad 50 tys.			
Radom	2,5	1,3	9,9
Kielce	1,5	1,4	4,4
Miasta 20-50 tys.			
Ostrowiec Św.	4,2	2,1	8,1
Starachowice	1,7	1,5	4
Skarżysko Kam.	0,6	3,2	0,8
Miasta 10-20 tys.			
Sandomierz	5	2,9	15,7
Jędrzejów	4,1	-	-
Pionki	3,3	3,3	1,2
Miasta 5-10 tys.			
Opoczno	0,8	3,2	15
Końskie	2,6	2,8	5,2
Busko Zdrój	1,2	-	7,3
Suchedniów	-	3	6,2
Kozienice	28,0	6,6	-
Włoszczowa	1,7	4	2
Staszów	5,0	2,1	12
Zwoleń	4,5	5,1	9
Pińczów	14,5	2,9	-
Opatów	6,8	4,4	-
Szydłowiec	9,4	-	-
Miasta do 5,000			
Koniecpol	12,8	1,2	18,0
Kazimierza Włka	4,9	3,4	2,3
Iłża	0,5	-	-
Chmielnik	1,2	2,5	-
Cmielów	2,5	10,0	-
Szczekociny	7,4	4,5	1,8
Przedbórz	11,0	1,2	-
Stąporków	3,2	6,7	6,2
Białobrzegi	0,9	-	3,2
Jedlnia Letnisko	2,5	6,0	-
Przysucha	15,1	-	3,7
Chęciny	-	-	-
Skaryszew	1,2	-	-
Lipisko	-	-	-
Zawichost	18,3	-	-
Działoszyce	5,3	6,7	6
Skalbmierz	0,5	8,2	-
Wyśmierzyce	5,5	-	-

Przypisy do rozdziału V

¹ Z. Krysiak, W. Lisowski: Ekonomika i programowanie inwestycji przemysłowych, Warszawa 1967, s. 16.

² A. Andrzejewski: Standard budowlany a rozwój ekonomiczny i techniczny w świetle doświadczeń krajów europejskich. "Sprawy mieszkaniowe" 1/7/1965, s. 11-20.

Str. 11"..... Standard mieszkaniowy oznacza zazwyczaj określony poziom zaspokojenia potrzeb mieszkaniowych, poziomu istniejącego albo uznanego za właściwy na danym etapie rozwoju ekonomicznego, społecznego i technicznego. W pierwszym przypadku będzie to standard rzeczywistych warunków mieszkaniowych w sensie takim jak "standard of life". W drugim zaś pojęcie standardu użyte jest w sensie normy, postulatu, kryterium, a więc w takim, w jakim standard służy w polityce mieszkaniowej".

J. Goryński: Zespołowość standardu i standard zespołów. "Sprawy mieszkaniowe". 1/7/1965, s. 63.

W. Nieciński: Problemy mieszkaniowe w planie perspektywicznym. "Sprawy mieszkaniowe" t. 1/3/1964, s. 11-26.

³ J. Nowicki: Tendencje kubaturowe budynków mieszkalnych i mieszkań. "Sprawy mieszkaniowe" t. 1/3/1964 r., s. 27-44. Proces starzenia się zasobów mieszkaniowych:

"Większość inwestycji miejskich o charakterze masowym ma 100-letni okres amortyzacji /w tym również budynki mieszkaniowe/. Temu okresowi odpowiada ich trwałość. Natomiast zjawisko starzenia się moralnego występuje w tych budynkach dużo szybciej. Wywołane jest ono zmianami w dziedzinie potrzeb użytkowników, a także zmianami w technice, wywołującymi z kolei istotne zmiany w trybie życia mieszkańców miasta".

⁴ Katalog zabytków zawiera wśród obiektów objętych ochroną domy mieszkalne wybudowane w XIX w. /głównie klasycystyczne z pierwszej połowy XIX w. /w Radomiu 118 budynków/.

⁵ J. S z e l ą g : Ze wspomnień WSM-owca, Fundamenty Nr 6 z 1967 r., s. 16.

"Podwórko miało w kapitalistycznej czynszówce znaczenie symboliczne ono przede wszystkim utrzymywało i przyzwyczajało już dzieci do społecznego klasowego podziału. Podziału na tych, co mieszkają od frontu i tych co mieszkają od podwórza. Przy czym ten podział jeszcze dalej się różnicował: od frontu najbogatsi mieszkali na pierwszym piętrze, mniej zamożni - wyżej. Kuchennymi schodami chodziła służba. Jeśli kamienica miała kilka oficyn, znów w pierwszej mieszkali lepsi lokatorzy, a im głębiej od ulicy, tym gorsi. Kamienica więc to nie był dom do mieszkania. To był symbol i warownia panującego systemu społecznego".

^{5a} Ph. C a r o s s i : l. c., s. 2.

⁶ J. J a w o r s k a : Nieznane źródło do ikonografii Radomia i jego związków z kolekcjonerstwem polskim.

Rocznik Muzeum Narodowego w Warszawie t. XII. Warszawa 1968, s. 161-180.

⁷ Obraz J. S z e r m e n t o w s k i e g o z 1857 r. znajdujący się w Muzeum Świętokrzyskim.

⁸ Obraz W. M a l e c k i e g o z poł. XIX w. znajdujący się w Muzeum Świętokrzyskim.

⁹ Przepisy ogólne Policji Budowniczej z 1820 r./w: Zbiór przepisów administracyjnych Królestwa Polskiego/cz. I, t. II, Warszawa 1866 r., s. 339-355.

¹⁰ Pismo z dn. 4. XI. 1822 r. do namiestnika królewskiego o zezwolenie na budowę domów drewnianych / AGAD-RKSPiW 2740/.

¹¹ N. M i k s : Zabudowa drewniana Solca nad Wisłą w drugiej połowie XVIII i pierwszej połowie XIX w. Kwartalnik Historii Kultury Materialnej, XII, 1964.

¹² Kontrola zużycia i ochrona materiałów drzewnych przed marnotrawstwem. Uchwała Rządu /"Mon. Polski" Nr 64. poz. 752 z 1950 r./.

¹³ K. W e y c h e r t : Miasteczka polskie jako zagadnienie urbanistyczne. Warszawa 1947, s. 200 i nast.

¹⁴ J. M i n o r s k i : Formy samorządowego zagospodarowania przestrzennego w pasie przejściowym między wsią a miastem. Warszawa 1964. Autor podaje liczne przykłady budownictwa samorządowego.

¹⁵ Grupy wielkości miast nie odpowiadają w tej tabeli w pełni przyjętemu ogólnie układowi, niemniej wydawało się celowe włączenie jej do opracowania, gdyż pozwala na ogólne wyciągnięcie wniosków.

¹⁶ Mieszkania, budynki mieszkalne GUS l. c., s. 19.

¹⁷ Mieszkania, budynki mieszkalne woj. kieleckie. Spis powszechny z 6. XII. 1960 r., GUS, Warszawa 1965 r. Powszechna inwentaryzacja środków trwałych, GUS, Warszawa 1960 r.

¹⁸ S. C h o j e c k i : Wartość, zużycie i wymiana zasobów mieszkaniowych. Warszawa 1965 PWN.

S. C h o j e c k i : Wartość zasobów mieszkaniowych w latach 1950-1960. Z badań nad problematyką zagospodarowania miast polskich. Warszawa 1965, s. 61-89.

A. S t a s i a k : Wiek i wyposażenie zasobów mieszkaniowych w miastach województwa katowickiego w 1960 r. "Sprawy mieszkaniowe" Nr 55 Warszawa 1966

¹⁹ W. L i s s o w s k i : Założenia metodologiczne inwentaryzacji budynków w Polsce. "Przegląd statystyczny", 1956, z. 3.

²⁰ Instrukcja określała te ceny wg stanu w 1956, potem przeliczono je na ceny obowiązujące w 1960 r.

²¹ Procent zużycia został przyjęty w Instrukcji wg wzoru Rossa $Z = 100 \frac{F}{T} / Z$ - procent zużycia/, F = wiek budynku, T = pełny okres użytkowania budynku /od 80 - 110 lat/, wzór ten odpowiada funkcji linearnej i stosowany jest przy niezadawalającej konserwacji budynków.

²² St. C h o j e c k i : Wartość zasobów mieszkaniowych l. c. s. 70 i 86.

²³ Ceny te przyjęto jako ilorazy wartości rzeczywistej przez liczbę izb poszczególnych typów budynków obliczonych przez autora dla całego województwa na podstawie danych powszechnej inwentaryzacji i własnych korekt w przeliczeniu na ceny z 1960 r.

²⁴ E. B i t t n e r o w a : Majątek trwały jako czynnik rozwoju regionu, KPZK, Warszawa 1967, s. 16.

²⁵ Ustawa o gospodarce paliwowo-energetycznej/Dz.U.Nr 32, poz. 150 z 1967 r./.

²⁶ A. Suligowski: Pisma, Warszawa 1916, T.I, s.14-22.
S. Koszutski: Rozwój ekonomiczny Królestwa Polskiego
1870-1900, Warszawa 1905.

²⁷ Pamiętna książka radomskiej gubernii, Radom 1899, cz. II, s. 24
i 25.

Dochody budżetowe miast gub. radomskiej w 1897 r.

Miasto	Liczba ludności	Dochody budżetowe rubli	Dochody budżetowe na 1 mieszk. rubli
Radom	26.907	74.629	2,76
Kozienice	6.391	12.456	1,95
Ostrowiec	9.748	7.165	0,74
Opatów	6.603	7.060	1,07
Sandomierz	6.360	15.842	2,50
Staszów	7.893	8.551	1,08
Opoczno	6.076	8.820	1,44
Końskie	6.521	19.985	3,08
Przedbórz	5.927	8.814	1,49
Szydłowiec	7.435	12.503	1,69
Razem	89.861	175.825	1,95

²⁸ A. Suligowski: l.c., s.33 i 34.

Dochody i wydatki budżetowe miast w Królestwie Polskim
w 1897 r.

/w rublach na głowę mieszkańca miasta /

Miasto	Liczba ludności	Dochody	W y d a t k i	
			Razem	w tym na oświatę kultu- rę i opiekę społeczną
Miasta Królestwa Polskiego	2.055.892	4,50	4,06	0,21
w tym m. Warszawa	638.208	10,33	9,75	0,48
Pozostałe miasta bez m. Warszawy	1.417.869	1,87	1,54	0,09

²⁹ A. Suligowski: l.c., s.34 i nast.

Na wykonanie w mieście jakichkolwiek robót budowlanych lub ulepszo-
nych uzyskanie funduszków było bardzo utrudnione. Gdy wydatek prze-
kraczał 30 rub. roboty musiały być oddawane do wykonania w formie
przetargu. Na wydatek taki do 300 rub. można było uzyskać akcepta-
cję w powiecie, a do 10.000 rub. w rządzie gubernialnym. Na wyda-
tek do 20.000 rub. wymagana była zgoda ministra, a ponad tę kwotę -
zgoda najwyższego szczebla - Senatu.

³⁰ W. G. L i n d l e y : Wodosnabżenija goroda Radomia, Frank-
furt a/M, 1912.

³¹ Umowa koncesyjna z 14.IV.1900 r. na założenie elektrowni w
Radomiu określa następujące warunki:

"Art. 1. Rosyjskie Tow. Elektryczne "Union" bierze na siebie obowią-
zek urządzenia elektrycznego oświetlenia m. Radomia na podstawie
umowy koncesyjnej i w tym celu zobowiązuje się do wybudowania na
swój rachunek i ryzyko elektrowni w celu eksploatacji energii elek-
trycznej w granicach miasta zarówno dla oświetlenia jak również dla
innych celów z wyjątkiem telegrafów, telefonów i tramwai.

Art. 2. Okres trwania koncesji i warunków umowy niniejszej ustala się
na lat 38 poczynając od dnia uruchomienia elektrowni i z zastrzeże-
niem wcześniejszego prawa wykupu przedsiębiorstwa a to na warun-
kach § 27 umowy.

Art. 7. Przedsiębiorca zobowiązuje się na swój rachunek zainstalować
i oświetlić ulice i place m. Radomia.

80 lamp łukowych 6 amp.

12 " " " 8 "

za oświetlenie płaci magistrat 6.000 rubli rocznie".

³² Z. L a n d a u : Pożyczki ulenowskie, "Najnowsze Dzieje Pol-
ski. Materiały i studia z okresu 1914-1936". Nr 1.

³³ Rocznik statystyczny gospodarki komunalnej i mieszkaniowej
1965. Warszawa 1967, ss.218-296.

³⁴ Z. W i l c z y Ń s k i : Gospodarka komunalna w: Rozwój Rado-
mia 1945-1964, Radom 1964, s.182-183.

³⁵ Statystyka miast, l.c., s.234 oraz dane Zjedn. Przeds. Gospod.
Komunalnej w Kielcach.

36 Dane Woj. Zjednoczenia Przeds. Gospodarki Komunalnej w Kielcach.

37 Wg kartoteki urbanistycznej w Instytucie Urbanistyki i Architektury.

38 A. G i n s b e r t: Statystyka komunalna w świetle badań regionalnych. Materiały konferencji statystyki regionalnej GUS 1967 r. Druk powielany, s. 3.

A. G i n s b e r t: Zarys polityki komunalnej. Warszawa 1965.

39 A. G i n s b e r t: Zarys polityki komunalnej. Warszawa 1965.

40 A. G i n s b e r t: Majątek komunalny w Polsce i zmiany w jego stanie w okresie powojennym, Z badań nad problematyką miast polskich KPZK. Warszawa 1965, s. 19.

41 E. B i t t n e r o w a: Zasady metodyczne ustalenia wartości majątku trwałego. Planowanie regionalne - materiały, zesz. 7, Warszawa 1964, s. 39.

42 S. L e w i ń s k i: Zmiany w stanie wyposażenia miast w urządzenia socjalno-kulturalne. Biuletyn KPZK Ser. A, Nr 1, Warszawa 1965.

43 S. W i t k o w s k i: Struktura przestrzenna miasta. Warszawa 1967, s. 101.

44 S. S u l i g o w s k i: Pisma. Warszawa 1916. Tom I, s. 22 i 34.

45 Pamiętna książka Radomskiej Gubernii 1897.

46 Odczet o dziejstwach /sprawozdanie rad dobroczynności gub. radomskiej za 1900 r. / Radom 1901 r.

VII. ZAKOŃCZENIE

W miastach w wyniku sukcesji i nowych inwestycji dochodzi do koncentracji¹ przeważającej części majątku trwałego regionu. W 1960 roku w miastach województwa kieleckiego, których ludność stanowiła 27,3 % ludności województwa skupiony był majątek trwały przemysłu 77 %, budownictwa 84 %, gospodarki mieszkaniowej i komunalnej 60 %. Podobna przewaga miast w wyposażeniu w środki trwałe w stosunku do pozostałych obszarów utrzymuje się w urządzeniach infrastruktury społeczno-gospodarczej jak np. administracji, handlu, oświaty i kultury, ochrony zdrowia.

Jak wynika z przeprowadzonej analizy majątku trwałego miast i przestrzennego jego rozmieszczenia w dużych, dobrze rozwiniętych miastach, istnieje zgrupowanie środków trwałych w stopniu pozwalającym na zaspokojenie na wyższym poziomie indywidualnych i zbiorowych potrzeb ludności² nie tylko miasta, ale również rolniczego zaplecza. Nierównomierne rozmieszczenie miast regionu skupionych w zasięgu Staropolskiego Okręgu Przemysłowego i ośrodka przemysłowego w Radomiu powoduje, że prawie połowa obszaru regionu, obejmująca 10 powiatów, położona poza zasięgiem działania dużych miast, pozbawiona jest również praktycznie dostępu do wyspecjalizowanych, stojących na wysokim poziomie urządzeń usługowych.

Miasta o wysokim stopniu zurbanizowania i uprzemysłowienia są bardziej atrakcyjne dla ludności oraz posiadają większe walory lokalizacyjne dla budownictwa mieszkaniowego i przemysłu, wobec czego w znacznym promieniu od tych miast wytwarza się strefa "próżni", wypełniona miastami o niskim stopniu rozwoju³.

Dysproporcje widoczne w zagospodarowaniu przestrzennym regionu dotyczą głównie nierównomierności zainwestowania różnych obszarów województwa, a w tym również aglomeracji miejskich. Dla kompleksowych badań skutków wynikających z przestrzennych aglomeracji korzystne jest określenie różnych dziedzin gospodarki narodowej w postaci zagregowanych wskaźników w oparciu o majątek trwały ujęty według wartości. Również następne efekty inwestycyjne dają się określić w postaci przyrostu majątku trwałego⁴.

Nierównomierność zainwestowania poszczególnych grup miast w zakresie przemysłu przedstawia krzywa lokalizacji i koncentracji środków trwałych przemysłu w miastach w odniesieniu do ludności

miast / ryc. 64 i 65/. Krzywa charakteryzuje wielką rozpiętość w wyposażeniu miast w środki trwałe przemysłu i skupieniu tych środków w niewielkiej liczbie miast.

Uzupełniającą ważną funkcją produkcyjną dla przeważającej liczby miast jest rolnictwo. Skupienie środków trwałych rolnictwa w miastach, które charakteryzuje krzywa lokalizacji i koncentracji środków trwałych rolnictwa jest niejako przeciwstawieniem krzywej dotyczącej przemysłu.

Według danych z 1960 r. udział woj. kieleckiego w majątku trwałym Polski w stosunku do ludności i powierzchni kształtował się niekorzystnie. Przy 6,19 % ludności i 6,24 % powierzchni kraju, majątek trwały wyniósł zaledwie 3,52 %. Majątek trwały na jednego mieszkańca województwa wynosił 44,9 tys. zł., przy średniej krajowej 79,1 tys. zł. Różnice są widoczne również w majątku produkcji np. w przemyśle na 1 mieszkańca 7,5 tys. zł. przy średniej krajowej 14,6 tys. zł.

Z niedostatecznego zainwestowania w środki trwałe produkcji wynika stosunkowo niska społeczna wydajność pracy /stosunek dochodu wytworzonego do zatrudnienia/ wynosząca 63 % średniej krajowej, uzbrojenie pracy żywej /stosunek majątku produkcyjnego do zatrudnienia/ wynosi 51 %, a kapitałochłonność /stosunek majątku trwałego do dochodu wytworzonego/ 78 % średniej krajowej. W tym stanie fundusz spożycia na obszarze województwa wynosił 79 % średniej krajowej, co wskazuje na niekorzystną dysproporcję w warunkach życiowych ludności woj. kieleckiego i niedoinwestowanie w zakresie infrastruktury społeczno-gospodarczej. Np. wartość zasobów mieszkaniowych na jednego mieszkańca wynosi w województwie 12,7 tys. zł. przy średniej krajowej 21,3 tys. zł.⁷

Stan zainwestowania miast w zakresie środków trwałych mieszkalnictwa i urządzeń gospodarki komunalnej charakteryzują krzywe lokalizacji i koncentracji tych środków w miastach województwa kieleckiego w odniesieniu do ludności zamieszkałej w miastach. Krzywe wskazują na olbrzymie dysproporcje warunków zaspokojenia potrzeb mieszkaniowych⁸ między dużymi i małymi miastami regionu i szczególnie niekorzystną sytuację miast małych.

Na pogłębienie się dysproporcji warunków życia ludności miast dużych i małych, miast nowych i starych wpływa w znacznym stopniu stan obciążenia pozostałościami użytkowymi przez ludność miast urządzeń trwałych zainwestowania miast przejmowanych w formie dziedzictwa.

Problem starzenia się środków trwałych w miastach dotyczy tak urządzeń produkcyjnych jak i urządzeń służących celom konsumpcyjnym. Starzenie się środków trwałych związane jest ze zmniejszeniem ich efektywności użytkowej⁹.

Spadkowi efektywności użytkowej środków trwałych przeciwstawia się ciągły wzrost standardu życiowego i związanego z nim poziomu potrzeb bytowych wchodzących co ok. 25 lat nowych pokoleń ludności, obejmujących dziedzictwo pozostawione przez poprzednie pokolenie.

Na tle dziedzictwa środków trwałych wyrasta problem "przydatności społecznej"¹⁰ mieszkań i innych urządzeń miejskich, który prowadzi do procesu ciągłej przebudowy miast i adaptacji dziedzicznych urządzeń trwałych dla nowych celów produkcyjnych i użytkowych.

Dziedzictwo urządzeń trwałych w miastach i konieczność ustosunkowania się do tego problemu wymaga kompleksowych badań wielu czynników z pozycji nauk: geograficznych, historycznych, urbanistycznych, społecznych i ekonomicznych, od których muszą wyjść koncepcje przebudowy i rozbudowy miast.

Przypisy

¹ P. E b e r h a r d t : Wielkie miasta jako środki koncentracji działalności gospodarczej i społecznej w Polsce, KPZK. Warszawa 1968, s. 88.

² P. I v k o w i ć - I v a n d e k i ć : Urbanizacja a wzrost gospodarczy, "Miasto" Nr 12, 1962. "Większe miasto stwarza możliwości osiągnięcia lepszych rezultatów gospodarczych /w sensie wyników produkcji/".

³ J. B o b i ń s k i , K. Z a g ó r s k i : Zastosowanie analizy czynnikowej do określenia poziomu rozwoju miast, Referat na konferencję w sprawie badań i mierników oceny poziomu rozwoju regionów, GUS 1969, s. 13-14.

Cz. K a n i a : Metoda analizy wielkości i kolejności osiedli na przykładzie województwa opolskiego. Czasopismo Geograficzne t. 37 1966, z. 3, s. 311-323.

⁴ B. G r u c h m a n : Czynniki aglomeracji i deglomeracji przemysłu w gospodarce socjalistycznej, KPZK, Warszawa 1967, s. 122.

⁵ Dane dotyczące województwa kieleckiego podano na podstawie szacunku wartości majątku trwałego woj. kieleckiego opracowanych przez WKPG.

⁶ K. B. P r a n d e c k a : Gospodarka Polski w układzie przestrzennym. "Gospodarka i Administracja Terenowa" Nr 1 z 1967 r. s. 30-32.

K. B. P r a n d e c k a : Analiza tworzenia i podziału dochodu narodowego Polski w układzie regionalnym, KPZK, Warszawa 1965.

⁷ J. B o b i ń s k i , K. Z a g ó r s k i : L.c. przy zastosowaniu analizy wieloczynnikowej obejmującej 34 charakterystycznych wskaźników ustalono w pracowni G. U. S. kolejność miast w kraju, charakteryzujących ich poziom rozwoju. Wysokie miejsca na krajowej

skali poziomu rozwoju miast zajmują następujące miasta regionu kieleckiego;

na skali zaludnienia: Kielce 25, Radom 27, Starachowice 53, Ostrowiec Sw. 90 miejsc;

na skali urbanizacji i uprzemysłowienia: Kielce 47, Starachowice 62, Radom 71, Skarżysko Kam. 113, Pionki 115 miejsc;

na skali budownictwa mieszkaniowego: Kielce 42, Sandomierz 46, Ostrowiec Sw. 49, Starachowice 56, Pionki 63, Skarżysko Kam. 68, Radom 70, Iłża 77, Busko Zdrój 83, Cmielów 89 miejsc;

na skali infrastruktury miejskiej: Kielce 123 miejsc.

⁸ B. C i e p i e l e w s k a : Statystyka trwałych środków produkcji, Warszawa 1962, s. 124-125. Określenie prawdopodobieństwa pozostawania środków trwałych w eksploatacji.

⁹ F. G l i s z c z y ń s k i : Problematyka przestrzenna sytuacji mieszkaniowej i budownictwa mieszkaniowego Warszawy i jej strefy podmiejskiej, KPZK, Warszawa 1967.

¹⁰ K. W e y c h e r t : Miasto na warsztacie, Warszawa 1969, s. 251-253.

I. WSTĘP	3
II. ŚRODKI TRWAŁE W ZAINWESTOWANIE MIAST	7
1. Charakterystyka ogólna środków trwałych	7
2. Metody badań środków trwałych	9
3. Baza materialno-techniczna produkcji w miastach	10
4. Baza materialno-techniczna konsumpcji w miastach	11
III. ROZWÓJ I DZIEDZICTWO SIECI MIAST	18
1. Okresy rozwoju sieci miast	18
2. Miasta okresu przedkazimierzowskiego	19
3. Miasta okresu kazimierzowskiego	20
4. Miasta w okresie XI-XVIII w.	25
5. Miasta w okresie 1795-1870	26
6. Miasta w okresie 1870-1915	30
7. Miasta w okresie 1915-1939	32
8. Miasta podczas okupacji 1939-1944	34
9. Rozwój sieci miast 1945-1960	36
10. Charakterystyka istniejącej sieci miast	37
IV. TYPOLOGIE MORFOLOGICZNE MIAST	52
1. Ogólne cechy morfologii miast	52
2. Jądro przedlokacyjne	54
3. Typowe jednostki morfogenetyczne w miastach	55
4. Przejmowanie dziedzictwa układów przestrzennych	67
V. BAZA MATERIALNO-TECHNICZNA PRODUKCJI W MIASTACH	73
1. Czynniki materialno-techniczne produkcji	73
2. Środki trwałe przemysłu	74
3. Środki trwałe budownictwa	79
4. Środki trwałe rolnictwa	80
VI. BAZA MATERIALNO-TECHNICZNA KONSUMPCJI W MIASTACH	90
1. Charakterystyka ogólna środków trwałych konsumpcji	90
2. Zasoby mieszkaniowe	91
3. Środki trwałe urządzeń komunalnych	108
4. Urządzenie obrotu towarowego	119
5. Środki trwałe urządzeń socjalno-kulturalnych	126
VII. ZAKOŃCZENIE	141

